## ŽENSKI STUDIJI

# Identitet, umjetnost, prava

Pišu i govore:

Andrea Feldman, Biljana Kašić, Nataša Govedić, Nadežda Čačinovič, Vesna Teršelić, Ingrid Šafranek, Sanja Iveković, Rosana Ratkovčić, Sabina Sabolović

stranice 21-29

zarez

,,,,

**Biljana Kašić**
**Sanja Iveković**

ISSN 1331-7970

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja • zagreb, 2. ožujka 2000, godište II, broj 26 • cijena 10,00 kn; za BiH 2,5 km; za Sloveniju 320 sit

Razgovor:
Zlatko Uzelac

## Kronika urbanističkog beščašća

stranice **12-13**

Polemike

## Buden ili Novak, pitanje je sad

Pišu Katarina Luketić, Dejan Kršić

stranice **7-8**

Rasprava

## Rad i bijes

Dean Duda

stranica **3**

## Indije Karmen Bašić

Gvozden Flego

stranica **20**

Giordano Bruno

## Plamenom na misao

Srđan Vrcan, Vedrana Martinović

stranice **14-15**

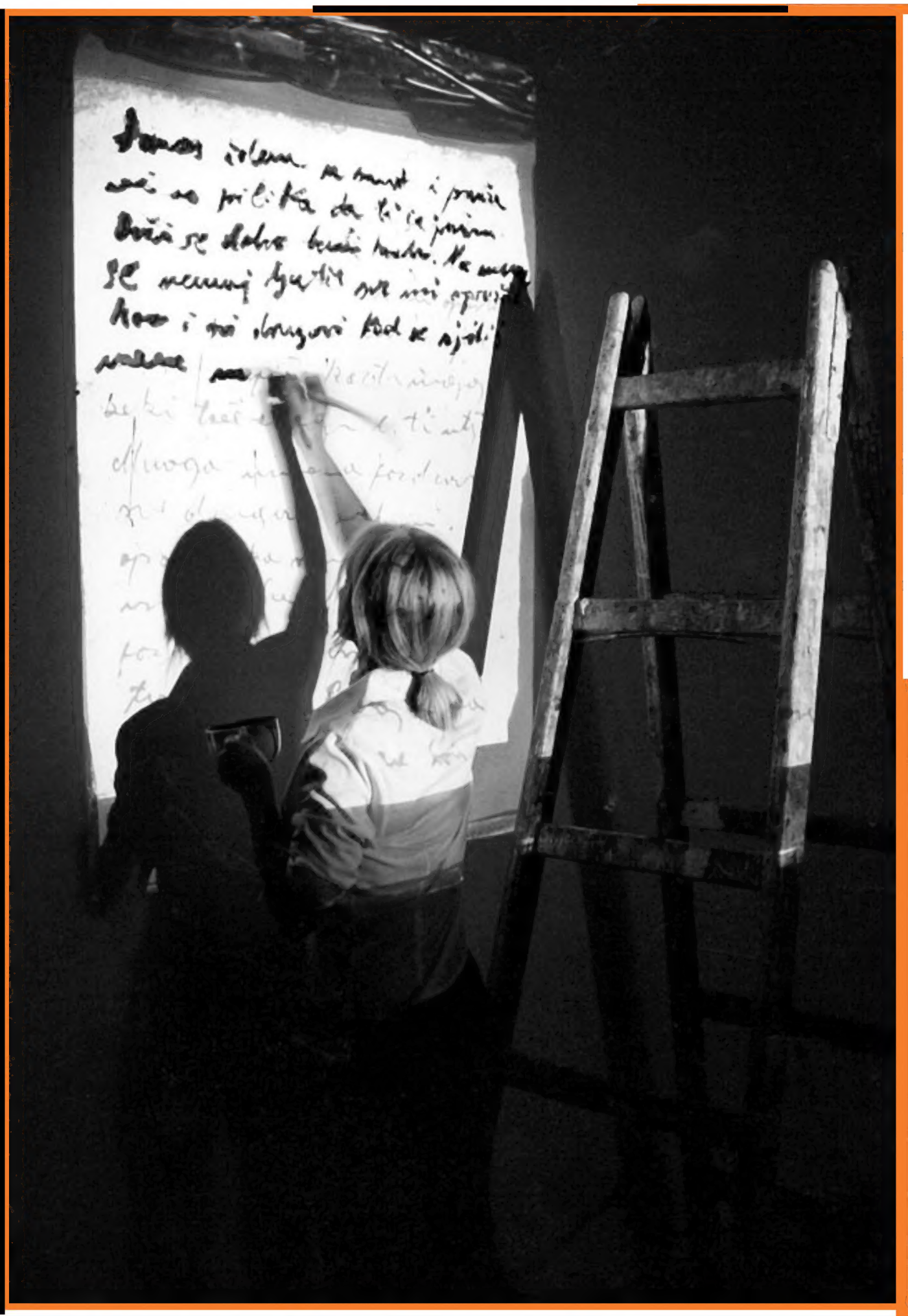

Sasvim obične besmislice

OPTIKA KRALJEVIĆ

## KNJIŽEVNA KRITIKA

Kiril Miladinov, Dušanka Profeta, Gordana Crnković, Katarina Luketić, Grozdana Cvitan, Igor Štiks

stranice **35-40**

9 771331 797006

# zarez

# gdje je što


**Zarezi**

Info: veljača 2000. • *Dina Puhovski, Agata Juniku* **5**
Najave: ožujak 2000. • *Dina Puhovski, Agata Juniku* **5**

**Polemike**

Crnci po *defaultu* • *Dean Duda* **3**
Sol tople močvare • *Branko Matan* **4**
Novak ili Buden, pitanje je sad • *Katarina Luketić* **7**
A tko ste vi? • *Iva Pleše* **7**
Pazi, tako da ostanemo nevini! • *Dejan Kršić* **8**
Tisuću i prvi cvijet • *Boris Beck* **9**
Generalizacija ekstremno desnih stranaka • *Mirko Petrić* **10**
Otvoreno pismo Josifu Brodskom • *Nataša Govedić* **42-43**

**U žarištu**

Čišćenje iskvarene matice • *Jurica Pavičić* **6**
Inicijativa za javni radio • **6**
Glogov kolac za Brežnjeva • *Pavle Kalinić* **10**
Uvod u rasizam • *Nela Rubić* **11**
Sokol će ga zavoljeti • *Tihomil Radja* **11**
Razgovor sa Zlatkom Uzelcom: Kronika urbanističkog beščašća • *Davorka Vukov Colić* **12-13**
Poznate žrtve i nepoznati krvnici • *Srđan Vrcan* **14**
Advokat tisuću sunaca • *Vedrana Martinović* **15**
Pozdrav posadi • *Dušanka Profeta* **15**
Pisma iz Indije • *Gvozden Flego* **20**

**Likovnost**

Razgovor s Carlosom Basualdom: Umjetnost i tržište u tranziciji • *Evelina Tuković* **16**
Ulični muzej • *Željko Kipke* **17**
Upotrebna vrijednost umjetnosti danas • *Nataša Ilić* **17**
Građani-terminali i virtualna politika • *Mirko Petrić* **18**
Kobna melankolija • *Rade Jarak* **18**
Radikalno i nježno • *Antun Maračić* **19**

**Glazba**

Razgovor s Boškom Petrovićem: Veliki dečko jazza • *Davor Hrvoj* **30**
Rijetka prilika • *Zrinka Matić* **30**
Korak do dokolice • *Dina Pubovski* **31**
Razgovor s Rambom Amadeusom • *Dina Pubovski* **31**
Cedeteka • *Kornelije Hećimović* **31**

**Kazalište**

U potrazi za izgubljenom kulturom • *Nataša Govedić* **32**
Život na istoku • *Filip Krenus* **33**
Redukcija romana • *Milovan Tatarin* **33**

**Film**

Ulaz pod kožom • *Marijan Krivak* **34**
Nelagoda savršenosti • *Tonči Valentić* **45**

**Kritika**

Je li moguća obnova socijalne države? • *Kiril Miladinov* **35**
Zafrkancija o seksu i ratnoj kuhinji • *Dušanka Profeta* **36**
Fenomenologija logorskog života • *Grozdana Crnković* **37**
Starice kroz prozore! • *Katarina Luketić* **38**
Polemično o Vihoru i generalima • *Grozdana Cvitan* **39**
Prolaznici koje treba zaustaviti • *IgorŠtiks* **40**

**Reagiranja**

Priopćenje za tisak • *Slaven Barišić, Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu* **40**
Mastodontsko sveučilište — monopol • *Kruno Zakarija* **41**
Sumnja u vjerodostojnost iskaza • *Nada Vrkljan Križić, Tihomir Milovac* **41**
Haideru, sram te bilo! • *Višeslav Kirinić* **41**
Mogu se stidjeti mnogi • *Neven Lončarić* **43**
Mistifikacija nastave vjeronauka • *Damir Banović* **46**

**Zarezi**

Kolonade • *Boris Maruna* **29**
Ukratko: knjige i časopisi • *Rade Jarak, Dušanka Profeta, Tonči Valentić, Mirna Šolić, Filip Krenus* **44**
Eurozarezi • *Srđan Rabelić, Gioia-Ana Ulrich* **47**

TEMA BROJA: ŽENSKI STUDIJI

Paradoks ženske povijesti • *Andrea Feldman* **21**
Razgovor s Biljanom Kašić: Država se ne događa nekome drugome • *Nataša Govedić* **22-23**
Razgovor sa Sanjom Iveković: Opasnost dolazi s Istoka • *Rosana Ratkovčić, Sabina Sabolović* **24-25**
Razgovor s Nadeždom Čačinovič: Žene s odobrenjem • *Anrea Zlatar* **26**
Socijalna konstrukcija/rodna konstrukcija • *Nadežda Čačinovič* **26**
Zna se tko je gazda • *Vesna Teršelić* **27**
Cilj je komunikacija • *Ingrid Šafranek* **28**
Testament iznimna života • *Andrea Feldman* **29**


Na naslovnici: Sanja Iveković, *Repetitio est mater* (Pismo Ivanke Kljajić iz zatvora, 1941), performance, ARL, Dubrovnik 1999.

**Zaklada prof.dr. Marijan Hanžeković**
Katančićeva 5, 10000 Zagreb, tel: 01/4819 363, fax: 4819 365
http://zaklada-hanzekovic.ijf.hr
e-mail: Zaklada.Hanzekovic@ijf.hr

r a s p i s u j e

**Prvi natječaj za dodjelu godišnje nagrade "Prof. dr. Marijan Hanžeković"**

**Uvjeti natječaja za 2000.**

Zaklada prof. dr. Marijan Hanžeković objavljuje natječaj za dodjelu godišnje nagrade za 2000. godinu. Traže se članci iz šireg područja financija. Radovi na hrvatskom ili engleskom jeziku **predaju se najkasnije do 1. lipnja 2000**. Uz radove se predaje i **Obrazac za prijavu na natječaj**. Svi natjecatelji moraju zadovoljiti propisane uvjete.

**Nagrade**

Nagrada se dodjeljuje u dvije kategorije:
Jedna **redovna nagrada** koja se sastoji od diplome, medalje i iznosa od **15.000 kn** bruto.
Jedna **studentska nagrada** koja se sastoji od diplome i iznosa od **5.000 kn** bruto.

**Kriteriji**

Na natječaj se prijavljuju radovi znanstvenog i stručnog sadržaja iz šireg područja financija. Posebno će se cijeniti ekonomske, pravne i institucionalne teme važne za razvoj Republike Hrvatske.
Traže se radovi koji nude nova razmatranja, ocjene, sudove i spoznaje.
U obzir dolaze samo originalni, neobjavljivani radovi.
Pri ocjeni radova vrednovat će se kvaliteta, originalnost i tehnička izvedba.
Kod redovne nagrade uzimat će se u obzir dob natjecatelja, tako da će mlađi natjecatelji dobivati dodatne bodove.
Natječaj je javan, a radovi se predaju pod zaporkom.

**Rezultati**

Zaklada će o rezultatima obavijestiti dobitnike nagrade i javnost do **30. rujna 2000**. Dodjela nagrada održat će se u prvoj polovici prosinca.

✧ ✧ ✧

Detaljnije informacije o Zakladi, uvjetima i kriterijima natječaja te obvezni **Obrazac za prijavu na natječaj**, mogu se dobiti na adresi:

"Zaklada prof. dr. Marijan Hanžeković"
Katančićeva 5, 10000 Zagreb
tel. 4819 363, 4922 592, 4922 581
fax: 4819 365
e-mail: Zaklada.Hanzekovic@ijf.hr
http://zaklada-hanzekovic.ijf.hr

Zabludovsky Instituttet
Zabludovsky
og
Zorica

De Fantastiske
Fabeldyr
fra Roskilde

Museet for Samtidskunst.
Palaet. Roskilde. Danmark

25. februar - 24. marts 2000

U prvome licu

# Crnci po *defaultu*

**Strah me posljedica Vujićeva svijeta svedenoga na binarnu opreku oblikovanu načelom *i-i*. Jedno je *fair play*, a drugo mentalna higijena**

**Dean Duda**

Sedamnaest godina nakon prvotiska *Krika i bijesa* njegov je autor za izdanje *Portable Faulkner* sastavio genealogiju obitelji Compson. Još se sam sa sobom sporim oko funkcije toga dodatka. Češće mi se ipak čini da je posrijedi tržišni mentalni nadomjestak kilometrima udaljen i od ishodišnog sustava modernističkih vrijednosti i od pretpostavljenoga čitatelja romana, dodatak koji ozbiljno narušava izvornu modernost teksta i snažno vuče diskurz prema predmodernističkim strujanjima. Genealogija umiruće obitelji nije mi ovom prigodom važna zbog svoje književnopovijesne težine, već zbog završne rečenice, one otisnute kurzivom iza imena Dilsey, one koja u hrvatskome prijevodu glasi: *Crnci su izdržali*.

## Rad i bijes

Nju izravno, bez ikakva okolišanja i retorički potrebne lažne skromnosti, posvećujem najustrajnijima — među kojima, eto, sâm baš nisam bio — dakle onima koji su zadnju godinu dana posvetili svakidašnjem održavanju *Zareza* na životu. Najprije zato što su izdržali. Zatim zbog toga što će i nadalje, uza svu dužnu postkolonijalnu ispriku, političku korektnost i možda poneku grubo izgubljenu iluziju, po *defaultu*, ostati *crncima*. Povrh toga će im, čini mi se, stići i pristojna kamata, posve jednaka onome što kod Faulknera izvorno pripada propadajućim bijelcima. U njihovu se crnačkom paketu, naime, nalaze *krik i bijes*.

Zašto tako mora biti? Jednostavno zato što drukčije u Hrvatskoj ne može. Dakle, i dalje će se u *Zarezu* sigurno rintati od jutra do mraka, i dalje će naravno nadnica za slobodu biti takva kakva jest, i dalje će se za svaku kunu morati crnčiti najmanje pet puta više od onih u tobože konkurentskim novinama za kulturu. I dalje će se za petnaesti dio tuđega budžeta proizvoditi triput više teksta, i dalje će se prodavati više od nazovi sličnih novina zajedno. I dalje će veliki hrvatski slobodarski umovi četiri puta okolišati i peti odbiti ponudu za tekst, a zatim objaviti isti ili sličan u, primjerice, glasilu MH na koju su prije godinu i par mjeseci, u znak solidarnosti, liberalno ispaljivali plotune građanske slobode. Pinka je ipak pinka, pa zato *neka bude živost na mome žiro računu*, da parafraziram znamenitu mladenačku izreku tužnoga čovjeka i akademika koji uređuje najunosnije biblioteke u Hrvatskoj, piše komemorativne školske zadaće, dvoji između mirovine predsjednika Sabora i predsjednika Republike, i koji je, naravno, kako već dolikuje, organizirao mirnu primopredaju vlasti.

Nekoliko se stvari dogodilo u našem svakidašnjem cirkusu koje mi, nažalost, kaplju gustu crnu boju u lagano prozračno sivilo. Zajednički im je nazivnik licemjerje. To je po definiciji ona situacija u kojoj ti Zlatko Canjuga vraća ime *Dinamo*. Ne mislim pritom samo na objavljivanje niza komentara Zuppine *Bilježnice* u dvotjednom arheološkom glasniku, od kojih jedan, po dobrom običaju funkcioniranja najstarije hrvatske kulturne institucije i priređivača specijala o pokojnom predsjedniku, završava umjereno optimistički, spominjući artikulacije središnjih ideja *Tvornici*, kupi ujutro *Hrvatsko slovo* zbog novih spoznaja o etnogenezi Hrvata i ritmičkoj organizaciji Bašćanske ploče, a poslijepodne prekrati s *Vijencem* zbog novih pjesama hrvatskih pjesnika (u *Zarezu* je ionako tretman lirike katastrofalan, reče jednom jedan od dežurnih kulturnih meteorologa) ili pak pregleda novih brojeva široke palete časopisa ogranaka MH. Navečer bi zatim mogao u ime neke nevladine udruge slati besmisleni e-mail za smjenu ministra kulture. Jer šteta je što oni koji čitaju jedan od tih listova, primjećuje mi-

**Danas bi možda biranim riječima trebalo govoriti o onima koji su našli svoju novinu za kulturu**

Zuppina prijedloga u krugu najjače političke stranke. Drago mi je da su stari anarholiberali, ljevičari i prekaljeni sindikalni borci u Matici napokon došli na svoje. Uskoro se može očekivati solidan temat o Guti Cesarcu, Tonyju Blairu, sestrama Baković, bell hooks, Đuki i Štefu Cvijiću. A možda će tom prigodom Josip Bratulić raspisati i neki natječaj za instalaciju. Pod radnim nazivom *Crveni peristil*.

## Ikone ministrove mladosti

Više mi je od toga stalo do nekih stajališta ministra kulture koji na istom mjestu naciji pripovijeda o afirmaciji moderniteta. Baš je dobro da se u sedamnaestom razgovoru s novinarima Vujić napokon sjetio Joycea. I ne samo njega, već i drugih ikona svoje mladosti. Primjerice, *Telegrama*. Da nam je danas *Telegram* ili barem njemu sličan kulturni list, čitan i prisutan u javnosti. Da barem netko, tko tek prelista *Zarez* i možda provede večer u *Gjuri* ili nistar, ne žele čitati drugi. Gdje su ona vremena kad su svi čitali *Telegram*. Gdje nam je ono jedinstvo u različitosti, a sve opet tako kulturno.

Stvar je apsurdna. Gotovo kao djetinjom maglom obavijen pluralizam interesa unutar nekadašnjeg Socijalističkog saveza ili pak žuti mit o *hrvatskoj obavještajnoj zajednici* — ovih dana najfrekventnijoj medijskoj sintagmi, koja nam istodobno razgaljuje dušu — krijepi um i čuva miran san zahvaljujući vlastitoj mističnoj nužnosti te savršenim shemama i strelicama iz *Jutranjega lista* i *Globusa*.

Bio sam svojedobno tek jedan od mrava koji su surađivali na Vujićevu *Hrvatskom leksikonu*. I za vraga baš je mene dopala natuknica *Joyce, James*. Nije uvrštena. Nešto kao: Joyce je proveo nekoliko mjeseci (studeni 1904-ožujak 1905) u Berlitzovoj školi u Puli; u njegovim je pismima grad opisan kao osamljena zabit, a Istra prikazana kao dosadan kraj napučen neukim slavenskim življem itd. Pustimo natuknicu. Oprez, međutim, hrane druge stvari. Bojim se Vujićeva *istinskoga kulturnog lista*, strah me posljedica svijeta svedenoga na binarnu opreku oblikovanu načelom *i-i*. Jedno je *fair play*, a drugo mentalna higijena.

Poput one pripovijesti iz jednoga dalmatinskog gradića. Dakle, imao otac dva sina. Jednoga vrijednog i drugoga lijenčinu. Vrijednom je dao plodno polje i maslinе daleko od mora, a nevaljalcu neplodni kamenjar neposredno uz more. Onda je došao turizam. Postoji, međutim, i obrnuta priča. Naime uz *Microsoftov* sveprisutni operativni sustav strojeve pokreću i *Linuxove* distribucije.

## Seniori plavog telefona

Zato će i dalje biti crnaca, zato se načelno ne piše dobro *Zarezovon* malo*n* i mlado*n* timu, zato će drugi po logici stvari proći bolje. Međutim, istodobno znam da kriteriji prema kojima se prosuđuje što je to *bolje* pripadaju svijetu koji je daleko za nama. Svijetu torbara koji čekaju pred Ministarstvom kulture. Svijetu predtržišne obiteljske incestuozne i dogovorne kulture. Nadam se da i Vujić to zna.

Tjeskobna neizvjesnost i mentalna sloboda karakteriziraju klimu u *Zarezu* od samoga početka. Ono što se nekome učini kao nespretnost, ishitrenost ili teža riječ možda bi vrijedilo provjeriti pitanjima koja će se najprije uputiti na vlastitu mentalnu adresu, a tek zatim autorima ili uredništvu. Mentaliteti su, doista, tamnice dugoga trajanja. Jer kako, primjerice, u našim glavama dokinuti službu kulturnjačkoga dežurstva u kojoj već desetljećima za plavim telefonom sjede jedni te isti ljudi i

**Kriteriji prema kojima se prosuđuje što je to *bolje* u hrvatskoj kulturi pripadaju svijetu torbara koji čekaju pred Ministarstvom kulture**

odgovaraju na pitanja o stanju u hrvatskoj kulturi. Recept je jednostavan: malo masturbacije vlastitoga intelektualnog ega, malo slobode na barikadama, ali uvijek s figom u džepu, uvijek s dvostrukim kriterijima. Hodaju oni uokolo s obiteljskim paketom papirnatih maramica i brišu tuđe nosove, a ne vide da i njima curi žuta žitka slina.

Sve bi trebalo zapravo završiti kao u onoj Harmsovoj farsici u kojoj nakon nekolicine odraslih izlučitelja na svršetku izlazi djevojčica i objavljuje da nema predstave jer im je svima muka. Dobro da to čini djevojčica, jer u njoj vidim sve one za hrvatski kulturnjački establishment imene i bezimene suradnike *Zareza*, desetine ljudi koje znamo samo kao e-mail adresu. Kapilarnu krhku mrežicu zakinutih koja danas može živjeti u dvotjedniku, sutra u virtualnom prostoru, prekosutra u časopisu ili dobro uređenoj biblioteci.

| FATHER. | MOTHER. | CHILDREN. | COLOUR. |
|---|---|---|---|
| European | European | Creole | White. |
| Creole | Creole | Creole | White. |
| White | Indian | Mestiso | ½ White, ½ Indian—Fair. |
| Indian | White | Mestiso | ½ White, ½ Indian. |
| White | Mestiso | Creole | White—often very Fair. |
| Mestiso | White | Creole | White—but rather Sallow. |
| Mestiso | Mestiso | Creole | Sallow—often light Hair. |
| White | Negro | Mulatto | ½ White, ½ Negro—often Fair. |
| Negro | White | Zambo | ½ White, ½ Negro—dark copper. |
| White | Mulatto | Quarteron | ¾ White, ¼ Negro—Fair. |
| Mulatto | White | Mulatto | ½ White, ½ Negro—Tawny. |
| White | Quarteron | Quinteron | ⅝ White, ⅜ Negro—very Fair. |
| Quarteron | White | Quinteron | ⅝ White, ⅜ Negro—Tawny |
| White | Quinteron | Creole | White—light Eyes, fair Hair. |
| Negro | Indian | Chino | ½ Negro, ½ Indian. |
| Indian | Negro | Chino | ½ Negro, ½ Indian. |
| Negro | Mulatto | Zambo | ½ Negro, ½ White. |
| Mulatto | Negro | Zambo | ½ Negro, ½ White. |
| Negro | Zambo | Zambo | ⅞ Negro, ⅛ White—Dark. |
| Zambo | Negro | Zambo | ½ Negro, ½ White. |
| Negro | Chino | Zambo-chino | ⅞ Negro, ⅛ Indian. |
| Chino | Negro | Zambo-chino | ½ Negro, ½ Indian. |
| Negro | Negro | Negro | |

Jednom davno, u Joyceovo vrijeme, Roman Jakobson pisao je u povodu smrti Vladimira Majakovskoga o generaciji koja je prolumpala, potrošila i pogubila svoje pjesnike. Danas bi možda biranim riječima trebalo govoriti o onima koji su našli svoju novinu za kulturu.

Valjda neće izmisliti eliksir života. To bi bilo pogubno za hrvatsku kulturu. Dobrodošli u povijesni slikokaz. Sretan Vam historicizam. I stalno tako. I uvijek iznova. Z

Tri slike iz prevratnih vremena (2)

# Sol tople močvare

## Kako nas Edo Murtić vodi prema duhovnim vrijednostima »realnog socijalizma«

**Branko Matan**

Vrijeme poslije izbora doimalo se idilično: plivali smo u zadovoljstvu koje je mnogima bilo teško pretočiti u riječi, svatko se iznutra prelijevao u svojim pomalo nejasnim anticipacijama budućnosti. Anticipacijama koje su bile subjektivno slatke možda upravo onoliko koliko su bile nejasne. Carevalo je raspoloženje općega olakšanja u kojem nije bilo osobita slavlja ni velikoga bučenja.

Tada je, sasvim iznenada, idila narušena i počelo se činiti kako smo neoprezno bili pristali na varku, kako smo živjeli u prividu, unutrašnjem i vanjskom, došlo je do ledenog otrežnjenja i sve što je privid gradilo sada je nestajalo u bolnoj definitivnosti u kakvoj, kao u opakom lijevku, često nestaju najnaivnije iluzije.

### Legija i hidra

U jednoj zagrebačkoj prostoriji okupilo se stotinjak ljudi i međusobno se častilo zaslugama za našu radost i zadovoljstvo. Naši sugrađani, veoma poznati ljudi, dijelili su si »spomenice« i određivali sami sebe kao »najzaslužnije«, kao one kojima pripada naša zahvalnost i divljenje. Vidjeli smo na slikama njihove osmijehe i dobro razumjeli poruku tih osmijeha: Ne, nema promjene, sve je ostalo isto i nikada se u ovoj zemlji ništa neće promijeniti, nikada, dok nas u njoj ima, nas stotinjak, koji nismo stotinjak nego smo legija i hidra stoglava, hidra kojoj svaka glava ima svoje vlastito i moćno ime, mi smo častohleplje i vlastohleplje, mi smo oholost i taština, intriga i brbljavost, samouvjereni autoritet i prevrtljiva lakomost, vječni pravednik izvan bilo kakva morala, mi smo kompaktna većina, mi smo sol ove tople močvare i mentalitet zemlje koja nije ničija do naša. Mi smo jači od bilo čega u njoj i nas nitko pobijediti neće i ne može, nikada i još stoput nikada.

Osmijesi koje smo gledali bili su završetak priče koja je počela relativno benigno i s nijansom šaljivosti, poput teme za neki budući cehovski vic. Nekoliko društveno ambicioznih kulturnjaka bilo se, uoči izbora, sastalo u ateljeu svojega omiljenoga slikara i poželjelo je učiniti nešto što bi pomoglo izbornim šansama opozicije. Odlučili su se uputiti javni poziv da se glasa za opoziciju, poziv koji bi prethodno trebao potpisati niz kulturnih uglednika. Poziv je nakon toga sastavljen i to iz dva elementa: tekstualnog i likovnog. Uglednici su potpisali, njih šezdesetak, te je poziv objavljen u novinama (Jutarnjemu listu i Globusu od 31. prosinca). Nikome od uglednika nema se pojedinačno što zamjeriti, međutim njihov izbor u cjelini bio je višestruko neobičan. Spomenut ću samo jedan aspekt: upadljivo su izostavljeni oni intelektualci čije je suprotstavljanje hadezeovskoj vlasti bilo povezano s ozbiljnijim osobnim rizicima (primjerice onakvima kakve je donosio aktivizam u Hrvatskom helsinškom odboru).

### Havana kao moralni areopag

Ipak, potpisnici su možda najmanji problem objavljenoga poziva. Prvo je tu bio tekst, veoma kratak, koji je glasio: »Promjena je pobjeda«. Tekst je, kako se vidi, pomalo »poetičan« te je njegova intencija dvojaka: on želi da se glasa za opozicione stranke, ali ne želi to izravno reći. Utoliko je i tipičan za hrvatske javne običaje prema kojima se u politici »poetizira«, a u poeziji »politizira«. Ne pravi problem je ilustracija kojom je tekst bio praćen, ilustracija kojoj je autor Edo Murtić. Ona prikazuje golubicu s maslinovom grančicom u kljunu i s velikim crvenim srcem. Estetski

*Edo Murtić, Rajko Grlić, Čedo Prodanović, Vjeran Zuppa, Zvonko Maković, Čedo Prica, Slobodan Šnajder, Velimir Visković, Slobodan P. Novak, Alma Prica, Zvonimir Berković, Jagoda Buić, Goranka Wrus Murtić, Rada Iveković, Izet Hajdarhodžić, Vili Matula, Miljenko Jergović, Mirko Kovač, Nenad Popović, Stevan Luketić, Boris Maruna, Katarina Luketić, Hrvoje Hribar, Vladimir Primorac, Vinko Brešan, Semka Sokolović-Bertok, Ivo Brešan, Pero Kvrgić, Zdravko Zima, Zlatko Gall, Ivan Supek, Milan Kangrga, Ivan Kuvačić, Mirjana Gross, Gvozden Flego, Urša Raukar, Branko Ivanda, Marina Barišević, Nives Kavurić-Kortović, Andrea Zlatar, Boško Violić, Petar Večak, Nenad Puhovski, Vojin Jelić, Mladen Škreblin, Boro Radaković, Albert Goldstein, Davorka Vukov-Colić, Želimir Koščević, Ivan Lesiak, Jurica Pavičić, Dunja Rihtman-Auguštin, Bora Ćosić, Ivan Pisalj, Branko Čegec, Snježana Tribuson, Hrvoje Turković, Lino Veljak, Pavle Kalinić, Irena Vrkljan, Radovan Ivančević, Don Branko Sbutega, Đuro Sedar*

Lijep plakat za kongres »naprednih pisaca« u Havani prije četiri desetljeća

više nego zbunjujuća, slika kao da je doputovala iz davne i ružne prošlosti te je nejasno što zapravo govori njezin poziv: krećemo li mi to iz mučnih vratolomija hadezeovske povijesti na novi put unatrag, put u duhovne vrijednosti »realnog socijalizma«? Spremamo li se na izbore kojima ulazimo u dvadeset i prvo stoljeće ili pak na neki kongres »naprednih pisaca« u Havani prije četiri desetljeća?

Golubica, osim toga, sugerira da je glas protiv HDZ-a glas za mir i moralnu čistoću. Želi li se ovdje doista reći ono što se govori: da je HDZ kriv za rat, a ne Milošević, te da je Havana naš moralni areopag? Ili se, tek, kazuje ono po čemu se naša sredina nerijetko prepoznaje, naime da se ne znamo izražavati, da smo neartikulirani, mutavi, da želeći nešto kazati ne umijemo kazati to što želimo, da meljemo i prtljamo, da smo bolji u tapšanju po ramenima i koristoljubivom dogovaranju ispod glasa nego u razgovijetnom javnom govoru i izražavanju vlastitih misli, ako nam kojim slučajem neka sleti na nejaku pamet?

Nakon što je slikar Murtić saznao rezultate izbora, uzbudio se u stvaralačkom smislu u tolikoj mjeri da je »u velikom zanosu« naslikao sliku kojoj je dao naslov Dan pobjede 3. 1. 2000. (o čemu smo mogli saznati iz članka u Nacionalu od 26. siječnja). Svoje djelo »pokazivao je«, kako kaže, »prijateljima« i tu se negdje, u tom »pokazivanju« i među tim »prijateljima«, navodno rodila suluda ideja da se slika javno daruje onim hrvatskim građanima kojima bismo »pobjedu« trebali zahvaliti. Nije se među »prijateljima«, na žalost, našao nitko tko bi upozorio na makar samo neke očitosti: na činjenicu da je neukusno slaviti »pobjedu« (jer se o njoj moglo raditi u prvoj polovici devedesetih, da smo, eventualno, onda uspjeli izborno pobijediti, a da je sada posrijedi naprosto završetak razdoblja kontinuiranih poraza te je trenutno šutnja primjerenija od bilo kakva kolektivna samohvalisanja), ili pak da slika, onako kako je ispala, bez obzira na »zanos«, umjetnički gledano možda nije najsretniji povod za društvenu paradu (jer jedva da je više od recikliranog općeg mjesta opusa).

### Perverzna gesta

Uskoro je poslana pozivnica na »svečanost dodjele grafika Ede Murtića javnim djelatnicima najzaslužnijima za demokratske promjene u Hrvatskoj«. Do danas nitko živ ne zna tko je sastavljao taj popis »najzaslužnijih djelatnika«, tko je brisao dio uglednika koji su prethodno bili potpisali predizborni apel, tko je dodavao nova imena okljaštrenom popisu, jednako kao što nitko ne zna tko je sve bio predviđen da dobije »spomenicu«, te tko je od predviđenih »spomenicu« preuzeo, a tko se slaboumnom pozivu nije odazvao. Znamo jedino da su, uz Murtića, glavnu ulogu igrali Ivica Račan i Nino Pavić (obojica, također, kao »prijatelji«), znamo i nekoliko desetaka imena ljudi koje su novinari spominjali u svojim člancima, znamo i kakvi su im osmijesi igrali na licima.

Kolektivna slika te »svečanosti« briše i poništava mnoge individualne nedužnosti sudionika. Jer, razumije se, netko nije imao pojma što se priprema, netko nije ni pročitao tekst pozivnice, netko je i novinar ili političar, pa stoga misli da mora biti posvuda i da su mu odgovornosti drukčije. Ili, recimo, misli da misli. Ali svi zajedno ipak tvore modelsku sliku kulturne i socijalne patologije ove sredine i njezinih dominanti, sliku okolnosti u kojima nitko nije sebi sličan i svatko je vlastita parodija ili negacija. Ovdje su ljudi najslabiji upravo u onome na što se pozivaju i što bi im, barem nominalno, trebalo biti konstitutivno. Ovdje su odgovornosti najmanje tamo gdje bi trebale biti najveće, ovdje ljudi kulture prome-ću najniže instinkte u društvene vrijednosti (dakle one instinkte koji bi djelovanjem kulture trebali biti zatomljeni), ovdje »intelektualci prihvaćaju politiku moći« te, u skladu s jednim zapisom Georgea Orwella, tako »prvo dokrajčuju svoj moralni osjećaj, a zatim i osjećaj za stvarnost«.

Potpisnici predizbornog apela nisu, kada je posrijedi stvarnost, zaslužni za izborni rezultat. Listom su to ljudi za koje se zna ili može pretpostaviti da su cijelo desetljeće bili protiv režima. Većinom nisu šutjeli i ne vidim kako je njihovo sadašnje oglašavanje, tek posljednje u slijedu, moglo donijeti prevagu ili preokret. Bojim se da će neka buduća analiza teško moći izbjeći zaključak kako su glavni tvorci režimskog potopa bili upravo vodeći ljudi režima.

U određivanju »najzaslužnijih za demokratske promjene« možda je posebno perverzna bila gesta prisvajanja. Pobjednici su u toj gesti postali analogni poraženima. Onako kako su Tuđman i njegova stranka deset godina prisvajali Hrvatsku, tako sada jedan slikar i njegovi »prijatelji« prisvajaju »demokratske promjene«.

**Usporedba kazuje da se Jadranka Fatur nema čega stidjeti, dok bi gospodinu Murtiću bilo pametnije da usta i uši prekrije rukama**

### Iz jedne ludnice u drugu

A kakav je to slikar i kakva je narav njegovih društvenih nakana zorno nam je predočeno koji dan prije slikareva slavlja. Tada je u Saboru prvi put izložena slika Jadranke Fatur Donošenje prvog demokratskog Ustava Republike Hrvatske 22. prosinca 1990. i gospodin se Murtić javio brutalnom izjavom novopečenog pobjedničkog komesara. Kazao je: »To je sramotno i diletantski napravljeno. Nezamislivo je tako nešto staviti u javni prostor, ovakvu bi sliku trebalo demonstrativno skinuti sa zida. No naslikan je Sabor kakav je i bio prilikom osnivanja, riječ je kič-Saboru i takva je i slika — kič.« (Jutarnji list, 21. siječnja)

Pročitavši te Murtićeve riječi zapitao sam se: Što je ovo, što se zbiva, zar iz jedne ludnice tako brzo idemo u drugu? Kakvi su i kakvi uopće mogu biti argumenti ovakve bestidnosti? Argumenti estetski, politički, moralni i biografski?

Jadranka Fatur je slikarica koja radi u maniri hiperrealizma. Osobno nisam ljubitelj te manire, ali poštujem njezine vrijednosti, osobito njezinu provokativnost. Kako god se okrene, ta škola pripada osamdesetim godinama i Murtićev je svijet prema njoj u zaostatku ne samo nekoliko desetljeća nego i nekoliko svjetova. Jučer su nam Aralice galamile protiv Joycea i vukle nas prema svojim čudno izvitoperenim predodžbama prošlosti, sada ćemo dobiti Murtića koji ne dopušta hiperrealizam. Zar će Havana biti nalog?

Faturova i Murtić slikari su koji rijetko slikaju povijesne događaje. Uzmemo li, primjerice, jedan od Murtićevih najpoznatijih izleta te vrste, njegov mozaik šušnjarske borbe u Dočiću iz 1968, i stavimo li ga uz Faturičinu sliku, što će nam se pokazati i kako će ispasti usporedba? Kako su slikari slikali u »teškim vremenima«, kako su se njihove slike ponijele pred ideologijskim pritiscima?

Jedan od estetski temeljnih elemenata, koliko kao nestručnjak mogu razabrati, nije u slikarevoj brizi da izbjegne ideologijske pritiske, nego točno obratno, u brizi da ih što ljepše izrazi i artikulira. Najmračniji vid tada vladajuće ideologije, demonizacija protivnika, prikazan je kao najviša vrijednost djela: neprijatelj je »zvijer« i mi vidimo njegove ralje. Političar, koji govori na otkrivanju mozaika, rukom može upozoriti na »umjetnikovu poruku«.

Što može, nasuprot tome, reći hadezeovski političar pred Faturičinom slikom? Ima li išta u toj slici što bi on mogao ideologijski prepoznati, prema čemu bi mogao prstom pokazati? Očito je da nema i da je jedino prepoznavanje ono koje se odnosi na fizionomije, a isto je tako očito da će političar pred tim prepoznavanjem zastati u nelagodi od »pretjerane doslovnosti« u prikazu tih fizionomija.

### Pohvala skromnosti

Usporedba kazuje da se Jadranka Fatur nema čega stidjeti, dok bi gospodinu Murtiću bilo pametnije da usta i uši prekrije rukama. I da ne priča o »kič-Saboru« iz 1990, jer ćemo ga pitati o Centralnom komitetu iz iste 1968. i njegovom, valjda, »antikiču«. Da ne naklapa o politici prije nego nam rastumači kako je i zašto primao najviša državna priznanja u najmračnija vremena (4. juli 1984, AVNOJ 1985), te kakva opravdanja ima da kao politički insajder toga mračnog režima drži bukvice umjetnici koja je u oba režima bila posvemašnji autsajder.

Dodjeljivanje »spomenica« potiče na razmišljanje o tome kako smo se ponašali pod Tuđmanovom čizmom. Mnogi su se ljudi, vjerujem, držali izvanredno i morao bi postojati način da im se to javno kaže. Bude li u budućnosti netko pokušao tako nešto učiniti, predlažem mu da vodi računa o nekoliko stvari. Subjekt odlučivanja ne smije biti anoniman, on mora imati ime i prezime. Priznanje bi moralo biti specificirano, sažeto na provjerljive činjenice. Treba, nadalje, razlikovati suprotstavljanje režimu od zastupanja demokratskih vrijednosti (jer, kao što znamo, mnogi žestoki protivnici HDZ-a bili su, iz demokratske vizure, njegovi parnjaci). Odlučivanje bi trebalo biti obilježeno duhom skromnosti i predlažem da se započne upravo tamo gdje je skromnost bila najveća. Naše priznanje ponajprije zavređuju oni koji su se najviše izložili i najviše riskirali, a da istodobno nisu mogli računati ni na kakvu osobnu korist ili zadovoljštinu. Predlažem, dakle, da se započne što dalje od estrade, pogotovu kulturne. Ako zasluga ima i uopće može biti, tada su one tamo gdje se o njime ne govori i ne misli. Z

info

# o ž u j a k 2 , , ,

## Dina Puhovski

### Filmska ponuda

U Zagrebu su u tijeku 9. dani hrvatskog filma. Natjecateljski dio održat će se od 2. do 5. ožujka u dvorani Kinoteke, dok se popratni programi već od 28. veljače održavaju u MM-dvorani Studentskog centra. Manifestacija je popraćena i *bulletinom*, a kao i prošle godine i ove je organiziran i salon odbijenih filmova. Kinodistribuer UCD pak 2. ožujka počinje s revijom filmova pod naslovom *U susret Oscarima*, na kojoj će u kinu Tuškanac u Zagrebu predstaviti novije svjetske filmske hitove, poput *Dogme* ili *Man On the Moon*, od kojih su međutim samo tri nominirana za prestižnu nagradu *Oscar*. (D. P.)

### FAma

U vijećnici grada Münchena nedavno je održano predstavljanje novog kazališnog časopisa FAma, zajedničkog projekta hrvatske *Frakcije* i slovenskog časopisa za operu, ples i kazalište *Maska*. Predstavljanje je održano u Münchenu jer je broj tematski vezan uz 7. Internacionalni festival suvremenog plesa *DANCE 2000* koji ondje počinje 16. ožujka. Uredništva dvaju udruženih časopisa planiraju svake godine izdati jedan zajednički broj, a uskoro najavljuju predstavljanje *FAme*, *Frakcije* i *Maske* u Zagrebu. (D. P.)

najave

## Dina Puhovski/Agata Juniku

### Glazba i religija

Tradicionalni zagrebačko-ljubljanski muzikološki susreti ove se godine održavaju u Zagrebu, u Hrvatskom društvu skladatelja, Berislavićeva 9, 10. i 11. ožujka. U organizaciji Odsjeka za muzikologiju Muzička akademije Sveučilišta u Zagrebu i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani te u suradnji s Hrvatskim muzikološkim društvom i Austrijskim kulturnim institutom u Zagrebu tamo će govoriti austrijski teolozi Franz Karl Prassl i Philipp Harnoncourt. Prassl, profesor gregorijanike i voditelj Odsjeka za crkvenu glazbu Sveučilišta za glazbu i likovnu umjetnost u Grazu, govorit će o *Gregorijanskoj semiologiji kao znanstvenom temelju za pitanja interpretacije korala* te na temu *Interpretacija korala na temelju semiologijskog istraživanja: kako znanstvene spoznaje povezati s estetskim doživljajem?*, dok će Harnoncourt, predstojnik Zavoda za znanost o liturgiji, kršćanskoj umjetnosti i himnologiji pri Katoličko-teološkom fakultetu Sveučilišta u Grazu, govoriti o *Pjevu kao izrazu vjere (cantare credentis est)* te o *Liturgiji kao simboličkoj radnji*. Predavanje će se konsekutivno prevoditi. (D. P.)

### Odjava

Koncert Simfonijskog puhačkog orkestra Hrvatske vojske najavljen za 9. ožujka neće se održati. Odjava ne bi zasluživala zasebnu vijest, kad ne bi bila indikativna za stanje u orkestru, nekad važnom izvođačkom tijelu, osobito za noviju i hrvatsku glazbu. Šef-dirigent orkestra, Mladen Tarbuk, već je neko vrijeme u odlasku zbog loših uvjeta rada, u kojima orkestar ne dobiva potrebna novčana sredstva niti se zna tko odlučuje zapravo o njegovoj sudbini. Zapovjednici orkestra stalno se mijenjaju pa tako ni sada nitko ne obavlja tu dužnost, a upitno je da li će orkestar moći dovršiti najavljenu sezonu. (D. P.)

### Koltes u Splitu

U Hrvatskom narodnom kazalištu u Splitu 3. ožujka premijerno će biti izvedena predstava *Povratak u pustinju* Bernard-Marica Koltesa, u režiji Ivice Buljana. »Oduvijek sam pomalo prezirao kazalište, jer je kazalište suprotnost životu. Ali stalno mu se vraćam i volim ga upravo zato što je to jedino mjesto za koje možete reći da nije život« — izjavio je svojedobno Koltes. Negdje na tragu ovako opisanog Koltesova odnosa prema kazalištu mogao bi se opisati i odnos *hrvatskog kazališta* prema Koltesu, pri čemu se njegov kultni status početkom devedesetih godina ovdje djelomice temelji o na činjenici da je bio kontroverzna ličnost i da je 1989. godine umro od AIDS-a, u 41. godini života. Bilo kako bilo, recepcija, kao i izvođenje, ovog doista izvrsnog dramatičara bila je gotovo čitavo desetljeće fokusirana na drame *U samoći pamučnih polja* i *Roberto Zucco*. Prije dvije godine pomak je u tom smislu učinjen u DK Gavella, gdje je poljski redatelj Krzysztof Warlikovski postavio *Zapadno pristanište*, a provjereni poznavatelj Koltesa, trenutno ravnatelj drame Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu, Ivica Buljan odlučio je, dakle, učiniti još jedan korak dalje u upoznavanju *hrvatskog kazališta* s Koltesom.

Dramu *Povratak u pustinju*, napisanu i praizvedenu 1989. godine, za ovu je priliku preveo Zlatko Wurzberg. Scenograf je Slaven Tolj, kostimografkinja Najda Bauk, a skladatelj Dragan Lukić. Glavne uloge igraju Zoja Odak, Milan Štrljić, Elvis Bošnjak, Nives Ivanković, Nikola Ivošević i Arijana Čulina. Kao uvod u splitsku premijeru iznosimo nekoliko Koltesovih fragmenata o tekstu:

»*Povratak u pustinju* prvi je komad u kojem sam želio da prevladava komično.«

»To je komedija na temu koja u biti nije, i nije samo, tema komedije; no, nismo baš uvijek prisiljeni podrediti se zakonitostima žanra.«

»Francuska provincija koju sam tako dobro upoznao; obiteljske priče, nasljedstvo, nezakonita djeca, novac, to su teme kojima se treba smijati; mnogo manje je to daleka nazočnost rata u Alžiru. Želio sam obje isprepleсti, nasmijati im se i istražiti ih.«

Jedan Koltes uskoro će zaigrati i u Zagrebu. Prije tjedan dana, naime, u DK Gavella trebala je premijerno biti izvedena predstava *U samoći pamučnih polja*, u režiji Mislava Brečića te izvedbi Pere Kvrgića i Svena Medveševeka. Zbog bolesti glumca, premijera je odgođena, a novi datum bit će zakazan uskoro. (A. J.)

### Ksenija Pajić u gostima

Prvo izbivanje Ksenije Pajić iz matične kuće, tj. DK Gavella, dogodit će se nakon dugo godina zbog angažmana u Teatru ITD. Riječ je, naime, o ulozi *Mrve — žene u dobi od četrdeset i nešto do jedanaest godina* u predstavi *Kako sam naučila voziti* redateljice Snježane Banović. Redateljica je slavni off-broadwayski tekst Paule Vogel ujedno i prevela, a osim Ksenije Pajić u predstavu je pozvala Gorana Grgića, Nenada Cvetka, Natašu Dangubić i Nataliju Đorđević. Dramaturg predstave je Darko Lukić, scenografiju radi Drago Turina, a kostime Doris Kristić.

Za tekst *Kako sam naučila voziti* američka dramatičarka Paula Vogel nagrađena je 1998. godine *Pulitzerovom nagradom*, dok je istoimena predstava u sezoni 1996/7. dobila nagrade OBIE (Off-Broadway theater awards) za dvije uloge, režiju i tekst. Inače u jednoj od brojnih postava ovoga teksta ulogu Ksenije Pajić igrala je 1998. godine Debra Winger.

— *Vožnju* bih opisala kao komediju. Dakako da ona to nije, ali prva polovica komada doista funkcionira kao komedija. Na nekoj osnovnoj razini, to sam ja. Velik broj ljudi to pokušava pretvoriti u dramu o individualnoj obitelji, iako ona za mene to nije. To je način gledanja na mikrokozmičkoj razini kako ova kultura seksualizira djecu i kako nas već od rane dobi uče da gledamo ženska tijela. Jedna od vodećih izreka kojom sam se vodila dok sam pisala ovaj komad bila je da je potrebno cijelo selo kako bi se zlostavljalo dijete — izjavila je u jednom intervjuu Paula Vogel. Zagrebačka premijera održat će se u Teatru ITD 4. ožujka. (A. J.)

... zarez poziva ...
...šaljite stripove ... priprema se ... tema ... broja, originale ostavite doma ... šaljite ... A3 ... preslike ... zarez poziva .....

Izgubljene godine

# Čišćenje iskvarene matice

Komu se komunizam i tuđmanizam moraju ispričati: onima koji su otišli ili onima koji su ostali?

Jurica Pavičić

Jedan od najučestalijih i najpopularnijih mitema ranih godina hadezeovske vlasti bio je sjedinjenje domovinske i iseljene Hrvatske. O dijaspori su govorili svi. Pripovijedalo se o njenoj neotkrivenoj književnoj proizvodnji, o njenim neograničenim intelektualnim kapacitetima i još bezgraničnijem kapitalu. Sanjalo se o autobusima mladih imigranata koji će se vratiti u domovinu, a u tu je svrhu utemeljeno i posebno ministarstvo. Uglednije su pripadnike dijaspore na aerodromu dočekivali sa crvenim tepihom i službenom delegacijom.

U toj cijeloj priči postojao je skriveni i opasni neizrečeni politički motiv. Cijeli mit o dijaspori temeljio se na neizgovorenom i dubokom uvjerenju da je dijaspora *zdravi supstrat*, nekontaminirana jezgra iz koje će niknuti obnovljena nacija. Domovinski ljudi kontaminirani su komunizmom, lijenošću, čak i razvratom, govorio je taj mit. Dijaspora je ona koja će u domovinu donijeti ne samo kapital, nego i *pravu hrvatsku* knjigu, ali i *pravi hrvatski* duh, nepokvaren onim što je bilo poslije. A to što je došlo *poslije* nije bio samo komunizam, nego i urbanizacija, modernizacija i pop-kultura. Mit o dijaspori temeljio se na vjeri da se Hrvatska može prekrojiti po mjeri emigrantskog nostalgičnog sjećanja, da se mogu obnoviti popucale niti rustičnih tridesetih iz nečijeg osobnog crno-bijelog filma.

## Domoljubno superiorni

Taj mit o dijaspori užasno me ljutio, kao i mnoge domovinske Hrvate. Postojala su barem dva razloga za ljutnju. Prvi je što se čitava jedna povijesna epoha, koja je uokvirivala kompletan moj život doživljavala kao lišaj, priraslica koju treba odstraniti. Kultura koju smo svi skupa dijelili i okružje u kojem smo živjeli tretirano je kao kontaminat koji se u najboljoj varijanti može tek tolerirati. Mit o dijaspori bio je napad na našu kulturu i naše biografije. Drugi razlog za ljutnju bilo je licitiranje patriotizmom. Predtekst cijele priče o dijaspori bilo je uvjerenje da je emigriranje, odlazak, bijeg iz komunističkog pakla bio čin etički superioran ostanku. Ostajanje je u takvoj ljestvici vrijednosti bilo isto što i kapitulacija, kolaboracija, pristajanje na kompromise, davanje legitimiteta vlastodršcu. Emigriranje je bilo čin totalnog otpora, negacija tiranije.

Ljudi su iz Hrvatske emigrirali iz najrazličitijih razloga. Neki zato što su bili osobno ugroženi represivnim aparatom. Neki zato što sa svojim biografijama ovdje nisu imali budućnosti. Znatna većina njih naprosto zato što im je drugdje bilo bolje, kao što je i danas drugdje bolje i kao što i danas Hrvati emigriraju. Nikako nisam mogao razumjeti zašto bi emigriranje bilo domoljubno superiorna pozicija. Milijuni ljudi u Hrvatskoj su tijekom desetljeća »mraka« radili svoj posao, neki dobro, neki loše. Vidljiv proizvod tog rada nisu samo Udba i represivni aparat, nego i pokoji metar asfalta, tvornice i zaobilaznice. Tim milijunima šljakera uziman je famozni »višak društvene vrijednosti« i iz njega pravljena ovakva Hrvatska kakva jest, dobra ili loša.

Najperverzniji obrat vrijednosti hadezeovskog sustava bio je onaj u kojem je takav život i takav rad proglašen kolaboracijom. Za razliku od odlaska, nesudjelovanja koje je proglašeno vrlinom, trud je proglašen izdajom. Jedan politički *poćudni* splitski ravnatelj škole tako se politički obrušio na jednu od svojih nastavnica delegitimirajući je politički i profesionalno. »*Ali ja u ovih trideset godina nisam nikad bila na bolovanju*« odgovorila je ona, vjerujući da se brani. »*Eto, o tome i govorim*«, odgovorio je on.

## Smetlište napučiti smislom

Hadezea tehnički gledano više nema. Ideologija koja se donedavno činila mramorno čvrstom, osnovicom koja se ne može zaobići u definiranju Hrvatske, danas je nepovratno razglašena kao moralno izopačena, politički promašena i kulturološki sramotna. Deset godina poslije, na razvalinama tog ideološkog fijaska, najednom prisustvujemo novom političkom rođenju tog uvredljivog i besmislenog političkog mita: mita o emigraciji. Emigracija ovaj put više nije nacionalistička, nego antinacionalistička, nije novčarska, nego intelektualna i nije masovna, nego elitna i birana. Ali središnji politički motiv ostaje isti: motiv emigracije kao zdravog političkog supstrata koji će pročistiti iskvarenu maticu, motiv etički superiorne, odmaknute dijaspore koja nije, za razliku od nas, *sudjelovala*.

Čitatelji *Zareza* dobro su upoznati s čitavom pričom o ministru kulture Antunu Vujiću i njegovu intervjuu *Globusu*. Ministar je u tom intervjuu (neprimjereno) usporedio dio hrvatskih intelektualnih »disidenata« i njihovu sudbinu sa sudbinom L. F. Celinea. Ono što je naljutilo Vujićeve protivnike činjenica je da nije držao potrebnim da se Hrvatska službeno ispriča svojim »disidentima« i oficijelno ih pozove natrag u domovinu. Uslijedila je (neuspjela) peticija koju je *Zarez* prenio u prethodnom broju, baš kao što je objavio i oštar tekst protiv ministra Vujića i SDP-a. Glavnina negativnih reakcija na Vujićev istup temelji se na tezi kako su Vujić, njegova stranka i svi ostali intelektualci *kolaborirali* s režimom i da su dužni izustiti ispriku barem kao *(Polu)voljni Tuđmanovi izvršitelji*.

Doista, *tko* se mora ispričati i *komu* se tuđmanizam mora ispričati? To se pitanje može metodološki proširiti: komu se *komunizam* mora ispričati? Da li onima koji su otišli — htjeli to ili ne — i zasnovali bolji, slobodniji, bogatiji život negdje drugdje? Ili onima koji su morali po rebatinke u Trst, kojima je gulio »višak vrijednosti«, koje je tjerao da uče TIPSS i ONO i DSZ i da metu lišće po vojarnama srednjeg i južnog Balkana?

Kome se, dakle, tuđmanistička Hrvatska mora ispričati? Onima koji su otišli i digli ruke od cijelog tog hrvatskog smrada? Ili onima koji su pisali iako su ih cenzurirali i prisluškivali, izdavali iako je to bilo gubljenje novca i vremena, pravili kako-tako dostojanstveno kazalište i film pa makar i s mrvicama sa Sedlarova i Parova budžetskog stola? Jesu li i oni kolaboracionisti, zato što su pokušali smetlište napučiti s malo profesionalizma i smisla? Jesu li i oni krivi zbog *sudjelovanja*?

## Fregali su smrad

Heni Erceg naziva tuđmanovsko razdoblje »deset izgubljenih godina«. One su »izgubljene« onoliko koliko je i pedeset godina komunizma izgubljeno. Za cijele generacije te godine nisu izgubljene, jer smo ih mi napučili svojim biografijama, djetinjstvom i odrastanjem. Imaju li na svoju priču pravo i oni koji su u Tuđmanovoj eri odrastali i imali mladost? Budu li je oni pričali, sigurno neće nazvati te godine »izgubljenima«.

»Izgubljenih« pedeset godina komunizma ostavilo je potomstvu EXAT, Zagrebačku školu crtića, *Krugove* i *Razlog*, Bauera i Tanhofera. Za hrvatsku kulturu te godine sasvim sigurno nisu bile »izgubljene«. Golem je broj ljudi koji su se od 1990. godine naovamo trudili da ni devedesete ne budu bačene u nepovrat. Možda nisu postigli mnogo, ali nešto jesu. Na koncu konca, cijelo su to vrijeme postojali ljudi poput Bobe Jelčića i Nataše Rajković, Matije Dedića ili Vinka Brešana koji su kopali osamljenički svoj kreativni vrtić, i na koncu je nešto ispalo.

Najgluplje je u priči o hrvatskoj intelektualnoj dijaspori to što je njen lavovski dio kreativno pomagao da *izgubljene godine* ne budu izgubljene. Iza Borisa Budena ostat će *Bastard*, iza Rajka Grlića nisu u devedesetima ostali filmovi, nego rudarski kulturtregerski poduhvati poput Imaginarne akademije i Motovuna. U groteskom obratu vrijednosti to će im se još upisati kao minus, suradnja. Na koncu će im se još prigovoriti što se nisu dovoljno gnušali, što nisu imali dovoljno fin nos pa su uzeli sanitar-WC i fregali smrad. Etički superiornom bit će proglašena pozicija distanciranog zgražanja, nebeskog olimpijskog nesudjelovanja. Nebesnici evazije sletjet će na aerodrom, poništiti naših strašnih i važnih deset godina i početi provoditi svoj crno-bijeli, nostalgični film o vremenu koje se može vratiti.

Jedino što im nedostaje jest ministar kulture koji bi ih čekao s druge strane tepiha. Z

# Inicijativa za javni radio

**Ovom *Inicijativom* dajemo svoj glas za javni radio. S tim ciljem izražavamo svoja profesionalna zapažanja i prijedloge.**

U cilju demokratskog i tržišnog uređenja hrvatskog medijskog sustava zalažemo se za izradu pravnog okvira koji će, na temeljima zakona i prakse koje potiče i zastupa Vijeće Europe i Europska unija, štiteći pluralizam, jednakost i slobodu medijskog prostora, definirati mjesto i ulogu Hrvatskog radija u sastavu HRT-a i cjelokupne hrvatske radiodifuzije.

Smatramo da je kontinuirano zapostavljena društvena briga za Hrvatski radio, što je dijelom i posljedica općenito nezadovoljavajuće medijske pismenosti i medijskog barbarizma za javnu riječ u Hrvatskoj, a što, vjerujemo, pripada prošlosti.

Društveno je opasno i štetn zanemarivati nenadomjestivu informativnu specifičnost i kulturnu i edukativnu ulogu Hrvatskoga medija. U okružju tržišno orijentiranog medijskog prostora, Hrvatski radio kao javni radio ima specifičnu i zahtjevnu ulogu u promicanju interesa svih dijelova društva i u ostvarenju najširih težnji javnosti kao korisnika prava na informaciju.

Zato pokrećemo javnu raspravu o Hrvatskom radiju kao javnom radiju, o zakonima i pravilima kojima će se definirati njegovo mjesto i uloga u demokratskom strukturiranju javne sfere društvenog života u Hrvatskoj te njegov položaj i položaj regionalnih radijskih postaja u sastavu HRT-a.

Naši su zahtjevi i prijedlozi sljedeći:

* tražimo sudjelovanje u izradi novoga Zakona o javnom radiju i televiziji koji će, vodeći računa o obvezi Vlade u osiguranju pluralizma medija
  - — uključiti nužne mjere za zaštitu i promicanje javnog radija,
  - — osigurati pravni okvir koji će pridonositi slobodi izražavanja i regulirati pitanja političke i financijske neovisnosti Hrvatskoga radija,
  - — osigurati neovisnost tijela koje upravlja javnim radijem unutar sustava HRT-a, a koji će se pridržavati važećih pravila definiranih aktima Vijeća Europe;
* ako je prijedlog zakona već napravljen, treba ga dati na javnu raspravu;
* javno predočiti postojeću ekonomsku situaciju na HRT-u
  - — zatečeno stanje u tehnologiji poslovanja i razloge koji su doveli do toga;
  - — predočiti organizacijsku i kadrovsku strukturu na Hrvatskom radiju,
  - — te predložiti rješenje za novu organizaciju;
* u vezi s prethodnim predlažemo da jedna neovisna, specijalizirana revizorska kuća za radio i televiziju obavi temeljitu analizu poslovanja HRT-a i rezultate javno predoči Saboru. Tražimo da se u sklopu te revizije posebno istraži za koji je iznos HR oštećen nakon financijske fuzije s Televizijom,
* tražimo izradu elaborata o raspodjeli RTV pretplate;
* Hrvatski radio ubuduće promatrati neovisno o Televiziji, kao nenadomjestiv i specifičan čimbenik u stvaranju pluralnosti medijskog prostora, a kriterije vrednovanja novinarske profesije ne postavljati prema vrsti medija, nego prema stupnju kvalifikacije i kvaliteti rada novinara;
  - — u tom smislu potaknuti konstituiranje posebnog tijela u Vijeću za HRT za praćenje i analizu radijskog programa kako se ocjene programa ne bi, kao do sada, donosile paušalno, neargumentirano i potpuno nemotivirajuće;
  - — tražimo da Hrvatski radio ponovno dobije odgovarajući vlastiti prostor kako bi zaposleni imali uvjete rada primjerene zahtjevima profesije;
  - — potaknuti raspravu koja bi pokazala uzroke pada slušanosti Hrvatskoga radija i tražiti određivanje kriterija za poboljšanje programa, povećanje slušanosti u cjelokupnoj dobnoj populaciji, s poštivanjem uloge javnog radija;
  - — u što bržem roku izraditi strategiju tehnološkog, kadrovskog i programskog razvoja, uključujući i uvođenje novih tehnologija i pružanje usluga;
  - — tražimo da, ako se Odašiljači i veze izdvoje iz sustava HRT-a, Hrvatski radio i Hrvatska televizija budu glavni i većinski vlasnici novog poduzeća.

**Pozivamo sve zainteresirane za slobodu javne riječi i ulogu Hrvatskoga radija u informiranju javnosti da svojim prijedlozima i sudjelovanjem pridonesu otvaranju javne rasprave i ostvarenju postavljenih ciljeva.**

»*Inicijativu za javni radio*« pokreću djelatnici Hrvatskog radija: — novinari, spikeri, glazbeni urednici, tehničar, lektor.

Mr. sc. Nada Zgrabljić, spikerica; Gordana Zuccon, novinarka; Božidar Rožman, tehnika.

Koordinacija: Darko Sušić, novinar; Nela Ćurčić, novinarka; Mario Harapin, novinar; Tanja Markeljević, novinarka.

Inicijativu podržali: Branko Merlin, Ivana Sutlić-Perić, Aleksandar Stanković, Dražen Korda, Anamarija Šnajder, Muharem Kulenović, Dario Bulić, Branko Bošnjak, Vera Tomašek, Dražen Kolak, Ivana Ujević, Tomislav Šikić, Zoran Mihajlović, Željko Kašaj, Nives Nedved, Dubravko Sidor, Vesna Turtula, Katica Čulig, Branka Husendžinović, Maja Antonić, Renata Margaretić Urlić, Blažena Satait, Jadranka Rilović, Vladko Sakoman, Stanko Matejaš, Margareta Pejar, Nenad Stazić, Franjo Marinković, Vjekoslav Madunić, Jasenka Ružić, Ksenija Trajbar, Senka Maršić, Vasva Mazele, Branka Jovičić, Momir Jovičić, Tomislav Novak, Igor Koščec, Vjekoslav Mahovlić, Irena Lešić, Jadranka Kunac, Željko Joksimović, Mladen Gavrančić, Željko Tomac, Borka Ivošević, Ivan Kojundžić, Robert Jakšić, Sanja Cota, Vera Božac, Mihovil Dulčić, Mijana Donkov, Tatjana Kolesar, Gorjana Ivoković, Ladislav Vindakijević, Vesna Šir, Borben Vladović, Mate Matišić, Davor Rocco, Lada Martinac, Mira Ostrogović, Mirjana Vukojević, Nada Zoričić, Adriana Kramarić, Darko Tralić, Dejan Šorak, Ranka Mesarić, Alan Šnajder, Božidar Pandurić, Rudi Iličić, Hrvoje Hanzec, Emir Altić, Dubravko Pavčec, Ivan Radošić, Davor Kralj, Branko Kordej, Mario Frančić, Danijel Blagec, Miljenko Kopač, Božidar Mikulan, Mario Bašić, Zoran Uroić, Marko Malnar, Pero Baule, Đoni Lešević, Bruno Papac, Dario Pavlović, Nenad Vasić, Biserka Sinković, Marija Dražić, Sanja Halilović, Ivica Fodor, Tatjana Kolesar, Anđelko Perinčić, Milena Jukić-Ugrin, Sanja Rabuzin-Perić, Milan Puljiz, Ljiljana Granić, Jasena Domaš, Smiljana Šunde

Zagreb, 29. veljače 2000. Z

polemika

Baraka Četiri Be

# Novak ili Buden pitanje je sad?

**Etiketiranjem drugih Novak verificira sebe, svoju *središnju* ulogu u hrvatskoj kulturi za koju misli da mu pripada**

**Katarina Luketić**

»*Zarez* su preuzeli mladi autori približivši ga duhovnom okruženju Borisa Budena« rekao je u nedavnom intervjuu *Večernjem listu* Slobodan Prosperov Novak. Nekoliko dana potom, u intervjuu *Vjesniku*, Novak je peticiju za smjenu ministra kulture Antuna Vujića ocijenio kao »znak lijevog terorizma«, zaključivši kako je »abdikacija suviše ozbiljan čin da bi o njoj gospoda Saša Milošević i Bojan Munjin išta za sada znali«. Dva slučaja naizgled možda različita, ali samo dok se ne povežu njihovi subjekti, ono što im se pripisuje i za što ih se *optužuje*. Jer, ako *Zarez* prebiva u Budenovu *duhovnu okruženju* — kako tvrdi Novak — a Buden je pak jedan od potpisnika navedene peticije, onda su, logičnim slijedom, i ljudi koji pišu i uređuju ovu novinu također nositelji toga *lijevog terorizma*. I tu nije kraj. Naime, iza *terorističkog duhovnog okruženja* u kojemu prebivaju potpisnici peticije protiv Vujića (inicijatori koje su jedan *sorosevac* i jedan *HHO-ovac*), zajedno s Budenom i *Zarezom* naslućuje se široki podtekst Novakova razumijevanja kulture, javnog dijaloga i javnog angažmana pojedinca. Krenimo redom.

## »SPN/PEN« protiv »4B«

Kada kaže da su »*Zarez* preuzeli mladi autori približivši ga duhovnom okruženju Borisa Budena«, Novak možda i ne sluti da je sličnu rečenicu vrlo lako mogao izgovoriti i sam Buden, naravno stavivši umjesto svojega imena ono Novakovo. Što će reći da je i onome u čijem *duhovnom okruženju* navodno prebivamo ova novina možda jednako neprihvatljiva, istina iz ponešto drukčijih razloga, razloga koje, vjerojatno, valja tražiti među određenjima — *previše građanska, uljudna i nejasno profilirana*. No pustimo sada tu *vjerojatnost* Budenove ocjene *Zareza* i pozabavimo se onim stvarno izgovorenim. Dakle, što bi za Novaka mogao predstavljati Buden kao nositelj, također valjda idol i ideolog, *Zarezova duhovnog okruženja*? Otkuda uopće ta ideja da se jedna osoba i njezin (kompleksni) svjetonazor nadređuje desecima drugih osoba i njihovim (kompleksnim) svjetonazorima; da nečiji individualan glas *ušutka* druge individualne glasove? Kakva koncepcija kulture iz toga proizlazi i kakvu komunikaciju tako uspostavljeni odnosi pretpostavljaju?

Buden, može se pretpostaviti, za Novaka utjelovljuje marginalca (*bastarda*), ljevičarsko-anarhoidnih pogleda (koji progovara s *barikada*) i povremenih terorističkih pobuda (potpisivanje peticije protiv Vujića) čiji je negativističko-destrukcijski glas toliko jak i prepoznatljiv da je ispod svoje *kabanice* porodio cijelu ergelu *mladih sljedbenika* (između kojih i cijeli *Zarez*). Tako je pod šifrom »4B« — Bastard, Barikade, Boris Buden kao autor i kao *institucija* — za Novaka izgleda sadržano sve čega se u hrvatskoj kulturi treba čuvati, sve ono *kritizerski nastrojeno*, marginalno, autonomno i različito. Različito od čega? Vjerojatno od onoga *pozitivnog*, središnjeg i navodno društveno široko prihvaćenog. Hoće reći, različito od one *prave građanski-liberalno* orijentirane hrvatske kulturne javnosti koja je bila proganjana posljednjih desetak godina u vrijeme hadezeovske vlasti, ali kojoj su ti isti progoni, paradoksalno, pomogli da ustoliči svoju *begemonijsku nezavisnu poziciju*. Toj *pravoj* kulturnoj javnosti — iščitava se iz Novakovih izjava — ne pripada Buden (valjda zato što je više napadao Gotovca i *liberalne* intelektualce nego same hadezeovce), ne spada ni *Zarez* (valjda zato što se drznuo o jednoj međunarodno uglednoj organizaciji kao što je PEN, točnije PEN-ov hrvatski ogranak, pisati posprdno u *Pojmovniku hrvatske kulture 90-ih* objavljenu u novogodišnjem broju), ni više desetaka stalnih suradnika ove novine (valjda zato jer su se, u ime stručnosti, usudili napisati nešto *loše* o knjizi ili predstavi nekog od tih *nezavisnih* intelektualaca). Svi oni — kao da poručuje Slobodan Prosperov Novak — stoje s druge strane (*krive* strane?), pa ih kao takve ne treba ni imenovati. Oni su tek *mladi ljudi*, anonimci i poslušni radnici Budenova, istina *marginalna*, ali potencijalno opasna *duhovnog okruženja*.

## Anonimna raja

Ne znam je li sve ovo Novak stvarno i mislio, ali se iz njegovih riječi, iz njihova *semantičkoga viška*, to jasno zaključuje. Čak se dadu naslutiti i razlozi zbog kojih sve to govori upravo sada, u vrijeme kada su se rasplinula neka druga *duhovna okruženja* — recimo ona Dubravka Horvatića i Ante Stamaća (da se zadržimo u sferi kulture) — protiv kojih se *zajednički* nastupalo proteklih godina, znači u vrijeme koje s političkim promjenama traži i promjenu strategije vlastitog djelovanja u javnosti.

No kakve god namjere stajale iza toga, navedene izjave Novaka uistinu su apsurdne i njihova je osnovna logika, čini se, sadržana u onome *tko nije s nama, protiv nas je*. Naime, kao prvo, sintagmom *Budenovo duhovno okruženje* aludira se na *marginalnost* ovih novina s obzirom na *marginalnost* njihova *duhovnog vođe* (*Bastarda*). Međutim, ne znam po kojim se to kriterijima utvrđuje što je marginalno, a što središnje; što periferno, a što centralno; alternativno i službeno. Ako Novak *marginalno* utvrđuje s obzirom na *prisutnost*, odnosno doseg javnog odjeka, onda je po tome određenju *Zarez* jedna od *središnjih hrvatskih kulturnih novina*, s obzirom da se čita i komentira skoro više od drugih. (Štoviše, ako ćemo suditi po brojkama, onda je nedavno ukinuti *Cicero* koji je Novak uređivao bio možda *najmarginalniji* hrvatski kulturni časopis, marginalniji i od *Hrvatskog slova* koje je u tisućama primjeraka otkupljivala hrvatska vojska). Ako pak Novak *marginalno* određuje kao opoziciju prema središnjem i vladajućem, onda moram reći da su dubinska i ozbiljna promišljanja nekog kulturnog problema često *marginalna*, odnosno da već time što ste *nezavisni* u većini slučajeva znači da ste *marginalni* (i to je dobro). Kao drugo, ako sintagma *Budenovo duhovno okruženje* podrazumijeva neku *anarho-ljevičarsko-terorističku* orijentaciju *Zareza*, shodno valjda takvoj orijentaciji njegova duhovnog vođe (koji postavlja *Barikade)*, onda preporučujem Novaku da prelista nekoliko brojeva ovih novina, pogleda koji sve autori u njima objavljuju (između inih objavljivao je i Novak) te s kakvih sve *pozicija* oni pišu. I kao treće i najvažnije, ma kako Novak odredio *Zarez* i njegovo *duhovno okruženje* — kao *marginalno* i nevažno, *ljevičarsko* i *teroristično* — on u svakom slučaju dokida *različitost* kao mogućnost te time, možda i nesvjesno, samo utvrđuje svoju monocentričnu te, kako valjda vjeruje nakon izbora 3. siječnja, jedinu ispravnu i legitimnu intelektualnu poziciju. Etiketiranjem drugih on verificira sebe, svoju *središnju* ulogu u hrvatskoj kulturi za koju misli da mu pripada već kao bivšem/budućem profesoru Fakulteta, kao predsjedniku PEN-a, kao autoru važnih knjiga iz književne povijesti te kao *gromoglasnom* nezavisnom intelektualcu koji je u vrijeme hadezeovske vlasti bio u nemilosti. Novak tako ne nastupa više kao pojedinac s određenim stavovima, već kao *institucija* koja onda nasuprot sebi postavlja drugu *instituciju* (Budena); a sve ono što stoji između njih, između ta dva *fronta*, više-manje tek je anonimna *raja*.

## Umiveni meštar karnevala

S. P. Novak time ne pristaje na mogućnost da njegov glas bude ravnopravan s drugim glasovima, da ozbiljan kulturni dijalog ne počiva na kategorijama *centra* i *periferije* te da je svačija intelektualna pozicija prije svega individualna i u sebi promjenjiva. On olako zaboravlja da je kultura prije svega *dinamika*, izmjena mišljenja, sukobljavanje i argumentacija, dakle da biti dio neke kulturne javnosti prvenstveno znači provjeravati sebe kroz dijalog s drugim, različitim i pojedinačnim. Jer, kako drukčije tumačiti njegovo nadmeno ignoriranje ljudi koji pišu u ovoj novini, površno i ideološki determinirano definiranje nekog kulturnog prostora kao nečijega *duhovnog okruženja* i uspoređivanje jedne građanske inicijative — koju je *nota bene* potpisalo svega šestero ljudi — s terorističkim činom.

Zanimljivo je da, osim o *Zarezu* i *lijevim teroristima*, u oba spomenuta intervjua Novak govori i o zagrebačkom karnevalu, točnije on se u njima predstavlja kao glavni karnevalski meštar. Preko karnevala on želi pokazati i svoj odnos prema vlasti, bivšoj i sadašnjoj, o čemu govore već i naslovi spomenutih razgovora koji glase *Na razmeđu bivše i sadašnje vlasti izabrao sam karneval!* i *Demokraciju uvježbavam Smijehom*. Nadalje, Novak tu mnogo govori o naravi karnevalskog osjećaja svijeta, o karnevalu kao *oslobođenju* i *povlaštenom mjestu dijaloga* te o tome koliko je *nakon mrzovolje spasonosan smijeh*. Pri tome mu uopće ne pada na pamet da je upravo, *optuživši* neke ljude za *lijevi terorizam* i proglasivši desetke autora jedne novine za kulturu nečijim *sljedbenicima*, dokinuo samu bit karnevala, njegovu *subverzivnost* i otvorenost, njegovo nepriznavanje autoriteta i izokretanje postojećih vrijednosti, njegovu ambivalentnost i dijalogičnost.

Uostalom, o tome kako Novak zamišlja javni dijalog (kulturni, karnevalski...) govori već i rečenica koju je izgovorio u televizijskoj emisiji *Otvoreno*, a koja glasi »Nama ne treba oporba, treba nam dijalog«. A kakav je to dijalog bez oporbe, odnosno bez suprotstavljanja mišljenja? Jedini odgovor koji se nudi jest dijalog sa samim sobom. Z

polemika

Gle, tko to govori

# A tko ste vi?

**Nečija anonimnost ne može biti argument protiv nečijih riječi ili nečijih djela**

**Iva Pleše**

Nedavna peticija za smjenu ministra kulture Antuna Vujića — nazvana i najneuspješnijom peticijom ikad pokrenutom u Hrvatskoj — potaknula je ponovno izvlačenje *»argumenta«* dobro poznatog iz kulture javne rasprave u nas. Ukratko, rečenica kojom se mnogi vole braniti od kritike glasi: *Pa tko je uopće taj...* Time se na svaku moguću raspravu stavlja simbolična ili stvarna točka. Ne treba objašnjavati svoje postupke, ne treba pojašnjavati rečenice, ne treba se truditi da vas netko razumije, niti da vi razumijete drugoga, ne treba uopće raditi ništa. A ako ipak odlučite nešto reći i nakon rečenice *pa tko je uopće taj*, onda svima dajete do znanja da je riječ isključivo o vašoj dobroj volji, o vašoj veličini zbog koje ste, eto, spremni govoriti. Jer, tko su ti ljudi koji su vas, posredno ili neposredno, pristojno ili nepristojno, blago ili grubo, pozvali da na kritiku odgovorite javno? *Nitko i ništa* — to se, naime, jedino može zaključiti iz spomenute »upitne« rečenice.

## Jedni od

Ministar Vujić tako je na upit o peticiji — kako to prenose jedne dnevne novine, a ovdje je zabilježeno po sjećanju — uskliknuo: *Sramota! Pa tko su uopće ti ljudi?* Nešto slično izjavio je i Branimir Donat spominjući još k tome i švedsko razdoblje života jednog od pokretača peticije te profesionalni uspjeh onih o kojima je bila riječ u Vujićevu intervjuu *Globusu* zbog kojega je i pokrenuta peticija (argumenti su to po svojoj »snazi« bliski »argumentu anonimnosti«). Na sličan su način posljednjih godina — da se ne vraćamo u daleku prošlost — reagirali na kritiku i mnogi drugi — i predstavnici političke moći i oni u opoziciji, javno ili još češće »u kuloarima« — navodni intelektualci, oni koji bi trebali znati da se osobi koja je napisala lošu kritiku tvoje knjige, kazališne predstave ili izložbe, koja je ukazala na nedosljednost tvojih postupaka ili pak »samo« riječi, koja je javno rekla što o tvome radu misli — pa makar ili čak upravo onda kada je u svojoj ocjeni pogriješila — ne može odgovoriti retoričkim pitanjem *a tko si ti?* Možemo se ne slagati s peticijom (mišljenjem, tekstom, izjavom, porukom), možemo je smatrati glupošću, kritikom sročenom u potpuno neprikladnom obliku, puhanjem na hladno, željom za vlastitom promocijom, bilo čime, ali ne možemo — to je moje mišljenje — nikome odricati pravo da govori. Rečenicom *a tko si uopće ti?* odričemo nekome pravo na govor.

Ali što zapravo stoji iza takve rečenice? Uskraćujemo li nekome mogućnost govora i odgovora zato što je taj netko potpuno nekompetentan u pitanjima o kojima govori, je li to zbog toga što je neradnik, lažljivac, nemoralan ili pak nešto slično? Čini mi se, možda griješim, da nije u tome stvar. Kriteriji po kojima netko odlučuje tko će biti pripadnik, a tko neće povlaštenoga kruga onih koji imaju pravo na govor često su potpuno različiti ili čak suprotni kriterijima stručnosti, profesionalnosti, kvalitete. A ako je — iz perspektive onih koji viču *tko si ti?* — i riječ o kriterijima kompetentnosti, zašto se ne upitaju jesu li baš njihovi kriteriji jedini ispravni i općevažeći? Nisu li oni samo »jedni od«? Bez središnjega kanona i svevažećih vrijednosti, odakle im pravo da odlučuju tko smije, a tko ne smije govoriti?

## Jednostavno i banalno

Bez obzira na moguću složenu priču o igri diskursa i njegovih zabrana i isključivanja, stvar je vrlo jednostavna i banalna: nečija anonimnost (koja je, usput rečeno, uvijek relativna) ne može biti argument protiv nečijih riječi ili nečijih djela. Na govor se odgovara govorom, na tekst tekstom. Pa makar tekst napisala osoba za koju nikada u životu niste čuli. Z

polemika

# Pazi, tako da ostanemo nevini!

**Danas nam treba ozbiljnost, odgovornost, kritička diskusija o problemima, a ne još jedan ritualizirani *show* u kojem će tek prividno svi biti izjednačeni**

Dejan Kršić (Arkzin/Bastard)

Pobjedničke stranke »novog centra« — odrednica koja koaliciji SDP-HSLS odgovara bolje od »trećeg puta« — još nisu uspjele pokazati kojim će konkretnim sadržajem biti ispunjeni njihovi predizborni slogani, a već se pojavila zamjena za »Srbe«. »Židovi« su očito *out*, »odnarođena kozmopolitska inteligencija« ne zvuči dobro za uši Zapada, pa su jučerašnji »jugonostalgičari« sad postali »mladobosanci« i »lijevi teroristi«! Od potpisnika peticije kojom se poziva na smjenu ministra kulture Vujića, do opatijskog gradonačelnika Luttenbergera, »lijevi terorizam« novi je simbolički neprijatelj koji svojom kritikom potkopava »demokratski entuzijazam« i ometa postizanje imaginarnog jedinstva nacije i ostvarenje svih naših tisućljetnih težnji za demokracijom i kapitalističkim tržištem.

Otkud S. P. Novaku, koji je taj pojam uveo u aktualni diskurs, »terorizam«, pa još »lijevi«? Koji je stvarni sadržaj tog pojma? Zar doista šačica potpisnika jedne sasvim javne peticije predstavlja neku opasnu terorističku skupinu, domaću Frakciju crvene armije ili Crvene brigade, koja će sad, »kad širimo demokratski prostor« u svom bijesu prema svemu »što smo postigli«, uzeti *raštpe*, *bombe*, *rivolvere* i krenuti u krvavi obračun?

Ako je prema S. P. Novaku onaj tko *»već danas kritizira novu vlast moralni bijednik«*, što je sam S. P. Novak, kolumnist demokratskog *Globusa!?* Ono isto što je bio i jučer — *plutač uzvodno!* Je li proteklih godina S. P. Novak za terorizam prozvao one koji su stvarno s oružjem u rukama ugrožavali živote hrvatskih građana druge nacionalnosti i slobodu političkih neistomišljenika? Ne, on je kao i danas, sasvim dosljedno, ruku pod ruku s Leticom i Kuljišem konstruirao »vještice iz Rija«!

### Subjekt za kojeg se pretpostavlja da je Novak

Taj isti S. P. Novak danas dijeli prvoboračke zasluge: *»Neće se moći zaboraviti da je P. E. N. zajedno sa Supekovom Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti, s Gotovčevom Maticom hrvatskom i Čičkovim Helsinškim odborom na svojim ramenima ponio težak teret borbe za alternativnu, ali zato jedinu Hrvatsku«*. Na stranu pitanje logičke konzistentnosti te alternative u jednini, i ma kako kritičan bio prema Čičku i svim problemima u radu HHO-a, staviti tu organizaciju sa svim njenim aktivistima i suradnicima ravnopravno uz bok oportunističkim liberalnim nacionalistima PEN-a, HAZU-a i *Matice hrvatske* ne graniči samo s razumom, već i otvoreno vrijeđa, jednom rečenicom negira svu osobnu hrabrost i žrtve ljudi koji su se u HHO-u, ali i desecima drugih organizacija i građanskih inicijativa za zaštitu ljudskih prava, godinama doista riskirajući sve — posao, zaradu, ugled, osobnu sigurnost, živote — aktivno suprotstavljali nasilju. Kako je i čime jedan *Cicero* — neproblematični, elitni kulturnjački magazin u boji financiran krvavim novcem *Kriegsblatta* — pokazao »moralnu hrabrost« svojih urednika? »Nezavisni intelektualac« u »ugovornom odnosu« s Europapressholdingom!? To je nova demokratska hrvatska književna laž za šesti svezak *Povijesti hrvatske književnosti.*

Natjecanje u tome tko je više doprinio stvaranju nezavisne suverene hrvatske države zamijenjeno je uguravanjem u prvoborački vlak demokr(o)acije, pri čemu se ni za tren ne dovodi u pitanje to što najdirektnije na svojoj koži osjećamo rezultate ostvarenja »hrvatskog sna«, ali se u korijenu pokušava sasjeći svako kritičko promišljanje. Letičin predizborni slogan »Vi ste stvorili Hrvatsku!« doista bi trebalo čitati kao prijekor i optužbu — ovu, ovakvu Hrvatsku laži, bijede, kriminala, lopovluka, prevare... upravo ste vi stvorili svojim oportunizmom, šutnjom i politikom nezamjeranja.

Kao što je svako HDZ-ovsko suspendiranje demokracije bilo opravdavano ratom, da Hrvatska nije suverena u svojim »povijesnim i prirodnim granicama«, sada se svaka kritika proglašava »moralnom bijedom« i suspendira tezama o »mladoj demokraciji«, periodu prilagodbe i tvrdi da »ako naši ministri budu radili pod takvom vrstom pritiska neće postići dobre rezultate« (Vesna Pusić, u *Novome listu*). Kako bi dobre rezultate dali HDZ-ovi ministri, samo da nisu bili izloženi pritiscima!

Doista, »obrisi nove (kulturne) politike tek se naziru i o njoj će se moći suditi u dogledno vrijeme« ali, u međuvremenu, to je »nešto što u potpunosti podržavam«. Besmrtnim riječima druga Staljina kadrovi sve rješavaju, a kako ministar još nije »ni rasporedio svoje nove suradnike, ne valja mu tražiti dlaku u jajetu«. (S. P. Novak u *Vjesniku*)

Kad S. P. Novak eksplicitno kaže »Nikad od vlasti ništa ne očekujem« onda iz psihoanalize znamo da tu izjavu treba shvatiti upravo suprotno, kao izraz potisnute želje. Važno je upravo to da su u istu rečenicu smješteni vlast i očekivanje. Stoga se upitajmo koliko potpora Vujiću ima sasvim materijalne razloge u »čekanju povoljnijih uvjeta — državnog otkupa preostale naklade svezaka *Povijesti hrvatske književnosti*«? I naravno, »kad me kolege budu pozvale da sudjelujem u tim programima (kulturne politike, Ministarstva kulture, op. DK), bit ću prvi koji će poziv prihvatiti!« Nitko ga (još) ni ne

**»Nezavisni intelektualac« u »ugovornom odnosu« s Europapress holdingom!? To je nova demokratska hrvatska književna laž za šesti svezak *Povijesti hrvatske književnosti***

Novak: regrut. Prvoborac. A ako kojim slučajem gospodin ministar ne bude znao pravilno »rasporediti nove suradnike«, onda će se već naći neka ozbiljna i ugledna gospoda koja za razliku od Saše Miloševića i Bojana Munjina (»Tko su, uopće, ti ljudi koji traže moju ostavku?« — A. Vujić, *Novi list* 12. 2; »dva javnosti ne odveć poznata čovjeka« — N. Popović, *Novi list*, 13. 2) znaju sve o »ozbiljnim činovima« kao što je »abdikacija«! A vjerujem i da će svojim *popovanjem* u kakvih *pola ure kulture* naći čvrstu podršku.

### Sve je lijepo kad si na vlasti...

Ministar Vujić nije dosad javnosti predočio neki svoj program, čak ni »bilježnicu«, samo niz intervjua. Ideološka je istina uvijek na površini. Pogledajmo samo te fotografije S. P. Novaka i ministra Vujića koje ovih dana prate njihove brojne intervjue, od *Vjesnika, Večernjeg lista, Vijenca, Globusa...* a na svakoj vidimo onaj tipični cinični osmijeh. Zemlja je na rubu kolapsa, radnici štrajkaju, a oni su veseli, oni se podsmjehuju, oni nam se smiju u brk. Oni ne samo da organiziraju novi karneval, oni nastavljaju stari. Kako Novak doslovno kaže »Na razmeđi stare i nove vlasti ja sam izabrao karneval!« i dodaje »učinilo mi se da je došao idealan trenutak da se Gornjem gradu vrati ljudsko lice, da se njegovu strogost dezodorira jednom dobrom dozom normaliteta«!

**Mi jesmo lijevi te/r/oristi**

Ali karneval nije ni »ljudsko lice« niti »normalitet«! Za karneval je karakteristično maskiranje, bučne povorke, kršenje uobičajenog moralnog poretka, travestija... na kraju slijedi spaljivanje »princa Karnevala« kojim su simbolički kažnjene sve nepravde i uobičajeni društveni poredak može se dalje nesmetano nastaviti. Post-bahtinovska kritika naučila nas je da karnevaleskna suspenzija društvene hijerarhije nije tek spontani narodni smijeh i ritualno preokretanje vrijednosti, već i periodička provala nasilja. Nije li čitavo prethodno desetljeće bilo jedno takvo produženo karnevaleskno razdoblje u kojem su sve vrijednosti bile izokrenute? Živjeli smo veliki karneval, prepun maski i travestija, izrugivanja nad pameću i zdravim razumom, rušenja svih konvencija normalnog ljudskog života. Nije li to bila produžena vladavina *kralja Krnjevala*, bahatog, prožderljivog, slijepog za ljudsku patnju, gluhog za argumente? Transgresija javnog zakona bila je sastavni dio društvenog poretka. Nije vladao dnevni *Zakon*, već užitak gomile. Moglo se nekažnjeno lagati, krasti, ubijati. Proizvodnja je zamijenjena preprodajom, švercom, dilanjem. Sve je bilo dopušteno, nitko nije bio kažnjen. Sudovi nisu mogli završiti procese jer vlast nije bila u rukama *Zakona*, već republike karnevala.

Stoga nam danas treba sve samo karneval ne. Upravo je karneval, gornjogradski balovi, to primitivno natjecanje s Venecijom, a ne peticije za ostavkom, nešto »bedasto«, »tako glupo i iritantno«, u čemu ne želimo sudjelovati. Danas nam treba ozbiljnost, odgovornost, postavljanje pitanja, kritička i racionalna diskusija o problemima, a ne još jedan ritualizirani *show*, u kojem će tek prividno svi biti izjednačeni, samo kako bi svi izbjegli odgovornost.

Nije li upravo odnos prema Tuđmanovoj smrti, manjak bilo kakvog respekta, zluradi smijeh dojučerašnjih poslušnika, bio pokazatelj da je upravo Tuđman, taj »kralj Karnevala«, onaj kojeg sad nakon deset godina nacionalne razuzdanosti treba spaliti kako bi na sebe preuzeo sve grijehe koji bi se mogli pripisati nedužnom političkom narodu Hrvatske? Kolektivne krivice nema, a individualnu odgovornost nitko nije spreman preuzeti. Kao da su oportunističke mase na čelu s HDZ-om nakon Tuđmanove smrti rekle: *Ivice, preuzmi vlast, ali pazi, tako da ostanemo nevini!*

Koalicija »novog centra« na svaki način želi zatrijeti svaki trag aktivnog građanskog angažmana. Zato je jedna demokratska peticija, koja uostalom nikoga ne obavezuje, postala tema dana i u našim medijima izazvala više bure od prijedloga onog njemačkog svećenika da je vrijeme da papa razmisli o penziji!

### Teror ideološkog isključivanja

Kad S. P. Novak sa svojim trabantima gura grad u »pučku svečanost karnevala«, nije li to samo način da se još jednom pažnja skrene s politike, da se svaka stvarna politička kritika odbaci, a umjesto nje uvede neobavezna, šaljiva, za vlast bezopasna komedija? Zagovara se brza dezideologizacija, povlačenje iz aktivnog angažmana civilnog društva u pasivni, apolitični konzumerizam »između stare i nove vlasti«. A tko bi novu vlast sad kritizirao bio bi »moralni bijednik«!

Istina tu opet izlazi na površinu, površinu plakata. Slogan »Dođite na Gornji grad« nije poziv na narodnu veselicu, već ono zazivanje koje sami organizatori žele čuti, poziv nove vlasti, »kolega« — dođite i vi, *novaci*, na Gornji grad, to simboličko mjesto moći. Poziv koji će on, naravno, »prvi prihvatiti!«

Vizualni dio plakata — narednik s britanskog plakata za *novačenje* kojem su namontirani brkovi i kapica dvorske lude — ne ismijava vlast i moć, već pokazuje dragovoljni angažman jednog »ražalovanog profesora« da se militarističkom, nehumanom i mrzovoljnom poretku stavi maska demokracije i smijeha kako bi privilegije i odnosi moći ostali isti. To je doslovno ta njegova »alternativna, ali jedina Hrvatska«! Ona u kojoj se sve mijenja kako bi sve ostalo isto.

Optužba za »lijevi terorizam« pokušaj je da se autentična lijeva, kritička pozicija etiketira, otpiše, i time automatski izbaci iz političkog prostora. Moćne, emocijama nabijene oznake poput »fašizma«, »terorizma«, »fundamentalizma« uvijek su pripravno sredstvo za obračun s protivnicima svih vrsta. Emocionalni naboj tih etiketa predstavlja zahtjev da se prekine analiza određenog društvenog fenomena — o tome ne treba razmišljati, to treba najoštrije osuditi! U toj oznaci prisutan je snažan *mobilizacijski* poziv da se neprijatelja dohvati drugačijim sredstvima. Oni koji javnost plaše »lijevim terorom« sami zagovaraju teror ideološkog isključivanja.

Ono što S. P. Novaka u poziciji »ljevičarskog terorizma« doista smeta nije izmišljeni »teror«, to je tek simptom osjećaja ugroženosti i retorički dodatak za zastrašivanje naroda, već upravo ono »lijevo«. Zbog toga otkrivatelji »lijevog terorizma« ne ulaze u njegovo objašnjavanje, ne definiraju njegov sadržaj, jer to je nešto tako »očigledno«.

Zar je odsutnost šovinizma, zalaganje za prava manjina, svijest o globalnim vrijednostima suvremene kulture, nešto isključivo ljevičarsko? Zar je odvojenost Crkve od države ekstremistička ljevičarska pozicija? Zastupati tezu da ubojice moraju biti u zatvoru, zar je to lijevi teror? Međutim, činjenica je da upravo te vrijednosti, oko kojih je u demokratskim državama suglasna većina političkog spektra, kod nas nisu imale proću kod najvećeg dijela kulturne i političke javnosti.

Prijetnja »lijevim terorizmom« trik je kojim desnica drži u šaci vladajuću koaliciju da kojim slučajem sama ne bi počela postavljati ili, ne daj bože po logici predizbornih obećanja, doista i provoditi neke lijeve ideje te uzdrmati libidinalnu ekonomiju ideološkog projekta hrvatske nacionalne države.

Više od partikularnih karakteristika, ovisnih o konkretnim društveno-političkim okolnostima, ljevičara određuje spremnost da svoju političku poziciju imenuje. Oni koji govore da ih politika ne zanima, da su apolitični, ili da nisu ni desno ni lijevo, već su po definiciji — to znamo još od francuskih poststrukturalista — desno. Činjenica da likovi poput Tomislava Merčepa i Ante Đapića s Jörgom Haiderom dijele neobičnu karakteristiku da o sebi govore u trećem licu: »Jörg Haider/Tomislav Merčep... je rekao/obećao/učinio...«, pokazuje da radikalna desnica, usprkos želji da definira svoju poziciju, ne može izdržati svoje neposredno imenovanje, pa pribjegava tom nezgrapnom retoričkom potezu.

Zbog toga, nasuprot *novacima* hrvatskog demokratskog oportunizma, mi otvoreno kažemo, da, mi »mladobosanci« imamo svoje *principe*, ruka nam ne drhti i ne plašimo se iskazati ih. Mi jesmo lijevi te/r/oristi.

Sučeljavanja

# Tisuću i prvi cvijet

Boris Beck

**Autor ovoga članka progovara isključivo u svoje ime te ne izražava stav uredništva, ni sadržajem ni tonom. Što se potonjeg tiče, budući da je doba karnevala, autor si je uzeo slobodu i sakrio se iza groteskne maske montipajtonovskog pradjeda Jonathana Swifta**

**Uz tekstove Dejana Kršića *Od Račana do Račana* (Zarez 23), *La Lotta continua!* (Zarez 24) i *Tuđmanovi voljni izvršitelji* (Zarez 25)**

Prvi je Kršićev tekst, *Od Račana do Račana*, najgrozniji. Ovo mu je teza: Dražen Budiša »se unaprijed predstavlja kao pobjednik«, dakle »mi birači nemamo nikakva izbora«, dakle »možemo samo zamisliti što bi bilo da doista i bude izabran!?« Budućnost u kojoj bivši studentski vođa suspendira demokraciju i prijeti diktaturom Kršić je vidovito očitao iz plakata na kojemu iznad nasmiješenog Budiše piše *Budiša predsjednik*. Vjerojatno su svi osim stručnjaka za dizajn plakat doživjeli drugačije. To jest, kao lice i ime jednog čovjeka uz koje stoji ponuda: predsjednik. Pa ako vam to troje ide zajedno, glasajte za njega, ako ne, nemojte (što se i dogodilo). Kršić to tako ne vidi, Budiša je za njega autokrat usporediv s Tuđmanom, Pašalićem i Lujom XIV. Budiša je za njega nacionalist koji se neće pomiriti sa *simboličkom i ritualnom ulogom predsjednika*, a zbog toga što je sjedio u Parlamentu Budiša je i sudionik »kršenja ustavnog poretka i puzajuće diktature«. Budiša je istovremeno Tuđmanov poltron (»Zna li itko neku Budišinu izjavu kojom se jasno suprotstavio Tuđmanovoj politici prema Srbima?«), ali i član koalicije koja nakon Tuđmanove smrti »poručuje globalnom kapitalu — mi ćemo stvoriti bolje uvjete za vaše nesmetano djelovanje«.

Srećom, hrvatski politički Mjesec ima i uvijek svijetlu stranu, a to je za Kršića Stipe Mesić. Njemu ne prigovara što je član iste koalicije kao Budiša, što je s njim sjedio u istom Parlamentu, što vabi isti strani kapital i što se neodređeno izjašnjava o predsjedničkim ovlastima. Mesić neće biti diktator kao Budiša jer »već je nekoliko puta otišao s vlasti, pa možemo vjerovati da će to učiniti još jednom«. Mesić nije nacionalist kao Budiša jer »se jedini s plakata nedvosmisleno obraća svim građanima Hrvatske, a ne samo Hrvaticama i Hrvatima!«. Mesić nije idealan, »ali svi drugi su gori«. Mesić je idealan jer »bi morao igrati ulogu ne 'balansa' ili 'korektivnog elementa' pobjedničkoj koaliciji, već upravo formalnog elementa koji utjelovljuje vlast, ali je ne 'obnaša'«. Kršić, pod povišenom temperaturom, piše slijep od mržnje (prema jednom) i ljubavi (prema drugom), a to je politička agitacija najniže vrste. I *uguracija* prije inauguracije.

U rasutom teretu povećeg Kršićeva članka još se nalaze opća mjesta politički korektnog govora koja samo zauzimaju prostor, a ništa ne donose nova (Vještice iz Rija, mediokriteti s HTV-a, ljudska prava), citira se Lacan (nije luđak »prosjak koji umišlja da je kralj« već »kralj koji umišlja da je kralj«), ima nepotrebnih stranih riječi (*doppelgänger*, *non-design*), a tekst završava šarlatanskom frazom (»metaforička kondenzacija radikalnog restrukturiranja čitavog društvenog polja«). Još da spomenem rečenicu što me uvjerila kako je Kršić obično blebetalo: »ironija tranzicije od Račana do Račana samo naglašava besmislenost svih ljudskih žrtava i materijalnih gubitaka, i izgubljenost deset godina hrvatske suverenosti.« Za politiku me boli đon, ali da su baš sve hrvatske žrtve bile besmislene, i samo besmislene (a ne, recimo, i tragične, užasne, bolne, zaprepašćujuće, nepodnošljive, opominjuće, nezamislive...), rečenica je toliko bešćutna i arogantna da je, i bez liječničke svjedodžbe, spremno pripisujem logoreji.

## La Lotta continua!

I taj je članak isisan iz prsta. Prst je Kršiću ovom prilikom pružio Tomac izjavivši »da, ako Budiša ne bude izabran za predsjednika, pobjednička koalicija neće moći ispuniti obećano«. Ja u toj čaši vode ne vidim drugo do li fintu, skromnu pripomoć koalicijskom drugu u kandidacijskoj nevolji. Kršić je u njoj našao pravu buru. Nevješto namještena Tomčeva meka na Budišinoj udici Kršiću je razotkrila »ideološku obmanu«, iz čaše su prokuljali *udbaši, prikriveni hadezeovci, komunjare, simbolički Židovi, jugonostalgičari, iskorijenjeni zagovornici civilnog društva, unutrašnji neprijatelji, etnički rasizam, opće stigmatiziranje svih Srba*... Koaliciji SDP-HSLS Kršić prigovara sve i sva, između ostaloga i to što on u Hrvatskoj ne posjeduje »neka univerzalna i neotuđiva prava«, što »državotvorni Hrvati vlastiti identitet uspostavljaju očajničkim razotkrivanjem binarnog koda suprotnosti prema Srbima«, a optužuje ih i da će njihova pobjeda dovesti do gubitka »liberalne parlamentarne demokracije«. Napuhujući Tomčevu rečenicu kao balon Kršić je došao i do zaključka: »Takozvana *realna demokracija*, kakvu u ime nove političke elite zagovara Tomac, samo je drugo ime za nedemokraciju.«

Sada slijedi Kršićeva varka tijelom. Skreće pogled na Budišu i rezignirano uzdiše: »zar smo se za to borili?« Budišu, koji je vodio prvi i zadnji uspješni studentski bunt u Hrvatskoj (osim spaljivanja mađarske zastave) i zbog toga bio drakonski osuđen, napada gdje je najjači: »njegovi korijeni u studentskom pokretu puka su biografska činjenica«. Nedemokratičan Tomac i »starmali« Budiša spremni su na sve: »spremnost pobjedničke koalicije SDP-HSLS da sve mijenja kako se doista tekovine Tuđmanove Hrvatske ne bi dovele u pitanje.« Na tako pripremljen teren, na Kršićevim leđima, ni kriv ni dužan, spasonosno ujahuje Mesić. »Prisjetimo se da je nakon izbora i relativnog trijunfa opozicije u Zagrebu akademik Tuđman utvrdio kako ne dolazi u obzir da se u tim kritičnim trenucima, kad još čitava zemlja nije oslobođena, 'u Zagrebu dopusti oporbena situacija, koja bi dovela u pitanje stabilnost Hrvatske'. Ne govori li danas, *à propos* mogućnosti izbora Mesića za predsjednika, Tomac nešto slično? HDZ je shvaćao vlast isključivo kao apsolutnu vlast, a sad nam to isto govori i *pobjednička oporba*!?«

Kršić, dakle, ponavlja lekciju iz prethodnog članka. HDZ, SDP i HSLS predstavljaju smetlište povijesti, a Mesić ekološki raj budućnosti. Kršić se ponavlja u svemu: opet opća mjesta politički korektnog govora koja samo zauzimaju prostor, a ništa ne donose nova (Vještice iz Rija, Hercegovci, nepotizam), citira se Lacan (»žena ne postoji«), ima nepotrebnih stranih riječi (*La Lotta continua, side-effecti*), a završava se šarlatanskom frazom (»konstantna afirmacija društvenih antagonizama rezultira stvaranjem novih veza univerzalne solidarnosti«).

**Kršić, pod povišenom temperaturom, piše slijep od mržnje (prema jednom) i ljubavi (prema drugom), a to je politička agitacija najniže vrste**

## Tuđmanovi voljni izvršitelji

Ne znam koliko je valkira Brunhilda prospavala dok se nije Siegfried probio do nje kroz plamenove, ali znam da je Trnoružica spavala čitavo stoljeće. Rip Van Winkle, junak Washingtona Irvinga, spavao je dvadeset godina te prespavao američku revoluciju, a Dejan Kršić spavao je deset godina i, još iz kreveta, upalio radio: »Prije par dana s iznenađenjem na radiju čujem novog Račana — govori brzo, sigurno, jasno, nigdje onih čuvenih neradiofoničnih pauzi kad ste između dvije njegove riječi u najjednostavnijoj rečenici mislili da se program prekinuo. Taj prvi nastup novog premijera koji iznosi program Vlade bio je tako upečatljiv da je sam sadržaj potisnut u drugi plan. Taj novi stil *jest* bio sadržaj. Kao da je učio od Mesića!« Zaista, od koga bi drugog...

Svatko od tisuću ljudi s kojima se Kršić svaki dan mimoiđe na ulici zna da je Račan ubrzao svoj govor još 1990. i da mu je odonda valjda jasno da će se morati boriti ne samo za vlast, nego i za bilo kakvo mjesto u društvu. Samo Kršić to ne zna i opet na kilavom temelju gradi velebnu teoriju. Ovom je prilikom povezao negativni prostor u Račanovu govoru s psihoanalitičkim objašnjenjem mucanja i svim hrvatskim političkim nedaćama devedesetih. Domišljato, ali promašeno jer je proizašlo iz autorove mrzovolje. Mesić je na inauguraciji tečno pročitao svoj kratak govor zamucnuvši tek na jednoj riječi — decentralizacija (između *e* i *c*). Hoće li Kršić iz te pukotine izvući novinsku stranicu drvlja i kamenja, jer njegovi tekstovi i nisu drugo, i sasuti ih na novog predsjednika? Nekako sumnjam.

Smilovat ću se čitateljima koji su još uvijek sa mnom i neću više prepričavati Kršićeve članke. Oni su ionako prozirni poput kugle od pleksiglasa Državne lutrije u kojoj sumanuto odskakuju uvijek iste loptice i samo je pitanje slučaja kojih će šest od četrdeset pet ili sedam od trideset devet izaći i kojim redom. I onda opet, i opet, i opet... *La Lotta continua!* uskliknut će Kršić. *Loto se nastavlja*, uzdišem ja.

## Dejan bez i

Vjerujem da ste do sada naučili dovoljno da biste i sami mogli napisati tekst Dejana Kršića za *Zarez*. Odaberete nekog političara koji vam je odbojan iz osobnih ili ideoloških razloga, uzmete neku njegovu rečenicu ili koji postupak i razvučete ga na šest kartica. Kao materijal za popunjavanje uzmete sve što uopće ne valja u Hrvatskoj, a za što su svi već deset puta čuli i to proizvoljno povežete. Par najobičnijih izraza prevedete na koji strani jezik (kažete *lotta* umjesto borba, *doppelgänger* mjesto dvojnik itd.), citirate Lacana i završite nekom zapetljanom rečenicom. Ali i mi Lacana za trku imamo! »Užitak je ono što ničemu ne služi.« Kako Kršićevi tekstovi imaju jasnu namjenu, to jest riječ je o pamfletima, u njima nećete naći ni užitka u pisanju, ni, jao, u čitanju.

Jer što piše u tim plahtama? Ono što znamo svi: da HTV vode poltroni; da su Hrvati šutjeli kada je trebalo govoriti i smijali se kada je trebalo šutjeti; da se opozicija zadnjih deset godina jedino kilavila po Saboru; da hrvatski državljani nemaju vozačku dozvolu za demokraciju i da će potrebno iskustvo steći tek nakon više karambola; da se Letica nikad nije oprao od Vještica iz Rija — dobro, ovo zadnje znamo skoro svi, ministar za kulturu kvari nam prosjek. Ta gomila banalnosti samo pokazuje da je Dejan zapravo bezidejan. No ima nečega drugog u obilju, a to je netrpeljivost.

Evo izvora netrpeljivosti: »dok liberali politiku vide kao specijaliziranu sferu administriranja javnih poslova, za nas ljevičare je sve, ekonomija, prehrana, popglazba, dizajn... prožeto politikom.« Kršić je ljevičar pa ne voli liberale, a kao svi pravi ljevičari mrzi socijaldemokrate jer su trulim kompromisima izdali revoluciju. S tako pouzdano orijentiranim ideološkim kompasom Kršić je prisegnuo na vjernost jedinom preostalom — Mesiću (koji se od njih razlikuje koliko i jaje od jajeta). Nije ga smetalo što je i on tek kandidat za administratora javnih poslova. Za njega je spreman zatvorenih očiju gledati Budišu, SDP optužiti za nedemokraciju Tuđmanova tipa, pa čak i prespavati deset godina — jer on je neprijatelj njegovih neprijatelja. I za njega agitira punom parom, jer, primijetili ste, Kršić ne piše ni o ekonomiji, ni o prehrani, ni o pop-glazbi, ni o dizajnu, nego baš o administratorima javnih poslova, i to uvijek protiv jednih administratora, a nikad protiv drugih.

## Amorphophallus Titanum

Nekome se reakcija uredničkog Golijata na članak suradničkog Davida može učiniti nepravednom. Uvjeravam vas stoga da protiv Kršićevih tekstova nisam po službenoj dužnosti ništa poduzeo, a i ne namjeravam. Iako se po novinama ne oglašavam kao ljevičar, zaista smatram da nam je potreban cvat svih tisuću cvjetova. Međutim, njegova su me tri pupoljka uvjerila kako se ne radi ni o jednom od tih tisuću, već o tisuću i prvom: srodniku prašumskog cvijeta *Amorphophallusa Titanuma*. To čudo prirode, veliko čak dva metra, ne oprašuju ni ljupki leptiri ni marljive pčele, pa ne mami ni mirisom ni izgledom. Ta nakaradna grdosija u doba cvata razvija visoku temperaturu i miris trulog mesa kojima privlači balegare što je oprašuju, zbog čega je sasvim zasluženo ponijela engleski naziv *Corpse Flower*. Naški bismo rekli crkotinara, krepanica, lešinača, mrtvaculja, strvinika ili truplovac, ali Kršiću ne treba prijevod, on barata stranim jezicima.

Što se mene tiče, *Deania Krsichii* i dalje može u našem gartlicu čas kratiti, ja joj sigurno neću uredničkim škarama rezati korijena. Dapače, možda privuče znatiželjnike, kao što je cvat *Amorphophallusa Titanuma* u američkom botaničkom vrtu prije dvije godine bio prava medijska senzacija, popraćena televizijskim prijenosima i prodajom suvenira sa slikom gorostasnog smrdocvata. Ja u njezinu gredicu sigurno neću zalaziti, a finijim nosovima preporučujem da prije čitanja duboko udahnu i zadrže dah kako ne bi bez njega ostali. Z

Kratko i jasno

# Glogov kolac za Brežnjeva

Hrvatska ima mnogo manje od drugih pravo šutjeti kada je u pitanju veliki nepravedni rat

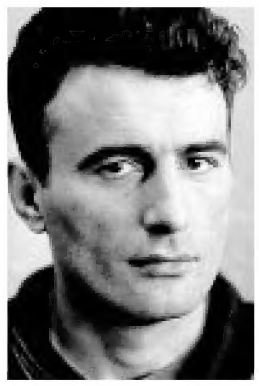

Pavle Kalinić

Pod okriljem permanentnih izbora u Hrvatskoj — parlamentarnih, dvokružnih predsjedničkih i vrlo skorih izbora u Zagrebu — promakao nam je jedan veliki nepravedni rat. Ne tu negdje u susjedstvu, već daleko, vrlo daleko, na istoku koji je tako daleko da za njega nikada nismo niti čuli. Kao da ne znamo kako je to biti u nepravednom ratu u kojem ste daleko slabiji i nenaoružani, a svijet glumi finoću i uvodi embargo. Naravno, naša je povijest bila već viđena na drugim dijelovima svijeta. Dok je Francko imao dvostruku liniju snabdijevanja, Mussolinija i Hitlera, međunarodna je zajednica republikancima stisnula embargo, a ni Allendeu nitko nije pritekao u pomoć dok mu je dojučerašnji načelnik generalštaba bombardirao palaču.

### Halo, Dudajev ovdje

Sramno je da skoro nitko ni u Hrvatskoj, a ni izvan nje, ne reagira na genocid što se uporno i sustavno vodi protiv Čečena: Staljin je još 1944. godine za jednu noć iselio 650.000 ljudi. Nije to bio dio naroda, nego upravo cijeli čečenski narod, poslan na put bez povratka u jednoj jedinoj zimskoj noći, u stočnim vagonima. Pokušaj *konačnog rješenja* nije uspio. Ponovni pokušaj uslijedio je za predsjednikovanja votkoljupca Jeljcina koji je pokrenuo golemi stroj degradirane sovjetske Crvene armije. Nakon raspada SSSR-a časnici ionako nisu imali ni od čega ni gdje živjeti, osim u šatorima i provizornim vojarnama. Tako deklasirane, izluđene okrutnom stvarnošću, nakon smrti Partije i *Ideologije* nije ih bilo teško pokrenuti u opravdani rat protiv »terorista«, »fundamentalista« i »separatista« koji se hoće *odcijepiti*. Naravno da im nije palo na pamet kako nema nikakva razloga da Čečeni ostanu u Ruskoj Federaciji kad su u nju ionako ušli prije dvjestotinjak godina na silu.

Naravno, ni Jeljcin nije umirao od ljubavi prema Čečenima i njihovu predsjedniku, sovjetskom ex-generalu Dudajevu i vojnom zapovjedniku Basajevu, ali je zato bio vrlo zainteresiran da njegova naftna industrija ima potpunu kontrolu nad naftovodima koji su prolazili i prolaze kroz Čečeniju. Predsjednik Dudajev poginuo je prilikom predugog telefoniranja satelitskim telefonom tijekom kojeg je netko nepoznat dojavio Jeljcinu da se na tom i tom mjestu nalazi Dudajev. Dva ruska Suhoja 27 ispalili su rakete i Dudajev je otišao u legendu. Razni izvori tvrdili su i tvrde da su njegovu poziciju dojavili upravo američki vojni sateliti. Dudajevu je to sada nevažno. I Grozni je razvaljen do dna i nitko na to nije reagirao niti se zbog toga zabrinuo.

O silini udara na Grozni najbolje govori usporedba s udarima na naš grad heroj Vukovar. Topništvo JNA tuklo ga je dnevno s pet tisuća projektila raznih kalibara. Rusi su Grozni lupali sa sedam tisuća na sat. Čečeni su se povukli, pregrupirali i nastavili rat, ali ne više frontalni, nego partizanski. Upravo onakav kakav su Rusi izgubili u Afganistanu.

### Pipe i nafta

Rat su prekinuli pregovori. Jeljcin nije sjeo za pregovarački stol iz uvjerenja da je to ono što mu treba, već isključivo kako bi otvorio pritvorenu pipu zapadnih kreditora čije su javnosti zahtijevale prestanak gaženja Čečena. Sporazumom je dogovoreno povlačenje Ruske vojske iako nije do kraja definiran status Čečenske Republike. Po Moskvi ona je ostala sastavni dio Ruske Federacije, dok je vlada u Groznom, nakon povlačenja Ruske vojske, smatrala Čečeniju slobodnom republikom. Činjenica je da je Čečenija i danas međunarodno nepriznata republika. S tom razlikom da je jesen/zimu 99/00 dočekala opet pod ruskim granatama. Ovaj put u uličnim borbama za neobnovljeni Grozni poginuo je i gradonačelnik Dudajev (nećak generala Dudajeva), a ranjen je i zapovjednik obrane Basajev koji je izgubio dio stopala nagazivši na minu. Grozni je »oslobođen« kao što je bio i Vukovar. Borbe se nastavljaju na brdima u južnom planinskom dijelu Čečenije. Partizanski rat se rasplamsava i Ruse će, Putina pogotovo, nastavak rata skupo koštati.

Koliko ima civilnih žrtava zahvaljujući masovnom raketiranju kombiniranih snaga ruskog zrakoplovstva i topništva ne zna se ni približno. Međutim, pouzdano se zna da broj poginulih ruskih vojnika sigurno nije tisuću petsto, koliko je zapovjedništvo ruskih snaga u Čečeniji priznalo, nego daleko veći. Uostalom kome što znači ruska sirotinja kad je u pitanju profit ruske naftne industrije.

Na koncu, nije to samo ruski ili čečenski problem, već je u pitanju i preživljavanje Brežnjevljeve teorije »ograničenog suvereniteta«. Ono se sada odnosi »samo« na bivše sovjetske republike, što je i glavni razlog zbog kojeg Zapad šuti, a kad govori, čini to samo pod pritiskom vlastite javnosti. Kritika ruske intervencije u Čečeniji slabo se čuje i u Hrvatskoj, a upravo bi Hrvatska, itekako, imala razloga vrištati. Z

polemika

# Generalizacija ekstremno desnih stranaka

Haiderov uspjeh nije zasnovan na globalnom antikapitalizmu, nego na vještom korištenju specifično austrijskih lokalnih kulturnih fobija

Mirko Petrić

**Uz tekst Slavoja Žižeka *Zašto svi volimo mrziti Haidera?*, *Zarez*, br. 25, str. 12**

U prošlom broju *Zareza* preveo sam tekst Slavoja Žižeka, pod naslovom *Zašto svi volimo mrziti Haidera?* Tekst je objavljen uz blok posvećen raspravi o pozivu Roberta Flecka na bojkot austrijskih kulturnih ustanova, zbog sudjelovanja Haiderove Slobodarske stranke u novoj Austrijskoj vladi. Smatram da je dobro da je naša javnost, uz mišljenja objavljena u bloku koji sam priredio, upoznata i sa Žižekovim stavom. No uredništvo molim da u ovom broju također objavi dva priloga raspravi o tom članku, koja sam objavio na *mailing* listi *Syndicatea*:

### Povijesni revizionizam

1. Žižekov je argument uredno strukturiran i izložen. Šteta što ne odgovara stvarnosti na koju se odnosi. Već i podaci o položaju suvremenih umjetnika i umjetnosti u austrijskom društvu, objavljeni tijekom rasprave o Fleckovu pozivu na bojkot austrijskih kulturnih ustanova, pokazuju da za tu skupinu u austrijskom društvu (a jednako i za strance, pa na koncu i same Austrijance) postoji vrlo opipljiva i realna razlika opredijele li se u glasovanju za socijaliste ili za Pučku stranku (koja onda koalira s Haiderom). Žižek tvrdi da u suvremenim zapadnim društvima opredjeljivanje glasača za jednu od obično dviju liberalno-demokratskih opcija ima jednaku vrijednost kao i opredjeljivanje za dva — po svemu osim po boji pakiranja — jednaka umjetna sladila u američkim kafeterijama. Pitanje je, doduše, koliko se austrijska demokršćanska Pučka stranka može opisati kao postmoderna liberalno-demokratska stranka kakvu Žižek u ovom kontekstu ima na umu, ali zašto onda takav primjer navodi u članku u čijem se naslovu spominje Haider?

Nadalje, Žižekova generalizacija o europskim ekstremno desnim strankama, kao opcijama koje svoj uspjeh kod radničke klase zasnivaju na antikapitalizmu (nestalom iz lijevih programa), ne opisuje adekvatno razlog Haiderova uspjeha kod austrijskog glasačkog tijela. Haider se retorički ni praktičnim potezima ne pokazuje da se suprotstavlja kapitalizmu, čak ni multinacionalnom kapitalizmu: za prvog ministra financija u novoj Austrijskoj vladi bio je designiran šef austrijskog ogranka multinacionalnog koncerna *Billa*, a potvrđeni je ministar bio šef lokalnog ogranka multinacionalnog koncerna *Rewe*. Oba su, doduše, u većinski njemačkom vlasništvu, a poznat je Haiderov velikonjemački stav o austrijskoj naciji kao *ideološkom pobačaju*. No u svom uredu Haider, između ostaloga, izlaže i američku zastavu, nema ništa protiv novih tehnologija i u govorima često naglašava potrebu uključivanja u kriterije ekonomski razvijenog zapadnog svijeta. Haiderov uspjeh nije zasnovan na globalnom antikapitalizmu, nego na vještom korištenju specifično austrijskih lokalnih kulturnih fobija.

Valja postaviti i pitanje svrhe i krajnjeg rezultata Žižekova pisanja. Svojim člankom on ne obrađuje vrlo konkretnu i specifičnu situaciju, nego umjesto toga »u vrelini trenutka« iznosi svoja poopćena razmišljanja o odnosu ideologija liberalno-demokratske srednje struje te ekstremne desnice i (nedostajuće) radikalne ljevice. Učinak takvog pristupa je skretanje s konkretne teme i njezinih vrlo realnih posljedica. U Koruškoj, gdje je Haiderova stranka već neko vrijeme na vlasti, uočljive su — zadržimo se samo na temi glavne *Syndicateove* prošlotjedne rasprave — zabrinjavajuće promjene odnosa prema suvremenoj umjetnosti, a poznavatelji prilika uočavaju i promjene u tretmanu psihijatrijske problematike. Žižek nam pak svojim člankom poručuje da svaka opcija u suvremenom zapadnom društvu (osim radikalno lijeve, koje po njemu nažalost nema) nudi zapravo više-manje isto. Da neki sljedbenik Haiderove stranke na taj način govori o nacional-socijalističkoj prošlosti, to bi se zvalo »povijesnim revizionizmom«. U Žižekovu slučaju, smatram da je riječ o »povijesnom revizionizmu« u trenutku dok se sama povijest odvija.

### Emocionalizacija diskursa

2. Prijatelj koji živi u Austriji i koji zbog poslovne zauzetosti nije imao vremena pisati prilog raspravi, telefonski mi je rekao sljedeće: »Žižekov članak naljutio me čim sam ugledao njegov naslov. Cijeli problem članka, problem cijele Žižekove perspektive upravo je u emocionalizaciji diskurza, koja potire razlike i falsificira odnose. Kad netko kaže *ja volim Hitlera*, znamo da je ta osoba nacist. Ali, rečenica *ja mrzim Hitlera* nije odgovor na rečenicu *ja volim Hitlera*. To nas zapravo razlikuje i to Žižekova perspektiva sakriva. Haidera možemo smatrati opasnošću, možemo se aktivno suprotstavljati njegovoj politici, ali to ne znači da ga moramo mrziti ili, još gore, da ga *svi* volimo mrziti. Pristane li se konzekventno na Žižekovu perspektivu, značilo bi to da, nakon prolaska treninga za razgradnju agresije, neki liberalno-demokratski kapitalistički menadžer koji je do jučer govorio *ja mrzim Hitlera*, može sretno reći *do jučer sam mrzio Hitlera, danas više ne*.« Svojom emocionalizacijom diskursa Žižek i takvom pristupu daje legimitet.

Nervira me, nadalje, paušalni pristup problemu: ako već piše, Žižek bi morao poznavati ono o čemu piše (u ovom slučaju Haidera i Austriju.)

Konačno, nešto u svezi s paušalnim izjednačavanjem svih političkih opcija između ekstremno desne i (nepostojeće) radikalno lijeve. Neki dan sam u Klagenfurtu sreo djevojku koja je rekla da politički ne stoji ni lijevo ni desno. Još su mi francuski poststrukturalisti objasnili da to zapravo znači da je desno. Nakon kraće rasprave, prekinula je razgovor rekavši mi da zapravo mrzi politiku. Kasnije sam doznao da je Haiderova kućna prijateljica. Z

Europa i islam

# Uvod u rasizam

## Zamagljeni bošnjački i brutalno otvoreni hrvatski radikalizam nadopunjuju se i hrane

Nela Rubić

**Bernard Lewis, *L'Europa e l'Islam*, Laterza, Roma-Bari, 1999.**

Prije nekoliko mjeseci odlučila sam da o povijesti BiH, kao i o intrigantnim pitanjima odnosa Zapad-islam, pouzdane i konrektne znanstvene informacije tražim kod britanskih historičara, Noela Malcolma i Bernarda Lewisa, eventualno, još kod Srećka M. Džaje. Ali i on, kao suradnik njemačkih znanstvenih zavoda za balkanološke studije, piše i objavljuje na engleskom, njemačkom, talijanskom.

Zašto?

Zato što u poplavi domorodačkih bosanskih »historijskih« mitova — ispisanih svježe retuširanim bošnjačko-muslimanskim, hrvatskim ili srpskim novogovorom rasne mržnje, teritorijalne i intelektualne rekonkviste — saznajem da su u Bosnu prvo došli Srbi pa amebe, ili da je srednjovjekovna Bosna bila izričito hrvatsko-katolička, a da su se »bogumili i dobri Bošnjani«, kako nas »multikulturalno« i recentno obavještava Enver Imamović u knjizi *Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH* (Sarajevo, 1998), već tada svjesni svojih islamskih korijena, nipošto slavenskih, »rijetko rasno miješali s drugim narodima, odnosno katolicima i pravoslavcima«. Svaki komentar na ovaj citat potpuno je izlišan. Jedino bih naglasila poentu Imamovićeva »istraživačkog« pregalaštva da su Bošnjaci-muslimani, povijesno »dobri Bošnjani«, najbrojniji, rasno najčišći, a samim tim i jedini državotvorni narod u BiH. Iz takve koncepcije Bosne, logično, proistekla je i »duhovita« socio-psihološka floskula Enesa Karića, uglednog bošnjačkog građanskog intelektualca, o Ivanu Lovrenoviću kao »jedinom bosanskom Hrvatu«, izrečena na okruglom stolu *Kulturni identitet u Bosni i Hercegovini*, održanom koncem lipnja 1999. godine u Sarajevu, na što Ivan Lovrenović nije imao nikakvog odgovora. Svi su drugi bosanski Hrvati, valjda, u takvom intelektualnom određenju, ili kandidati za Haag, ili potpune ništice. Svi Hrvati optuženi za ratne zločine moraju i trebaju otići u Haag. Međutim, hipoteke njihovih ratnih zločina ne bi trebali plaćati ostali građani hrvatske nacionalnosti, pa tako ni ja koja nisam ušla u elitni izbor gospodina Karića. Mada u sfumato tonovima, Karićev je iskaz veoma radikalan. Na taj se način bošnjački zamagljeni i hrvatski brutalno otvoreni radikalizam međusobno »krasno« dopunjuju i hrane.

Zato volim Engleze koji se bave poviješću BiH ili poviješću islama, makar riskiram da me se proglasi snobom ili intelektualno kapricioznom osobom, svejedno.

### Jezik rivala

Knjiga *Europa i islam* Bernarda Lewisa (roden 1916. u Londonu), profesora studijskog predmeta Srednji istok na Sveučilištu Princeton, prvi je put objavljena 1990. godine. Izdanje je bilo obnovljeno već 1991. da bi iza toga uslijedilo njeno prevođenje i promocija na ostalim svjetskim jezicima. Lewisa smatraju jednim od najvećih i najuglednijih recetnih svjetskih povjesničara islama. Osim ove knjige, objavio je i *Muslimansko otkrivanje Europe* (1991), *Politički jezik islama* (1991), *Arapi kroz povijest* (1998), *Izgradnja Srednjeg istoka* (1998).

Ova kratka knjiga na svega 96 stranica, precizno, jasno, s pouzdanošću dobrog i savjesnog kirurga, secira četrnaest stoljeća odnosa između Europe i islama u izvanrednoj bogatoj sintezi, izvedenoj pod krepkim i jakim svjetlom koje nije propustilo niti jednu sjenu ideološke manipulacije.

Prvo poglavlje, naslovljeno *»Džihad« i križarski rat*, bavi se odnosom islama i kršćanske Europe u doba njihovih srednjovjekovnih uspona i dekadentnih padova u međusobnim preplitanjima, te uzrocima znatnih islamskih teritorijalnih prodora na europski kontinent. U drugom poglavlju, *Reconquista i Otomansko Carstvo*, pojašnjavaju se razlozi arapskog sloma u Španjolskoj kao i Otomanskog Carstva u Srednjoj i Istočnoj Europi. Treće, pak, poglavlje, pod naslovom *Povlačenje i povratak*, govori o islamskom povlačenju sa Zapada i o ponovnom povratku u vidu ekonomskih emigranata koji s Istoka dolaze u Europu, te u vidu kapitala koje pojedinci i vlade iz islamskih zemalja ulažu u, na financijskim burzama, veoma moćne europske korporacije.

U prvom poglavlju knjige Lewis piše da su islamski religiozni koncepti bili veoma slični onima kršćanskim. Obje su religije imale svoje proroke, monoteizam, apostole i misionare koji su teološki iskorjenjivali poganski antropomorfni panteizam, uvjeravajući nepismenu čeljad da će, ukoliko bude slijedila »pravu« vjeru, dosegnuti vječni život u raju. Upravo je obećanje vječnog života, do tada rezervirano samo za besmrtne bogove, među siromašnim i obespravljenim masama robova izazivalo ushit i bezrezervno prihvaćanje novih uvjerenja. Nakon što je misionarenje dalo svoje rezultate, kršćanstvo i islam nisu se libili upotrijebiti i agresivnije oblike uvjeravanja — križarski rat i džihad. Europske su i islamske države tijekom srednjeg vijeka postale politički i ekonomski rivali koji su govorili »istim jezikom... upotrebljavajući identične oblike argumentacije i jednake modele razmišljanja, preuzimajući iste ili slične koncepte o religiji, pa su se islam i kršćanstvo uspijevali razumjeti čak i u svojim mimoilaženjima... a Kuran je bilo moguće prevesti na latinski, što su srednjovjekovni monasi i učinili, jer je ovaj jezik posjedovao termine neophodne za razumijevanje, dok ga, s arapskoga, nije bilo moguće prevesti na perzijski, turski ili na indijske jezike budući da ovi jezici i kulture nisu posjedovale odgovarajuće koncepte i termine«. (*L'Europa e l'Islam*)

### Tradicionalisti i moderni svijet

Islam je, tijekom srednjovjekovlja, stekao civilizacijsku nadmoć nad Europom, barbarski zadojenom kršćanskom doktrinom i sitnim međudržavnim ratovima i mržnjama, jer nije imao predrasuda prema staroj helenskoj, romanskoj, perzijskoj i kineskoj kulturi. Tehnološki ojačani, zahvaljujući znanjima preuzetim od Euklida i Arhimeda, Arapi su svojim ratnim brodovljem osvojili Španjolsku, Siciliju i dijelove južne Italije, a dopirali su i do obala južne Engleske te neprekidno ugrožavali Francusku. Otomansko Carstvo je s lakoćom osvojilo međusobno zakrvljene državice Istočne i Srednje Europe.

Shvativši o čemu je riječ i odbacujući dogmatsko kršćanstvo, renesansna Europa počinje ubrzano tehnološki napredovati. Jakim flotama otkriva nove svjetove, nove izvore bogatstva istovremeno uzvraćajući udarac islamu. Reconquista nemilosrdno protjeruje iz Španjolske Arape i Židove. Europa, potom, odvaja državu od vjere, dajući kapitalu i građanskim pravima bivše mjesto Svevišnjeg. Kolonije i ogromna bogatstva, nevjerojatan tehnološki napredak, totalni slom Otomana, intelektualna oholost, uvjeravaju zapadni svijet u potpunu nemoć svoga, nekoć snažnog, takmaca.

»Lako je shvatiti bijes muslimanskog tradicionalista prema modernom svijetu. Odgojen u religioznoj kulturi u kojoj je, od početka, integritet značio nadmoć, vidio je tu nadmoć poraženu zapadnjačkom snagom; poraz u svojoj vlastitoj zemlji, uvezen iz inozemstva sa zapadnjačkim navikama; poraz među zidovima vlastitog doma s emancipiranim ženama i buntovnom omladinom.« Islamski je svijet odgovorio Homeinijevom revolucijom koja se pretvorila u preporodni, renesansni pokret. Masovno prisustvo islamskih emigranata i kapitala u svim europskim državama, kaže Lewis, »neki su spremni definirati kao treće, trijumfalnije i od prvog i od drugog, muslimansko osvajanje Europe... Prema tom viđenju, kapital i burza rada uspjeli bi tamo gdje su arapsko i tursko oružje izgubili«. Mada naglašava ksenofobiju tog načina europskog razmišljanja, Lewis, na kraju zaključuje da »će njihovo prisustvo (islamskih emigranata) i prisustvo njihove djece i unuka imati teško procjenjive, zacijelo ogromne posljedice na budućnost kako Europe tako i islama«.

Ovaj je osvrt ponuđen sarajevskom neovisnom tjedniku *Dani*. Nije objavljen. Da li zbog Karićevog veoma neugodnog sociopsihološkog gafa o Ivanu Lovrenoviću, jednom od urednika *Dana*? Da li zbog Envera Imamovića čija je najnovija »antropološka« povijest Bosne uvod u čisti rasizam? Da li zbog Bernarda Lewisa koji otvoreno razmatra odnose Europa-islam? Uostalom, s Lewisom se može i polemizirati. Šutnja i cenzura najčešći su izvor nelagode i nesporazuma. Nastavi li se u BiH s tom praksom, i to u takozvanim »neovisnim« medijima, ova država teško će i mukotrpno dosegnuti razinu otvorenog društva.

Topovi s Pantovčaka

# Sokol će ga zavoljeti

## Ne bi trebalo dirati u izvorne ovlasti novoga hrvatskog predsjednika

Tihomil Radja

Birači Stipe Mesića mnogima su pomrsili račune, a ponajviše Ivici Račanu koji se ponadao da bi s ne previše zahtjevnim Budišom na čelu Republike svojoj stranci povratio nekadašnju ulogu *vodeće snage* u društvu i državi. Mesić uopće nije bio na programu pa ga sada pošto-poto treba »reprogramirati«. Prvi se javio Zdravko Tomac javno zaprijetivši da će u roku od mjesec dana promijeniti Ustav i tako ograničiti Mesićevu vlast. Slično je prozborio Račanov zamjenik liberal Goran Granić, donedavni Matešin i Tuđmanov savjetnik za energetiku. Javio se i bivši vrhovni sudac Vladimir Primorac upozoravajući na vazda moguće zloupotrebe predsjedničkih ovlasti.

### Oparen kašu hladi

Primorčeva reakcija je normalna i u skladu s onom narodnom da oparen i na hladno puše. Na sve zahtjeve i upozorenja Mesić »staloženo« odgovara da dobro znade što mu je činiti i da Ustav svakako treba mijenjati, ali promišljeno i uz prethodnu javnu raspravu. Dakako, Mesić nije protiv parlamentarnoga sustava vlasti, ali i u takvu sustavu potreban je državni poglavar, po stilu vladanja i krugu ovlasti bitno različitih od Tuđmana.

Svi Mesićevi oponenti zagovaraju parlamentarnu vladavinu pa čak i Smiljko Sokol, tvorac ustavnoga i izbornog inženjeringa u doba Tuđmanove vlasti. Štoviše Sokol sada zagovara čisti parlamentarizam, ali nije pojasnio da li pod tim podrazumijeva apsolutnu vladavinu trodomnoga sabora iz socijalizma, što je nekoć predlagao kao idealan oblik državne vlasti. Uostalom i postojeći hrvatski model vlasti jedna je varijacija parlamentarizma jer se temelji na reprezentativnoj većinskoj logici kao i svi ostali parlamentarni modeli.

Historijski gledano, svi su parlamentarizmi ponikli u okviru ustavnih monarhija, a mnogi su formalno takvi i danas: britanski, nizozemski, danski, švedski ili španjolski. Drugi su se parlamentarizmi razvili u krilu republika (Irske, Poljske, Austrije, Slovenije ili Izraela). Parlamentarizmi se međusobno razlikuju prije svega po obujmu vlasti državnoga poglavara, bio on nasljedni monarh ili pak izabrani predsjednik. Po tom mjerilu »najčišći« modeli parlamentarizma na snazi su u dvjema monarhijama, u Velikoj Britaniji i, odnedavna, u Švedskoj, jer tamo monarsi praktično nemaju nikakvih stvarnih ovlasti. Kao suprotnu krajnost može se navesti portugalski model u kome su dugovječni Salazar, a potom i predsjednik general Eanes vedrili i oblačili nad vladom i parlamentom. Između tih dviju krajnosti svrstavaju se svi ostali oblici parlamentarizma, uz određene posebnosti francuskoga i finskoga modela.

### Na tragu finskoga modela

Hrvatski parlamentarizam najbliži je francuskome, ali ipak uz značajne razlike. Kad predsjednik raspolaže većinom u parlamentu, taj se model može nazvati *većinskim prezidencijalizmom*. U protivnom slučaju, model se pretvara u *kohabitacijski parlamentarizam* u kome državni poglavar postaje u neku ruku šef opozicije i suparnik predsjedniku vlade. Otuda i naziv »polupredsjednik« za državnoga poglavara. Hrvatski model dosta je blaži od francuskoga, jer, između ostaloga, hrvatski predsjednik ne može raspustiti parlament bez supotpisa predsjednika vlade, a francuski to može.

S obzirom na tekuće stanje i potrebe Hrvatskoj se možda najkorisnije ugledati na finski model koji je uspješno funkcionirao kroz cijelih osamdeset godina (1919-1999), u najrazličitijim političkim pa i ratnim konjunkturama, u stalnim uvjetima parlamentarne razdrobljenosti na sijaset stranaka i strančica. Doduše, lani je finski ustav preinačen u smjeru većih parlamentarnih ovlasti. Nova finska predsjednica Halonen izabrana je dan prije Stipe Mesića pa bi i to mogao biti povod da se usporede finska i hrvatska ustavna iskustva u izravnom susretu predsjednice i predsjednika.

U međuvremenu je javljeno da Račanova Vlada sprema prijedlog Saboru za smanjenje Mesićevih ovlasti. To je pogrešan potez iz najmanje triju razloga. Prvo, narod očekuje od Vlade hitno rješavanje gorućih pitanja svakodnevice, a ne navrat-nanos potezanje ustavnih pitanja. Drugo, ustavna se pitanja rješavaju »u paketu«, a ne udarom na netom izabranog predsjednika. Treće, nimalo nije sigurno da će Vlada za svoj prijedlog skupiti dvotrećinsku većinu u Saboru. A što onda? Pad Vlade?! Suvremeni historičar i član Račanove stranke Dušan Bilandžić i sâm smatra da još traju turbulentna vremena u kojima ustavne promjene nisu prioritetne.

S druge strane, uz Mesićev *prezidencijalizam* u praksi se već postavlja pitanje i Račanova *premijerskog prezidencijalizma*. Naime, u svakoj koalicijskoj vladi većinska stranka uživa klauzulu najpovlaštenije partije, što ostale stranke ne prihvaćaju baš tako lako. U užem kabinetu Račanove Vlade šest mjesta pripada SDP-u, a samo dva HSLS-u. Time je narušen predizborni omjer od 2:1 između dviju vodećih stranaka, a prikraćene su sve ostale stranke. To se zove *konfetizacija* Vlade. Osim toga, koalicijske vlade pate od raspodjele prebenda i položaja, jer na jednoga zadovoljnoga odmah se javlja sto nezadovoljnih.

Pravi je problem svih parlamentarizama što dvije vlasti — zakonodavnu i izvršnu — treba svrstati u tri organa — parlament, vladu i državnog poglavara. Westminsterski (britanski) model je često oponašan, a nikada realiziran. Recentni švedski model je previše parlamentaristički radikalan. Njemački *kancelarski* model je kudikamo prihvatljiviji, ali ga svojedobno Sokol nije volio, pa je izmislio i nadograđivao tuđmanizam. Preostaje izgradnja nove arhitekture hrvatske vrhovne vlasti i podvlasti na tragu već spomenutoga finskog modela.

Dotle ne bi trebalo dirati u izvorne ovlasti novoga hrvatskog predsjednika, koje mu je uostalom narod i povjerio. Izvanstranački Mesić ipak nije Tuđman. Naprotiv, mali tuđmani se kriju baš u političkim strankama. Mesić nije opterećen stranačkim *proporzom* koji je u Austriji iznjedrio Heidera. Mesić nije ni Machiavellijev ciničkl vladar a nije ni Saint-Exupéryjev zlatni mali princ. Možda je nešto između, ali ni u kom slučaju ne treba se bojati da će topovima s Pantovčaka tući po Gornjem gradu kao nekoć Jeljcin po ruskoj *Dumi*.

razgovor

Zlatko Uzelac, povjesničar umjetnosti i urbanist

# Kronika urbanističkog beščašća

Davorka Vukov Colić

*Stručnost i znanje srozalo se na najniže grane. U nas konzervatori, povjesničari umjetnosti i stručnjaci za prostorno uređenje nemaju nikakve mogućnosti ozbiljne samoinicijative. Struku je odavna zamijenila politika, estetiku još vrlo davno ideologija. U tom procjepu nije čudo što nam povijesni gradovi nestaju* — opisuje povjesničar umjetnosti i urbanist Zlatko Uzelac stanje u našem urbanizmu, potkrepljujući to osobnim iskustvima na izradi projekata za obnovu povijesnih jezgri u Požegi, Slavonskom Brodu, Ogulinu, Dvorca u Kutjevu itd.

Požežanin rodom, pretežito se bavio istraživanjem srednjovjekovne i barokne baštine Slavonije, uporno — i nerijetko uzaludno — ponavljajući ideju da bez obnove i poštivanja starih urbanih jezgri nema ni suvislog suvremenog razvoja grada. Iako je projekt obnove tvrdave u Slavonskom Brodu u europskim konzervatorsko-urbanističkim krugovima postao kultni, ogledni primjer alternativnog, jeftinog, postupnog i racionalno organiziranog projekta takve vrste, kod kuće za to nije bilo previše sluha. Gradonačelnik Požege i njegovi o svemu su imali svoje ideje, dok je u Slavonskom Brodu naprasno zaustavljen. Samom Uzelcu, pak, insistiranje na struci i znanstvenom pristupu donijelo je profesionalni ugled, ali ne i ostalo. Iako se bliži pedesetoj, zajedno s obitelji živi u podstanarskom stanu. Još kao student u *Studentskom listu* suprotstavio se devastaciji Isusovačkog samostana na Gornjem gradu i organizirao protestnu ekološku akciju spašavanja Botaničkog vrta u vrijeme kada su urbanisti planirali cestu preko njega.

Demirel Pašalić

Zlatko Uzelac rođen je 1953. godine u Požegi. U Zagrebu je diplomirao povijest umjetnosti i interdisciplinarni studij urbanizma paralelno na Filozofskom i Arhitektonskom fakultetu. Najprije se zaposlio kao kustos u Muzeju u Požegi. Godine 1983. zaposlio se u projektnom birou kao urbanist planer, nakon čega prelazi u Zavod za zaštitu spomenika kulture, gdje radi kao konzervator, a 1989. godine dolazi u Institut za povijest umjetnosti.

Radio je na većem broju urbanističkih planova i studija, na urbanističkom planu Gornjega grada i Kaptola, obnovi kutjevačkog dvorca, pokušaju spašavanja i sanacije povijesne jezgre Valpova, na opsežnoj konzervatorsko-urbanističkoj studiji i programu obnove povijesne jezgre Požege, na obnovi Tvrđave u Slavonskom Brodu, planovima za Ogulin, Viroviticu, Koprivnicu i drugima. Koncem veljače imenovan je pomoćnikom ministra u Ministarstvu za zaštitu okoliša i prostorno uređenje, gdje je na čelu Uprave za prostorno uređenje.

### Čista metafizika

Kao povjesničar umjetnosti i urbanist sam je oblikovao interdisciplinarni studij (*bio sam neka vrst ledolomca*, kaže), kombinirajući studij povijesti umjetnosti i arheologije na Filozofskom i urbanizma na Arhitektonskom fakultetu, te slušajući sociologiju i etnologiju, zbog čega ima i neobičnu, opisnu diplomu. U našem sustavu visokog obrazovanja, za razliku od onoga u zapadnim zemljama, to je i danas apsolutna novost. Kao što je novost i činjenica da za novoimenovanog pomoćnika ministra za urbanizam u Ministarstvu za zaštitu okoliša i prostornog uređenja dolazi povjesničar umjetnosti.

— U doba kada sam došao na studij, urbanizam je bio izrazito ideološki, funkcionalistički studij, kakav je uglavnom i danas. Nisam nikako mogao shvatiti zašto su urbanisti planirali naše gradove onako kako su ih planirali. To mi se činilo čistom metafizikom i zanimalo me zašto je to tako.

*I što ste zaključili?*

— Isto ono od čega sam krenuo: čista metafizika!

*Kako se to odrazilo na Zagreb?*

— Sve što je nastalo poslije Drugog svjetskog rata anonimna je i vrlo ružna aglomeracija bez urbanističke ideje. Novi Zagreb nije ništa drugo do primjena opće, funkcionalističke ideologije s razvojnim fazicama kroz koje možete pratiti ideološke mijene, ali ništa izvan tog koda. Zato funkcionalisti do danas nisu stvorili niti jedan urbanistički zahvat koji je gradu donio nešto novo i značajno. Takav duh preživio je sve do danas, štoviše, danas je življi no ikada.

*Zašto se nije mijenjao posljednjeg desetljeća?*

— Posljednjih desetak godina urbanizam se srozao na razinu lokacijskog urbanizma, čemu se pokušava čak dati ideološko opravdanje. To stanje svijesti možda je najbolje pokazao predsjednik žirija za izbor idejnog projekta *Muzeja suvremene umjetnosti*, Andrija Mohorovičić, izjavivši na jednoj javnoj raspravi da je za zgradu Muzeja pogodna *svaka moguća lokacija*. Muzej suvremene umjetnosti, znači, može biti smješten u Velikoj Gorici, Vukomeričkim goricama, bilo gdje! Nema ideje o gradu, ni sročenih pravila, a kamoli urbanizma koji razumije grad i prepoznaje čvorove dugotrajne nebrige i gluposti, pokušavajući ih razmrsiti.

### Hadezeovski urbanizam ili još jedan Oltar domovine

*Što podrazumijevate pod najvećim čvorovima gluposti u Zagrebu?*

— Najveći od njih zasigurno je središnji prostor grada, južno od Glavnog kolodvora, gdje je zaustavljena izgradnja i prebačena na daleke ledine preko Save, a sada bi se grad trebao *ispunjavati* od prilike do prilike.

*Kako komentirate natječaj za izradu urbanističko-arhitektonskog rješenja Trga domovinske zahvalnosti sa spomen-obilježjem koje je nedavno raspisalo Gradsko poglavarstvo grada Zagreba u organizaciji i provedbi Udruženja hrvatskih arhitekata i Društva arhitekata Zagreba, a trebalo bi riješiti problem prostora oko Paromlina?*

— Tri dana prije izbora, 30. prosinca, kada je sve već bilo jasno, dolazimo do završne točke takve vrste urbanizma, a možda i do konačnog sunovrata u načinu na koji je pripremljen taj natječaj za idejno rješenje trga za masovne skupove sa spomenikom. Nevjerojatno je kako se stvari ponavljaju: za isto mjesto raspisan je već natječaj za monumentalni spomenik maršalu Titu, i to u vrijeme kada je već bilo jasno da je titoizam pri kraju. To isto sada rade s hadezeovskim urbanizmom na kraju balade, s tim da to čine praktički isti ljudi koji su pripremali i onaj natječaj. Isti ljudi, očito istog mentalnog sklopa, s istom vrstom priprema. Pritom mi je osobito žao što je riječ o generaciji koja je prije dva desetljeća obećavala promjene u gradu i u koju smo tada polagali velike nade.

**U slučaju požeške katedrale boju je *moleru* odredila tajnica gradonačelnika, po svom osobnom ukusu, kao da je riječ o njezinoj dnevnoj sobi**

*Kako biste opisali hadezeovski urbanizam? Je li to anarhično shvaćena privatizacija u kojoj svatko gradi što, gdje i kako hoće, bez cjelovite vizije grada i bez ideje o općim urbanim i estetskim gabaritima?*

— Slika i prilika hadezeovskog urbanizma je ono što se događa na Trešnjevci, u Trnju ili u sjevernim dijelovima grada, ali prava slika i prilika hadezeovskog urbanizma jeste *logor* koji je Jure Radić izgradio za humano preseljenje Janjevaca u Kistanju, s tipskim kućama koje nemaju nikakve veze s Dalmacijom. Trg za masovna urbana događanja, *spontana ili programirana* — kako piše u natječaju — samo su dio tog istog mozaika. I to pred *Spomenikom domovinske zahvalnosti*, dakle, još jednom 'Oltaru domovine'.

### Centar Kaptol ili smrt tvornice cipela

*Na Valentinovo svečano je otvoren Centar Kaptol s nizom trgovina i nekoliko kinosala. Izgrađen je u samoj staroj jezgri, unatoč protivljenju vašib brojnih kolega. Ne bi li bilo pametnije da se njime oživjela, kao što su neki predlagali, mrtva zona između NSB-a i Koncertne dvorane, gdje se sada planira uredska zgrada Zagrebačke banke? Ili da je podignut u Novom Zagrebu koji nema niti jedne kinodvorane?*

— Devastiranje staroga Zagreba nije od jučer. U istom prostoru bili su planirani vijadukti i tuneli, a Centar Kaptol samo je drukčiji oblik te devastacije. Priča je vezana na način privatizacije tvornice cipela *Astra* i to je ona poznata vrsta ekonomije koja uništava industriju u korist razvoja uvozne trgovine. Arhitektonsko rješenje mu je strašno, bez ikakve veze s prostorom. Što još reći? Sve ostalo znate.

*Tko odobrava takve projekte? Zbog čega postoji Zavod za planiranje grada Zagreba? Što radi Zavod za zaštitu spomenika kulture?*

— Problem je u Zavodu za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, jedinoj instituciji izdvojenoj iz cjeline sustava zaštite kulture i pretvorenoj u izravni servis gradonačelnice i njezine politike. Sve što se događa u urbanizmu iskaz je politike gradonačelnice Marine Matulović-Dropulić. Jedina *stručna* kvalifikacija i referenca direktora Zavoda za to mjesto je dizajniranje kioska. Direktor Zavoda je, naime, dizajner kioska na zagrebačkom Glavnom kolodvoru. Privatno dizajnira kioske za privatnu tvrtku u Velikoj Gorici, a kao direktor Zavoda uvjetovao je da se oni postave na Britanskom trgu, dok je grupi mladih arhitekata, dobitnika prve nagrade za urbanističko rješenje toga trga, uvjetovao da ostanu u sklopu nagrađenog projekta. Kada se pak cijeli grad digao na noge zbog načina na koji je upropašten Cvjetni trg, isti je čelnik Zavoda nakon svega uvjetovao postavljanje svojih kioska i na tom trgu. Eto, to je način na koji djeluje služba zaštite spomenika kulture. Istodobno, na Markovu trgu državnici iz cijeloga svijeta na inauguraciji predsjednika sjede na parkiralištu. Povijesni Markov trg danas je, naime, asfaltirano parkiralište s betonskim žardinijerama, nezamislivima za povijesni prostor takvoga značaja, no Zavodu ne pada na

pamet da se bavi takvim problemima.

### Viktor Kovačić i kako mu nabiti rogove

*Kakav je kadrovski sastav toga Zavoda? Gdje su stručnjaci?*

— U njemu postoje znalci struke poput Silvija Novaka i Saše Laszla, kojima za vratom sjedi diletant, odgovoran za Marulićev trg, Trg burze i... da ne nabrajam dalje. Znalci postoje, ali umjesto ljudi koji su doktorirali na zagrebačkim perivojima i trgovima poput Snješke Knežević ili Olge Maruševski, analizu perivoja radi dizajner kioska.

*Što kaže struka?*

— Struka je konsternirana.

*Zašto se nije digla energično na noge? Kako to da nije mogla zaštititi ni arhitekturu jednoga Viktora Kovačića, na primjer?*

— Nije Mihajlo Kranjc na Trgu burze prvi nabio rogove Viktoru Kovačiću onim nesuvislim popločenjem i vodoskocima. Hrvatski arhitekti to rade oduvijek. Ibler mu je to napravio s drvenim neboderom. Richter je izjavio da Kovačić nije imao osjećaj za proporciju. Za naše arhitekte on nije bio još dovoljno modernist. S jedne su ga strane uzdizali kao pionira moderne, a s druge mu predbacivali klasicizam, što je trebala biti neka vrsta uvrede, iako je Kovačić suvremeniji od onih koji danas odlučuju o Zagrebu.

*Kako komentirate sastav ocjenjivačkog suda za spomenuti natječaj za Trg domovinske zahvalnosti, na čelu kojega je zagrebačka gradonačelnica?*

— Budući da je natječaj raspisan za spomenik domovinske zahvalnosti, jedan od članova je Krunoslav Bošnjak, provjereni kipar iz razdoblja *tuđmanizma*. Vladimir Maleković se u ovu ekipu vjerojatno kvalificirao ulogom u natječaju za Marulićev spomenik, a iskreno se čudim uvaženim arhitektima Nenadu Fabijaniću, Ivanu Crnkoviću i Borisu Magašu koji su pristali na ovu igru. Ne znam jesu li svjesni u što su se upustili.

### Marina Dropulić i mudrost Jure Radića

*Koga obvezuje taj natječaj, s obzirom na to da sadašnjoj gradskoj vlasti uskoro istječe mandat, a novoizabrana možda neće biti istoga mišljenja?*

— Budu li imali ambicija kao Jure Radić, situacija će biti slična kao s autoputom Zagreb-Split. U inicijativi Splićana za brzu cestu čuli smo konačno jedan glas razuma, ali u međuvremenu je Jure Radić, sklopivši ugovor s Bechtelom, tako pripremio teren da je neke stvari vjerojatno teško mijenjati. Neki radovi za trasu preko Bosiljeva već su pripremljeni. Ne znam može li se to zaustaviti i hoće li za preinaku plana biti dovoljno vremena, jer je Radić učinio sve da to onemogući. Ne znam hoće li i Marina Dropulić i njezini uspjeti izvesti svoju nakanu, no to u ovome trenutku najviše ovisi o građanima Zagreba, ali i o arhitektima. Svi natječaji su dobrodošli, a nadam se da se arhitekti neće držati zadanog programa. Nadam se da je to prilika mladim arhitektima, ali ih pozivam da pokažu svoju viziju trga, bez pridržavanja onako neprofesionalno i diletantski sročenih propozicija natječaja.

*Koliko i kako se obnavljaju porušeni i oštećeni spomenici kulture u područjima koja su bila zahvaćena ratom?*

— O obnovi najbolje govori Vukovar. Za taj grad nema nikakve konzistentne koncepcije obnove. Umjesto toga, pripremaju se suvremene interpolacije, preuređenja i pregradnje, dok glavni spomenici još nisu taknuti. U glavnoj vukovarskoj ulici s karakterističnim trijemovima — sukus identiteta toga grada — nisu popravljeni ni svi krovovi.

*Je li u pitanju nedostatak novca?*

— Nije, u pitanju je stav da to nije prioritet.

*Zar obnova stare jezgre grada svetinje nije prioritet?*

— Ne, prioritet je u izdvojenim pojedinačnim objektima, a Radić je to izveo tako da po jedan objekt ponavljaju županije. Županije za to nemaju novca.

### Zet policajac ili kako izazvati kaos

*Svojedobno ste sa stručnjacima Instituta za povijest umjetnosti radili na konzervatorsko-urbanističkoj studiji povijesne jezgre Požege. Jeste li uspjeli pronaći alternativu takvom shvaćanju urbanizma?*

— Na primjeru Požege s velikom povijesnom jezgrom pokušali smo razviti metodološke postupke, kojima bi premostili taj jaz i pokazali put prema integralnoj obnovi povijesnih gradova. Izradili smo detaljnu studiju, cjelovito i integralno valorizirajući svaku parcelu i zgradu, i na temelju toga predložili program koji podrazumijeva niz malih, postupnih koraka, nastojeći izbjeći izliku gradonačelnika da za to nema novca, te dokazati da uopće nije riječ o novcu, nego često samo o pametnim odlukama, onima koje slušaju struku.

*I zašto je sve stalo?*

— Suradnja je prekinuta, jer u protivnom lokalni moćnici ne bi mogli donositi voluntarističke odluke. Suprotno našim uputama o tome kako deregulirati i smanjiti promet u povijesnoj jezgri i na velikom požeškom srednjovjekovnom trgu — najvećem takvom u Hrvatskoj — tadašnji gradonačelnik, inače pravnik, sam je nacrtao prometnu regulaciju i izazvao nevjerojatan kaos. Uskoro ga je smijenio novi, opet hadezeovac, ali na nesreću grada Požege zet mu je bio policajac, koji je punca gradonačelnika uvjerio da valjda on najbolje zna kretanje prometa u gradu, pa je napravio novu regulaciju, opet suprotno onome što su rekli prometni stručnjaci u našem timu. Tako je sada kaos krenuo u drugom smjeru i pretvorio se u kaos u cijelom gradu!

*S kojim posljedicama za staru jezgru Požege?*

— Sada najgušći promet automobila pa i autobusa bruji na tri metra od zidova crkve iz 13. stoljeća u kojoj sam zajedno s kolegom Stepincem svojim rukama ispod žbuke otkrio monumentalni romanički portal iz 13. st., koji je gradonačelnik ponovno dao zatrpati, jer nema novca da se obnavlja, iako je riječ o senzacionalnom nalazu prvoga reda.

### Tajnica gradonačelnika i kako obojiti katedralu

*Zar u civiliziranoj zemlji nema zaštitnih mehanizama koji bi spriječili takve ludosti?*

— Nažalost, nema. U Požegi smo radili valorizaciju Katedrale sv. Terezije koja je najznačajniji spomenik arhitekture kasnoga baroka u nas, a autor koje je jedan od najboljih arhitekata austrijskog baroka sredine 18. st. Na spomeniku takvog značaja boju fasade stručnjaci u svijetu određuju detaljnim konzervatorskim postupcima, analizom itd. Međutim u slučaju požeške katedrale boju je *moleru* odredila tajnica gradonačelnika, po svom osobnom ukusu, kao da je riječ o njezinoj dnevnoj sobi. Kad sam je zgrožen upitao kako se usudila donijeti takvu odluku, iznenađeno je odgovorila: *A koju biste farbu vi izabrali?* Kao da je boja fasade katedrale stvar njezinoga ili mojega ukusa! Kada smo već kod ukusa, ni Marulićev spomenik nije *možda stvar nečijeg ukusa*, kako je to nedavno u jednom razgovoru rekao novi ministar kulture, nego činjenice da nekompetentni direktor Zavoda za zaštitu

spomenika kulture više ne spada pod njegovo Ministarstvo. Sasvim sigurno treba mijenjati Zakon o zaštiti kulturnih dobara, pa kada se u njemu govori o organizaciji službe za zaštitu, koja se *sastoji od Ministarstva i Gradskog zavoda*, treba brisati ono »*i*«, pa više, nadam se, neće biti političkoga imenovanja direktora. Priča o Marulićevu spomeniku tu bi i završila, jer bi odlučivala struka, a ne *ukus*.

### Franjo Tuđman i njegova Avala na Medvedgradu

*Kako nekoj sekretarici ili gradonačelniku dokazati da takve odluke nisu njihov posao, kada im je sam predsjednik Republike osobnim primjerom — recimo, u slučaju Medvedgrada — dokazivao da je to moguće? Kakva bi po vašemu mišljenju trebala biti budućnost tog objekta?*

— Otkrivanje Medvedgrada djelo je jednoga od naših najboljih konzervatora Drage Miletića. Otkrio ga je i godinama na njemu radio sa svojim kolegama, sve dok jednoga dana uskrsle zidine kroz prozor Predjedničkih dvora nije vidio Franjo Tudman i dok mu nije palo na pamet da ga pretvori u svoju Avalu. Sjećam se još izvješća u Dnevniku HTV-a o posjetu predsjednika Medvedgradu, kojom prilikom mu je Drago Miletić — sretan što je Tudman poželio vidjeti njegov rad — počeo iznositi daljnje planove, na što ga je predsjednik presjekao idejom o Oltaru domovine. *Ali, gospodine predsjedniče, za to ima i drugih brda*, odgovorio je zaprepašteni kolega, što je ostalo u tonskom zapisu HTV-a. Nakon tog posjeta, Drago Miletić je bio izvan svega što se na Medvedgradu radilo. U ovom trenutku novi ministar kulture treba, dakle, načiniti samo jedno: vratiti Dragu Miletića kao odgovornog konzervatora za Medvedgrad i ostaviti mu da po profesionalnoj savjesti napravi ono što misli da je potrebno.

*Prije izvjesnog vremena* Jutarnji list *je objavio napad na spomenutog konzervatora zbog njegovih ideja o obnovi i namjeni dvorca u Velikom Taboru. O čemu je riječ?*

— U međuvremenu, Miletić je na Taboru radio ponešto, malo i jedva, našavši izvrsna rješenja za obnovu tog iznimnog spomenika kulture. Međutim, u vrijeme izbora, zahvaljujući svome neznanju, urednik kulture *Jutarnjeg lista* objavio je prljav napad na njega, koji je inicirao stanoviti samozvanac iz Velikog Tabora. Potpisao ga je neki lokalni dopisnik, koji se želio osvetiti Miletiću, budući da se on suprotstavio ideji o namjeni dvorca, zbog koje je Velikom Taboru prijetila sudbina slična Medvedgradu.

### Drago Miletić i kako postati Dragan Mikelić

Objede iz *Jutarnjeg lista* prenio je zatim *Feral Tribune* kao gotovu činjenicu u rubrici *Kultivator*, a da stvar bude gora, *Jutarnji list* je Dragu proglasio Draganom, a *Kultivator* je Miletića još prekrstio u Mikelića, pa je tako sve dobilo i dodatne konotacije. *Feral Tribune* nije objavio ispravak ni u pismima čitatelja, dok je u *Jutarnjem listu* odgovor objavljen, ali skraćen u bitnim dijelovima. Nažalost, ovaj tužni slučaj dokazuje i odnos medija prema ovoj struci.

*Nakon iskustva s Požegom, Institut za povijest umjetnosti nastavio je sa sličnim projektom obnove stare urbane jezgre u Slavonskom Brodu, ali ni tamo nije naišao na posebno razumijevanje gradskih vlasti, bez obzira što je bila riječ o ljudima iz koalicije SDP/HSLS. Zašto?*

— U Požegi su nas blokirali u svakom pogledu, pa smo se usredotočili na izradu projekta obnove barokne tvrđave u središtu Slavonskog Broda i konzervatorsko urbanističke studije Trga I. B. Mažuranić i Trga sv. Trojstva. Svakim od tih projekata željeli smo dokazati da za napuštene i uništene gradove šansa nikada nije izgubljena, ukoliko im se pristupi na stručan i znanstven način. Obnova tvrđave u Slavonskom Brodu bio je izrazit primjer onoga što Vjeran Zuppa u svojoj *Bilježnici* naziva kontraprojektom, alternativnim projektom u našim prilikama, pa u tome i leži uzrok njegova zaustavljanja.

*Kakva je razlika između vašega pristupa obnovi tvrđave u Slavonskom Brodu i one u Osijeku?*

— Obnova osječke Tvrđe tipičan je državni projekt, s golemim Odborom od nekih dvije stotine članova, na čelu s Jurom Radićem i političarima poput Vladimira Šeksa. Odbor ima nekakve pododbore i slično, ali uopće nema ozbiljne valorizacije povijesnog kompleksa i ne zna se tko bi trebao što raditi, ali se zato zaključilo da je Tvrđa kompleks svjetske vrijednosti, pa da bi svijet za njezinu obnovu trebao dati novac, koji će oni onda slobodno trošiti. To je u tudmanizmu bila opća praksa, ali je normalan svijet umjesto novca poslao tri eksperta, od kojih je jedan bio gospodin De Simpelar, arhitekt i konzervator iz Brugesa. Nakon što je u Osijeku uzalud davao savjete, došao je najzad u Slavonski Brod. Vidjevši naš koncept i način rada s jasnom podjelom posla koji obavljaju svega dva-tri čovjeka s punim kompetencijama, oduševio se tako da od tada slovi kao naš ambasador u svijetu. Obnova brodske Tvrđe postao je kultni projekt u nekim krugovima, a mi smo bili pozvani u Bruges, Amsterdam i Utrecht, gdje je međunarodna središnjica udruženja za fortifikacijsku arhitekturu. Predložili su nam da se organiziramo u nevladinu organizaciju kako bi nas mogli učlaniti u tu mrežu, u trenutku kada su od zemalja u tranziciji primili samo Češku.

*Kakav je odjek na sve to bio kod kuće?*

— Brodska tvrđava od Ministarstva kulture nije dobila ništa ili skoro ništa, a osječka godišnje dobiva po 7,5 milijuna kuna. Priča o osječkoj Tvrđi svela se uglavnom na to da jedan arhitekt iz Službe za zaštitu spomenika kulture, koji je projektirao novu kapelu posred bastiona krunske utvrde, presudno vodi igru, a rezultati su svemu tome primjereni.

### Kraj megaplaniranja ili ususret propasti svijeta

*A čelni ljudi Broda? Nije li vam bilo lakše naći zajednički jezik s Gradskim poglavarstvom kada je grad preuzela koalicija SDP/HSLS?*

— Nažalost, nakon promjene vlasti došlo je opet do negativne politizacije i prekida svakog razgovora. Odgovornost o kompleksu preuzeo je osječki Zavod, pa je tako prevladao osječki model. Nešto su radili na Galeriji grada Broda, u kojoj bi trebala biti smještena zbirka Branka Ružića, ali je krov nestručno zaliven betonom, čime je devastiran još jedan spomenik kulture.

*Na koji će način Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja moći utjecati na promjene u takvu razmišljanju, odlučivanju i ponašanju?*

— Nedovoljno je zapaženo da je po prvi put spojena zaštita okoliša s prostornim uređenjem. U strukturiranju izvršne vlasti to je izuzetno važan pomak u promjeni načina razmišljanja u nas. Sada je taj jasni okvir potrebno ispuniti ispravkama u zakonodavstvu, odgovarajućim propisima, ali prije svega aktivnim odnosom prema svakodnevnoj praksi. Treba, na primjer, osmisliti integralne postupke u kojima će svaka intervencija u povijesno tkivo istodobno biti i zahvat u smislu njegove zaštite, čuvanja, obnove i njegova oživljavanja.

*Može li se u skorijoj budućnosti promijeniti mentalni sklop u glavama naših političara koji odlučuju o gradovima, ali i urbanista?*

— Urbanistička struka teško je demoralizirana iz dvaju razloga. Prvi je razočaranje onih koji su bili obrazovani na način da misle isključivo u ideološkim kategorijama funkcionalizma, a koji sada misle da je krahom toga tipa urbanističkog megaplaniranja došlo do propasti svijeta. Drugi je razlog u stavu, koji je bio gotovo prevladao, da je urbanističko planiranje zapravo nepotrebno, što je dovelo do toga da npr. prometnu mrežu određuju ministri prometa, a ne prostorni planeri, tj. struka. Potrebno je obnoviti dignitet prostornog planiranja, ali na drugim temeljima, otvorenima javnosti i upućenima povratku prostornog uređenja u smjeru opće kulture, dakle najviše javnosti, osobito političke.

*Znači, nade ima!*

— Nade mora biti i vjerujem da ćemo već ispunjenjem osnovnog programa samoga Ministarstva za zaštitu okoliša i prostornog uređenja načiniti korak naprijed, iako uopće nemam iluzija da će to biti lako. Z

u spomen

Prisjećanje na Giordana Bruna

# Poznate žrtve i nepoznati krvnici

## U usporedbi sa sudbinom anonimnih žrtava Svetog Ufficija Giordano Bruno zapravo je bio privilegirana žrtva

**Srđan Vrcan**

Slučaj Giordana Bruna višestruko je indikativan. Naime, rimski Tribunal Svetog Ufficija koji mu je sudio nije bio sastavljen od neznalica i primitivaca poput tadašnjih seoskih župnika, nego od uglednih, načitanih i visokoobrazovanih ljudi, Rimljana. I taj Tribunal nije bio općenito iznimno netolerantan i krvožedan, te, stoga, nije želio Bruna pod svaku cijenu poslati na lomaču. Naprotiv, taj Tribunal je nastojao pronaći rješenje kako bi, pod za Tribunal nužnim minimalnim uvjetima, Bruno ipak sačuvao svoj život. Međutim, taj Tribunal nije odstupao ni mrvicu od svoje zadaće dosljedne zaštite katoličke vjere od hereza, i to ispitujući i ocjenjujući misli i riječi konkretnih ljudi od krvi i mesa. Stoga je rimski Tribunal napravio sustavnu i preciznu analizu Brunovih spisa i na temelju te analize izveo osam tvrdnji koje su činile bitne točke njegove misli i kojima je Bruno posvetio čitav svoj život i svoj stvaralački i misaoni napor. A te su točke bile prepoznate i prokazane kao heretičke, pa, stoga, i opasne za čistoću katoličke vjere. Na taj način Tribunal je uspio obezvrijediti Brunovu obranu koja se pozivala na dvostrukost istine: istine znanosti i istine vjere, istine uma i istinu objave. I taj rimski Tribunal tražio je od Bruna samo da se odrekne tih svojih tvrdnji. Međutim, podvrgnut kombinaciji stalnih i velikih prijetnji i povremenih pohvala, Giordano Bruno je odbio to uraditi i odreći se bilo čega premda je bio posve svjestan što ga čeka zbog toga. Birajući između puta do lomače i odricanja od svojih ključnih ideja, Bruno je izabrao put do lomače.

Giordano Bruno 4 0 0

Prije ravno četiri stotine godina, 1600. godina tekla je u katoličanstvu kao godina jubileja poput ove današnje. Prema Rimu, vječnom gradu i središtu katoličanstva, kretale su se beskrajne povorke hodočasnika koji su punili rimske ulice i rimske trgove, te ponajprije i ponajviše rimske crkve. Pripremalo se i događalo ono što bi se u najboljem slučaju suvremenim katoličkim rječnikom moglo opisati kao fizičko i duhovno sabiranje katoličanstva. I to značajno duhovno sabiranje katoličanstva nakon teških potresa i epohalnih izazova koje je ono doživjelo reformacijom, ali i u sučeljavanju s velikim zadaćama koje je sebi nametnulo protureformacijom. I u tom smislu se ta godina jubileja približava po sličnosti svog značenja današnjoj 2000-toj godini kao godini jubileja.

### Mali i čvrsti čovjek

Vrijedi se, međutim, prisjetiti jednog drugog datuma po kojem je ta ista godina jubileja ostala zabilježena u europskoj povijesti. Naime, istodobno sa slavljem duhovnog sabiranja katoličanstva i reafirmacijom njegove obnovljene vitalnosti, u Rimu se na jednom od gradskih trgova, Campo di Fiori, pripremala lomača na koju će se 17. veljače 1600. popeti mali i čvrsti čovjek, Giordano Bruno, sin običnog vojnika plaćenika i pripadnik benediktinskog reda, ali i poznati samostalni mislilac i autor brojnih knjiga i spisa kao i pjesama. To su bile knjige: *La cena dele ceneri*, *De la causa, principio et Uno*, *Lo spaccio della bestia troinfante*, *La cabala del cavallo pegaseo* i *Degli eroici furori*, te zbirke pjesama na latinskom jeziku *De triplici minimo et mensura*, *De monade, numero et figura* i *De immenso et innumerabilis* u kojima je razradio učenje iz svojih talijanskih dijaloga u osnovi o kozmološkim pitanjima. I na tu lomaču popet će se prije četiristo godina Bruno da bude spaljen, »svučen do gola i vezan za stup« i »služeći se jezikom za najgore riječi koje je izgovorio« prema jednom onovremenom opisu te da bi umro bez prolijevanja krvi po presudi rimskog Tribunala Svetog Ufficija, osnovanog 1542. godine, to jest Inkvizicije. To je bio sud koji je odlučivao — u znaku navodno legitimne zaštite jednog nematerijalnog dobra, tj. dobra vjere, ugroženog plimom hereze — odnosno krivovjerja — zapravo o slobodi i o životima mnogih konkretnih ljudi.

### Čekajući lomaču

Međutim, slučaj Giordana Bruna indikativan je na još jedan način. Brunov životni put je do njegova dovođenja u zatvore rimske Inkvizicije bio pun lutanja, sukoba i progona. Već je mladi Bruno u Napulju u dominikanskoj školi pokazao znakove intelektualnog nemira, te je morao napustiti Napulj i prijeći u Rim. Iz Rima je morao pobjeći u Savonu da bi zatim otišao u Genevu u kojoj je tada dominirao kalvinizam ali je i u Genevi, nakon opasne polemike s jednim profesorom ženevske Akademije, morao trpjeti poniženje i pokoriti se odlukama religioznih i školskih vlasti. Zbog toga je napustio Genevu, te je preko Toulona završio u Engleskoj gdje ipak nije uspio predavati na engleskim sveučilištima. Prešavši nakon toga u Francusku predavao je na Koledžu u Cambrai, ali je nakon trijumfalne polemike s aristotelijancima iz Sorbonne, koji su tada predstavljali uporište intelektualne i vjerske ortodoksije u Francuskoj, morao napustiti Francusku i otići u Njemačku gdje je ponovno lutao od sveučilišta do sveučilišta. Međutim i tamo su se za njega ubrzo zatvorila vrata luteranskih sveučilišta. I to ponajprije zbog njegova insistiranja na punoj nezavisnosti njegova mišljenja i podučavanja kao i zbog njegove odlučne obrane kopernikanskog učenja koje su luterani napadali i osudivali i prije i oštrije od katolika. Nakon toga predavao je u Frankfurtu, ali je i tu izazvao neprijateljstvo frankfurtskog magistrata koji mu je zaprijetio izgonom. Na poziv venecijanskog uglednika Moceniga došao je u Veneciju s nadom da će se moći vratiti u Rim i nastaviti

**Što je sa svim onim brojnim običnim ljudima, pripadnicima malog puka koji su imali zlu sreću da budu osuđeni od nekih sličnih sudova Svetog Ufficija**

svoj predavački posao, očekujući i papinsku širokogrudnu milostivost koja se očitovala prema humanistima u prethodnom stoljeću. Međutim njegov venecijanski domaćin ga je prijavio Svetom Ufficiju koji je 1592. godine započeo prvo suđenje Brunu. Kad je suđenje u Veneciji očito pošlo smjerom koji je bio u prilog Brunu, došlo je do izravne papine intervencije sa zahtjevom da se suđenje nastavi u Rimu. Venecijske vlasti su ga izručile papinskim vlastima, te je 27. veljače 1593. godine Giordano Bruno ušao u zatvor rimske Inkvizicije da bi ga sedam godina nakon tog napustio, otišavši do lomače koja ga je čekala. To, dakako, znači da je njegov samostalni duh i njegova nemirna misao približno posvuda, i u različitim društvenim i duhovnim okruženjima i podnebljima, izazivala netrpeljivost i napade. Tipični bi suvremeni apologeti iz ovih biografskih podataka brzo i lako zaključili da je Giordano Bruno bio zapravo ličnost neprilagodljive i konfliktne naravi, te da nije znao uživati u radostima punog povijesnog duhovnog pripadanja i cijeniti prednosti konformizma, pa bi i sugerirali da je on bio daleko više žrtva vlastite naravi i svoje tvrdoglavosti nego što je bio žrtva institucije koja je držala da ima pravo — nedodirljivu istinitost objavljenih istina najvišeg ranga i onostranog podrijetla i utemeljenja — štititi i promicati ovostranim ognjem lomača. Tako je nedavno kardinal Poupard, svakako kao olakšavajuću okolnost za sud Svetog Ufficija spomenuo da je Bruno bio osuden ne samo od katolika, nego i od luterana i kalvinista, zaboravljajući na sitnu razliku između negativnog stava prema Brunovim idejama i sudske presude koja ga je poslala u smrt na lomači.

Na sličan način i u sličnoj funkciji danas se otkriva i spominje da je Bruno u Francuskoj i Engleskoj pisao veoma oštre osude reformacije, dozivajući u pomoć »novog Herkulesa da uništi čudovište hereze«, i da nije pokazivao baš visok stupanj tolerancije, pa je ponekad zastupao protužidovske stavove. Ponovno se time sugerira da nije bio takva žrtva kako se ponekad želi pokazati. Pri tome kao da se zaboravlja da nije bio na djelu akademski spor oko utemeljenosti ili neutemeljenosti ovakvih ili onakvih shvaćanja jednog mislioca koja uistinu zaslužuju kritiku ili se u argumentiranoj raspravi prepoznavaju kao neutemeljene, nego se radilo o sudenju pred svetim sudom službene Katoličke crkve koji je imao, pored ostalog, pravo slati ljude na lomaču. I to je svoje pravo u slučaju Bruna i iskoristio.

Naposljetku, moglo bi se spomenuti kako je to nedavno učinio Georges Cottier, predsjednik crkvene teološko-povijesne Komisije za pripremu jubileja upozoravajući da je »bilo posrijedi traženje istine premda ponekad s neprihvatljivim metodama«, ali je to »bila opća praksa tog vremena«, zaboravljajući pri tome da se pred sudovima Svetog Ufficija nije tragalo za istinom u slučajevima krađa, prevarama, pljačkama, razbojstvima, nego u mislima i riječima tj. o njihovoj pravovjernosti ili krivovjernosti koja je završavala i s veoma teškim presudama.

Naravno, moglo bi se utvrditi da je Giordano Bruno zapravo u nekoj povijesnoj perspektivi prošao bolje od inkvizicijskih istražitelja i sudaca koji su ga poslali na lomaču. Naime, oni su posve zaboravljeni i za njihova imena znaju eventualno samo tek malobrojni specijalisti povjesničari. Nasuprot tome ime Giordana Bruna živi u povijesnom pamćenju do dana današnjeg. I njegova duša ako je besmrtna i ako danas boravi i uživa u nekom mogućem raju ili se muči u vatrenim mukama u nekom mogućem paklu, može biti radosna što je njegovo ime nadživjelo imena svih njegovih malih i velikih istražitelja, progonitelja i krvnika. I još više može biti radosna što je njegov primjer do kraja dosljedne i hrabre borbe za zaštitu prava na slobodnu vlastitu misao i slobodno podučavanje još uvijek živ i može nadahnuti i ponekog suvremenika u sličnim egzistencijalnim tegobama.

### Statistike mrtvih

Međutim, postoji još jedno daleko teže pitanje. Naime, vrijedi se danas zapitati: što je sa svim onim brojnim običnim ljudima, pripadnicima malog puka koji su imali zlu sreću da budu suđeni i osuđeni od nekih sličnih sudova Svetog Ufficija. A tih je bilo na stotine i stotine diljem Italije i katoličke Europe. Njihovu tešku sudbinu pokrio je olovni pokrov potpunog i induciranog zaborava, a koja se tek djelomice sada može otkriti nedavnom odlukom Vatikana da se otvori arhiva Svetog Ufficija do 1900. godine. Tu je priliku iskoristila ugledna katolička revija *I Martedi* iz Bologne da bi u svom broju 170 za siječanj i veljaču 1999. godine ocrtala njihovu sudbinu samo na primjerima konkretnih žrtava Inkvizicije u Bologni. Tako autor članka *Kosturi u arhivi* iz *i Martedi* piše: »Umro je i bolonješki tkalac Giacomo Saliceti, obješen i spaljen 30. travnja 1579. godine. I o njemu nismo do sada ništa znali. Sada znamo da je završio u zatvoru jer je jedan bolonješki plemić otkrio da nije vjerovao u oprost grijeha (indulgenciju), a gospoda Gentile Pasolini, koja ga je upoznala u Veneciji za vrijeme kuge, bila je iznenadena činjenicom da se nije molio Svetom Roku protiv kuge. Ono što je najvažnije jest da su se dva bolonješka plemića smatrala obvezanima prijaviti ga Inkviziciji jer bi inače riskirali da budu i sami ekskomunicirani budući da su zaštitili jednog heretika. I gospoda Pasolini, koja je pomogla jadnom tkalcu za vrijeme kuge, protiv svoje volje pridonijela je njegovoj smrti. Bilo je to vrijeme ukrštenih kontrola, proširene sumnjičavosti, zamišljenih i stvarnih opasnosti: nitko nije bio prisiljen biti junakom i stoga su prijave i izdaje bile na dnevnom redu«. Komentirajući suvremeno službeno izraženo žaljenje Crkve zbog onoga što je učinjeno u njeno ime, isti autor zaključuje: »Nikad nećemo moći vratiti žrtvama ono što im je bilo uzeto. Nikad to nećemo moći učiniti hereticima koji su bili spaljeni u Mantovi 1569. godine o kojima nam je arhivar tajnog vatikanskog arhiva Sergi Pagano... ispričao užasne zgode: grad je danima imao zrak koji se nije mogao udisati zbog smrada izgorenog ljudskog mesa«. I dalje: »Mi nikad nećemo ponovno dati život i pravdu bolonješkom učitelju Alessandru Gandini, koji je po Inkviziciji bio osuđen na smrt 1583. godine kao heretik u 'povratu' niti to možemo učiniti sa 'četiri žene vještice' — Vincenzom Facchini, Domenicom Malatesti, Laurom Campani nazvanoj Mengarella i Elisabetom Zocchi — koje su poslane u smrt 1559. godine. Na istom mjestu autor nastavlja priču o »Micheli Testa koji je počinio samoubojstvo 1573. godine u zatvorima Inkvizicije jer je kritizirao one koji su išli na Monte delle Formiche tražiti čudesa. Onaj tko sada radi statistiku mrtvih koji su poslani na gubilišta Inkvizicije, neće brojiti i njegovo ime niti imena mnogih drugih koji su umrli ili su se ubili u zatvoru. Međutim, Testa je smatran heretikom i njegovo imanje je bilo zaplijenjeno, a bolonješki biskup Gabrielle Paleotti — blagi i mudri Paleotti — tražio je da se imanje dodijeli biskupskoj blagajni za izgradnju novih zatvora i arhive dok sin heretika nije dobio gotovo ništa«. U usporedbi sa sudbinom ovih i ovakvih žrtava Svetog Ufficija, i po razlozima koji su njih odveli pred sud Svetog Ufficija i odatle u smrt, Giordano Bruno zapravo je bio privilegirana žrtva Svetog Ufficija. I to je bio privilegirana po smislenosti i vrijednosti onoga što ga je odvelo na lomaču i po već davnom proboju olovnog pokrova nametnutog zaborava. Za muke i patnje te smrti ovih drugih običnih, malih i bezimenih ljudi moglo bi se reći da je njihovim smrtima oduzeta i takva smislenost. Z

u spomen

# Advokat tisuću sunaca

**Zbog teških zločina promatranja prirode, maštanja i zaključivanja, pred točno 400 godina, nakon dugotrajnih progona, ubijen je Giordano Bruno**

**Vedrana Martinović**

Tobože nepomućeno svijetla i humana, otvorena renesansa, ljubiteljica misli i aktiviteta, poticateljica mišljenja i istraživanja, »neposredno« pred svoj kraj upisala je, na više razina, stravičan poraz: kada je pred točno četiristo godina, u četvrtak 17. veljače 1600. u Rimu spaljen Giordano Bruno, na lomači su se našle i sve one vrijednosti koje volimo pripisivati renesansi, razdoblju kada je ljudskost obećavajuće zakoračila k svom pozitivnijem očitovanju. Njegovu krivicu čini interes za razumijevanje okolnog svijeta i razmišljanja izražena, kako to obično besmisleno kažemo, prilično prerano. Vidio je beskonačno velik svemir s paralelnim svjetovima: druga sunca s pripadajućim (nastanjenim) planetima čime je našem svijetu, kao samo jednom od svjetova, oduzeo od važnosti. Optužba za herezu priskrbljuje mu desetljeće i pol lutanja Europom, tijekom kojih zapravo predaje (u Veneciji, Ženevi, Toulouseu, Parizu, Londonu, Oxfordu, Wiesbadenu, Wittenbergu, Frankfurtu, Pragu) i nastavlja istraživati. Patricij Mocenigo u povijest je ušao sljedećom zaslugom: prvo je pozvao Giordana kao učitelja, a zatim ga ocinkao Inkviziciji. Teško da su inkvizitori sedam dugih godina njegova zatočeništva nastojali shvatiti što to Giordano priča o pojedinačnom i univerzalnom, bogu i Bogu, prirodi, filozofiji i teologiji i da su namrštenih čela izrađivali skice svemira u nastojanju iznalaženja zajedničkog jezika. Da bi sumnjali, a zatim osudili, nije im bilo potrebno razumjeti (ili: bilo im je nužno ne razumjeti): buktinja je efikasno razračunala s čudnim zaključcima nove slike svijeta.

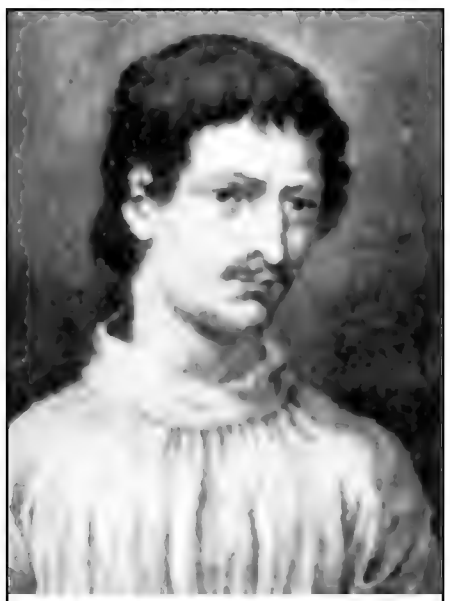

Giordano Bruno 4 0 0

### Sto trideset heretičkih misli

Sasvim egzaktno, Giordanu je, još u mladosti, izbrojano 130 heretičkih misli, a najstrašnija je među njima bila ideja policentričnosti, nasuprot voljenoj subjektivnoj egocentričnosti, antropocentričnosti, odnosno zemljocentričnosti. To da se Giordano privatno nije osjećao središtem svijeta, bilo bi u redu da se nije drznuo tvrditi da čitava *naša* Zemlja, s velebnim svojim Zemljanima, nije centar svega postojećeg. E, to je već direktno ugrožavalo ovosvjetske autoritete i njihovo učenje: samo jedno od učenja samo jedne grupe bića sa samo jednog planeta ovisnog o samo jednom od središta samo jednog od sustava.

Nikola Kuzanski, kojim se Giordano bavio još u mladosti, također je bio zaokupljen (vremenskom i prostornom) beskonačnošću, suprotnostima te odnosom općeg i individualnog. Nakon snažnog Leonardova poticaja, za razvoj misli ključan je prvi teoretičar heliocentričnog sustava, Nikola Kopernik koji je odbacio dotada vladajuću Aristotelovu i Ptolomejevu teoriju o nepomičnosti Zemlje. Zemlja se »pokrenula« i »izgubila« centralnu poziciju, a Kopernik je znao da sa zaključkom kako se Zemlja, kao i *zvijezde lutalice* — planeti vrti oko Sunca, treba oprezno i tek je na samrti dozvolio da mu se rukopisi objave.

Bruno, roden pet godina nakon Kopernikove smrti, otišao je korak dalje kad je ustanovio da je svaka zvijezda stajačica jedno sunce, slično ovom našem, koje, zbog ogromne udaljenosti, vidimo kao slabu točkicu. Dakle na samo da se Sunce ne okreće oko Zemlje, nego se Zemlja okreće oko nekog sasvim običnog sunca, jednog od tisuća sličnih sunaca (kako neobično zvuči ovaj plural!).

### Dostojna smrt i nedostojan trijumf

Pisalo se da Giordano zapravo nije smaknut 17. nego 19. veljače. Kada bi to bilo tako, teško bi bilo vjerovati da je, nakon godina zatočeništva, datum, rođendan Nikole Kopernika, izabran slučajno. Značilo bi to ubiti Bruna, ali, postumno, i Kopernika privesti lomači. Poruka upućena svima koji (tako) misle i bez toga je zastrašujuće eksplicitna. Galileo Galilei, koji je 1600. imao 36 godina znao je kakva je *blaga kazna* — naime *bez prolijevanja krvi* — određena Giordanu i bio je oprezniji iako ni on nije pristao kupiti mir odricanjem od svoga učenja. Odustao je od objavljivanja nekih radova, a svoje je izlaganje oblikovao kao raspravu između jednog zastupnika tadašnje regularne znanosti i nekog otkačenog tipa u čijoj se tobože šašavoj glavi roje »nemoguće ludosti« iz kojih ovaj izvodi razne »sumnjive zaključke«. No i protiv Galilea se, već u starosti, vodio proces pa je najveće djelo završio u progonstvu.

Zbog teških zločina promatranja prirode, maštanja i zaključivanja, pred točno 400 godina, nakon dugotrajnih progona, ubijen je Giordano Bruno. Za većinu povjesničara (književnosti), renesansa će potrajati još šesnaest godina — simbolično do godine Shakespeareove i Cervantesove smrti — prije no što prepusti mjesto tamnom, uzburkanom baroku. Iste je 1616. zabranjeno naučavati da se Zemlja vrti oko Sunca. Tek 1757. — više od dvjesto godina nakon Nikole Kopernika, i više od sto pedeset nakon Giordana Bruna — ukinuta je zabrana učenja o gibanju Zemlje. Daleko od toga da je otada ono postalo općepoznato i općeprihvaćeno i daleko od toga da je borba protiv prometejaca prestala. Bila je samo odvojena od borbe protiv, recimo, konjokradica i vodila se, u različitim vremenima, različitim sredstvima. Mnogi režimi smatraju duhovnu tromost kudikamo bezopasnijom od iskrica (ili vatrometa) razumijevanja svijeta i taj strah najrječitije o njima govori. Giordano je pak vjerovao da dostojna smrt vrijedi više od nedostojna trijumfa. I zacijelo je imao pravo kad je, prigodom donošenja presude, primijetio: »Vi s većim strahom izričete presudu nego što je ja primam.«

ese

Dobar dan

# Pozdrav posadi

**Ako su slučajevi nepozdravljanja poznatih dio kulture općenja i pokazivanja moći, barometra *who is who* u ovome gradu, ja takvu kulturu ne mogu prihvatiti**

**Dušanka Profeta**

Sredinom osamdesetih živjela sam s roditeljima u Libiji. Jedno od iskustava koje ću pamtiti čitav život jest traženje domaćih, *naših*, radiostanica i puste sreće gastarbajterske kad se stanica konačno nađe. Svatko je imao teoriju kako naći koji radio, *oko pola pet ujutro*, *iza ponoći*, *između Deutsche Welle i Monte Carla*, *mrvu lijevo*. Nekim čudom, jasno se i bez problema uvijek mogla slušati emisija za pomorce ponedjeljkom (postoji, vjerojatno neko logično fizikalno rješenje, ali tamo i tada čistoća prijenosa djelovala je kao čudo). Mučalo se i pušilo ponedjeljkom uvečer, sjedilo na još toplom pijesku i srkalo prve daške svježine nakon dnevne omare, najčešće u grupama, a razgovarati se smjelo, po nekom prešutnom pravilu, samo dok su trajali pozdravi — što je meni bilo najzanimljivije. Činilo mi se da vidim brodove na kojima plove Ante, Jere, Jure, Marko i istovremeno njihove mame, tete, očeve, sestre i strine s telefonskim slušalicama, *pozdravima se pridruživao* uvijek neki kum, prijatelj, susjed. Kraj poruke bio je uvijek, ama baš uvijek, isti: *Pozdrav posadi*. Pazila sam napeto hoće li netko propustiti taj *pozdrav posadi* jer mi se činilo da će brod, s posadom koju su zaboravili pozdraviti, sigurno potonuti, jer mora potonuti kad njih tamo nije briga ni za koga osim za svoje.

### Svaki je dobar

Pravila pozdravljanja i odzdravljanja vjerojatno su uredno popisana u svakom boljem bontonu — tko pozdravlja prvi, gdje se drže ruke, kad se skida šešir. Pozdravljanje o kojem želim ponešto reći ne tiče se bontona, nego *navike* pozdravljanja. *Dobar dan (jutro, večer)*, *Bok*, *Zdravo*, *Hello*, *Haj*, *Ciao*, *Ej*, *šta ima* — svaki je od ovih pozdrava, ako je meni upućen, dobar, bez obzira na bonton. Činilo mi se oduvijek da je pozdravljanje civilizacijska norma, ravna onoj pranja ruku prije jela i povlačenja vode u zahodu, te da je pozdraviti osobu koju poznam moja dužnost, kao što je i dužnost te osobe odzdraviti, da taj čin elementarne uljudnosti nema nikakve veze s osobnim animozitetom na bilo kojoj razini. Nisam toliko naivna da vjerujem kako je normalno, primjerice, pozdraviti s punim glasom i blistavim osmijehom osobu koja te srušila na ispitu. Kiseli pozdrav upućen bivšem dečku posve je normalan, jer je bit u *pozdravu* kao takvom. Uskratiti pozdrav osobi koju poznam činilo mi se najvećim i krajnjim znakom prezira i nepoštovanja koji mogu iskazati, i još uvijek tako mislim, iako se sve češće događa da susrećem ljude koje ne pozdravljam. Dapače — ulažem velik napor da svladam naviku pozdravljanja kad ih spazim. Tupi *ne-vidim-te* pogled i muk nakon opažanja znanca rezultat je vraćanja istom mjerom. Jedina situacija u kojoj se osjećam gore od one u kojoj ne pozdravljam jest ona da na moj pozdrav to poznato lice ne odzdravi. Osim što se osjećam posrano, oprostite na izrazu, počinjem vrtjeti u glavi što sam to krivo ili nažao učinila. Stoga sam uvela pravilo da isto poznato lice pozdravim još dva puta nakon prvog ne-otpozdravljanja, (*možda je u pitanju rastresenost, loš dan; možda se čovjek zamislio; možda me nije prepoznao...*) a nakon toga da šutim zauvijek i gledam oblake.

### Upoznavanja

Nakon dvije godine rada u novinama lica koja ne odzdravljaju sve su češća. Jednom sam *studentskom licu* vratila tekst s ponekim komentarom i molbom da ga preradi, ono se nije više ukazalo, a bogami ni odzdravilo na ulici. S jednom sam se kolegicom u raznim književnim prigodama *upoznavala* šest puta iako se znamo iz raznoraznih škola, dijelimo često autobusnu stanicu. Ona čak pri svakom novom upoznavanju priupita jesmo li se mi već negdje srele, *djelujem joj poznato*. Upoznavanja pak ne rezultiraju pozdravljanjem — i doista ne znam što sam to njoj napravila. Pitat ću je kad se ponovno *upoznamo*. Srećem i jednog dužnosnika Matice hrvatske, kojeg sam pokušala pozdraviti tri puta na ulici — sami on i ja, kao bik i toreador, haustora ili zanimljivijeg izloga nigdje na vidiku, mogućnost zabune i neprepoznavanja ravna nuli. Dužnosnik je viši od mene za glavu, pa je scenarij izgledao ovako: krećemo se i gledamo u oči, potom ja pozdravim, a dužnosnik odjednom spazi tornjeve katedrale, klupu na Zrinjevcu, gleda u neku bolju budućnost preko mene i na moje *Dobar dan* ispušta zvuk, poput šištanja pare i grgljanja utopljenika. Prvi put sam to pročitala kao pozdrav, drugi put kao dišne probleme, a treći, konačno, kao erupciju bijesa. Pokušala sam shvatiti što sam u tom slučaju kriva i zaključila da sam, vjerojatno, član neprijateljskog tabora. Naša prethodna znanstvena i uspješna suradnja, po riječima dotičnog gospodina, nije dovoljno važan argument da bi me se pozdravilo. Ja sam protivnik i nije važno što su se Tuđman i Milošević ipak rukovali, što se rukuju sportaši prije utakmica. Sudionici dvoboja su se romantično i patetično naklanjali prije nego bi nasrnuli mačem ili pištoljem. Nekima naklon očito nije dovoljan, njih zadovoljava jedino proskineza. A kad već nitko ne pada na koljena, onda odmjere slabijeg (mlađeg) i po nekoj logici nevažnog jednostavno hračnu na pločnik umjesto da odzdrave.

### Autobusni ljudi

Ako su slučajevi nepozdravljanja poznatih dio kulture općenja i pokazivanja moći, barometra *who is who* u ovome gradu, takvu kulturu ne mogu prihvatiti. I dalje namjeravam pozdraviti, tri puta, pa što bude. Iskustvo me uči da se pozdravljanjem, dakle elementarnom civilizacijskom normom ponašanja, može ponešto i profitirati. Pola života sam putnik na jednoj od prigradskih linija. Činilo mi se normalno pozdraviti vozača na ulasku u autobus, iako sam djelovala smiješno, ponekad sebi, ponekad većini mutavih suputnika. Misle da sam čudna, ali ne razumiju kako to da na krcatoj stanici vozač otvara vrata baš i uvijek ispred mene. Bunila se jednom vrlo elegantna starija gospođa s pundžom kako to da on staje ispred *balavice*, a ne ispred nje, *stare i bolesne*. »Gospođična pozdravi« — glasio je odgovor. Ne poznajem te vozače, poznajem lica koja me godinama živu dopremaju na odredište i pozdravila bih ih i da ne staju ispred mene. Jer, vjerujem još uvijek da bez tog pozdrava ne bismo svi skupa stigli čitavi na odredište, kao što sam vjerovala da bi potonuo onaj brod s posadom kojoj je uskraćen pozdrav.

razgovor

Carlos Basualdo, kustos izložbe *Bezvrijedno/Neprocjenjivo*

# Umjetnost i tržište u tranziciji

## Čini se da je umjetnost u suvremenom društvu stvarno umjetnost, samo ako ima cijenu

Evelina Turković

**Uz izložbu *Bezvrijedno/Neprocjenjivo, Pojam vrijednosti u suvremenoj umjetnosti*, Moderna galerija, Ljubljana**

Koja je vrijednost umjetnosti izvan njezine cijene, iza njezina imena, daleko od tržišnih zakonitosti? Odgovor je nejasan, no izvjesno je da ga velikim dijelom određuje sveprisutno tržište. Naraštaji umjetnika pokušavali su na to pitanje odgovoriti. Izložba *Bezvrijedno/Neprocjenjivo* s podnaslovom *Pojam vrijednosti u suvremenoj umjetnosti*, trenutno postavljena u ljubljanskoj Modernoj galeriji, ne pokušava dati konačno rješenje. Iznoseći svu raznolikost mogućih pristupa kustos izložbe, argentinski kritičar koji posljednjih godina živi u New Yorku i jedan je od članova kustoskog tima *Documente XI*, Carlos Basualdo pokušava istražiti odnos umjetnosti i *vrijednosti* od početka dvadesetoga stoljeća do danas.

Na primjerima djela nastajalih tijekom dvadesetog stoljeća, od autora kao što su Marcel Duchamp ili Joseph Beuys, Piero Manzoni pa do mladih autora, Basualdo ne rekonstruira jednu jasnu razvojnu liniju. Umjesto toga on nastoji ilustrirati što više različitih načina na koje se generira ili dekonstruira pojam *vrijednosti* u suvremenoj umjetnosti.

***Zašto je pojam vrijednosti, prema vašem mišljenju, tako važan u suvremenoj umjetnosti?***

— Promatrajući povijest moderne i suvremene umjetnosti shvatio sam da je ideja vrijednosti duboko ukorijenjena u umjetničkoj produkciji od početka stoljeća. Pokušavao sam je koristiti iz triju glavnih razloga: prvi je kako bih povezao izložbu s lokalnom publikom. Mislim da je baš

**Smisao umjetničke produkcije uvijek je nešto sporno**

to pitanje iznimno važno u slovenskom kontekstu, posebice u Ljubljani. Drugi razlog zašto sam izabrao koncepciju vrijednosti jest taj što mi je taj pojam dopustao određeni presjek, rez u historijskom smislu kojim sam mogao usporedivati produkciju koja je stizala i iz hegemonijskih i nehegemonijskih situacija. Na neki način to je pokušaj pogleda ne s pozicije moći, recimo to tako, nego prije promatranje hegemonijskoga pristupa povijesti umjetnosti.

*Govoreći o izložbi rekli ste kako vam je kontekst Slovenije bio iznimno poticajan te kako je izložba pripremljena za ljubljansku Modernu galeriju i bila moguća samo u tome socio-kulturnom prostoru. Pojasnili ste to pozicijom Slovenije. Taj prostor dovoljno je izmaknut iz kruga zapadno-europske ekonomije, a istodobno zadovoljavajuće infrastrukturno povezan s ostalim kulturnim središtima.*

— Zanimalo me što se s kulturom događa u situaciji tranzicije, kada cijelo društvo prelazi iz takozvanog socijalističkog režima u takozvani kapitalistički režim. U takvom trenutku, u takvoj situaciji kada ne postoji tržište, kada potpora koju vlast daje umjetnosti može doći u pitanje, u tako specifičnom trenutku vrlo hitno treba razmišljati o položaju koji umjetnost ima u suvremenu društvu. To je osnovni cilj izložbe.

### Povezivanje umjetničke produkcije i ekonomske aktivnosti

*Umjetničko tržište ponekad posve samostalno promovira pojedine artefakte u umjetnička djela osluškujući jedino zakonitosti potražnje. Ima li ono i drugačije djelovanje na umjetnički život neke sredine?*

— Umjetničko tržište iznimno je važno za razvoj moderne i suvremene umjetnosti jer stvara mogućnosti arhiviranja te produkcije i kroz procese arhiviranja upisuje ih u povijesnu snimku. Kad kažem arhiviranje, time mislim otvaranje javnih zbirki privatnim sredstvima, uglavnom, u takozvanim hegemonijskim zemljama. I taj proces dopušta naraštajima povjesničara promišljanje tih djela. Mislim da tržište služi toj svrsi. To naravno mora biti stavljeno u navodne znakove, jer ne mislim da je tržište krajnji instrument, konačno sredstvo kojim se mogu snimati i promišljati djela. Kako mi se čini mogli bi se naći alternativni načini povezivanja umjetničke produkcije s ostalim područjima ekonomske aktivnosti da ne treba biti podložan pravilima umjetničkog tržišta. Izložba to pokušava propitivati,

**U šezdesetim većina umjetničke produkcije bila je protiv tržišta**

pokušava otvoriti to polje, a i prateći simpozij (održan dan nakon otvorenja izložbe u Ljubljani op. E. T.) isto je tako sugerirao i pokazao svu složenost odnosa između umjetnosti i umjetničkog tržišta. Istodobno je tako upozorio na činjenicu da bi možda bilo moguće da se umjetnička produkcija poveže s ostalim aktivnostima.

***Istraživanje pojma vrijednosti umjetnosti kreće se širokim poljem između, kako ste to u predgovoru napisali, realnosti cijene i neodređenosti imena umjetnosti. Možete li to pojasniti?***

— Zanimljivo je znati koliko cijena i činjenica da djelo ima cijenu doprinosi tome da se ono smatra umjetnošću. Čini se da je umjetnost u suvremenom društvu, u većini suvremenih društava, umjetnost, samo ako ima cijenu. S druge strane, mi kao kulturni djelatnici znamo da cijena djela ne uračunava i cijelu njegovu vrijednost. Znamo da ima i onih vrijednosti koje nisu podložne cijeni, bez obzira na to je li nam teško pronaći ih. Jedna od osnovnih namjera izložbe bila je pokušaj otvaranja toga područja i pokušaj razjašnjavanja da postoje aspekti djela koji ne ovise samo o razmjenjivoj vrijednosti, to jest da postoje aspekti vrijednosti umjetničkog djela koji ne koincidiraju s njegovom cijenom.

### Dokument kao monument i njegova kapitalizacija

*U posljednje vrijeme dominantni novi mediji, videoart, performans, zanemaruju umjetnički predmet, materijalni aspekt umjetničkog djela. Kako u tome kontekstu govoriti o cijeni umjetnosti?*

— Znamo da je u šezdesetima većina umjetničke produkcije

**BEZVRIJEDNO NEPROCJENJIVO POJAM VRIJEDNOSTI U SUVREMENOJ UMJETNOSTI**

bila protiv tržišta i umjetničkog tržišta. Ali isto tako znamo u kojoj je mjeri ona ponovno integrirana u umjetničko tržište posljednjih dvadeset godina. Tijekom osamdesetih i devedesetih godina pratili smo proces u kojem je sve što je izvorno bilo smatrano dokumentom postalo monumentom i potom kapitalizirano. Moramo toga biti svjesni kako ne bismo ponavljali iste greške ili kako ne bismo dopustili ponavljanje iste vrste procesa. To je ono na što sam htio upozoriti kad sam rekao da bi nas trebalo zanimati kako ponovno povezati umjetničku produkciju s ostalim područjima kulturne produkcije općenito, posebice ekonomskom aktivnošću. Govorim o mogućim vezama umjetničke produkcije i antropologije, urbanizma primjerice, ili ostalim sličnim disciplinama.

*Naslov simpozija priređenog uz izložbu bio je* Uporabna vrijednost kulture. *Treba li umjetnost biti korištena?*

— Svakako. Kultura se treba koristiti. Ovo je vrlo osobno: ono što sam dobio od umjetnosti lekcija je o životu, kako živjeti, kako bolje razumjeti život i s njim se uhvatiti u koštac... Na to se referiram kada kažem da se cijela dimenzija umjetničke produkcije ne može sabrati u njezinoj cijeni. Time ne mislim da umjetnici ne bi trebali biti sposobni zaraditi od onoga što rade i time uzdržavati svoje obitelji, nego samo pokušavam osporiti ono što vidim kao tiraniju logičkog univerzalnog ekvivalenta. Treba biti svjestan da novac funkcionira kao univerzalan ekvivalent cijelom nizu multipliciranih vrijednosti u samo jednoj određenoj vrijednosti, financijskoj vrijednosti, u cijeni.

*No često se može vidjeti kako umjetnost može biti korištena u negativnom smislu te riječi. Primjerice, može je se ispolitizirati, ideologizirati...*

— Naravno, iskusili smo isto tako kako umjetnost prisvajaju određene hegemonističke snage neovisno o njihovu zemljopisnom smještaju ili razne ideologije. Ipak to često nema veze s idejama samih djela koja će biti prisvojena. Moramo znati da je smisao umjetničke produkcije uvijek nešto sporno. Borba za njezin smisao također je politička borba. To je u velikoj mjeri jedna vrsta poprišta sukoba. Ta je vrsta političke uporabe kulture jedna od najvažnijih i ne mislim da će se taj proces ikada zaustaviti. Umjetnost će uvijek biti prisvajana i uvijek će biti pokušaja da je se podredi određenim hegemonističkim ideologijama. I uvijek će biti otpora političkoj moći koja će to pokušavati učiniti.

tt tipotisak
Poduzeće za grafičku proizvodnju i trgovinu d.o.o.
Zagreb, Medarska 69
tel/fax: 01 378 2395, 098 233 907
TISAK I UVEZ KNJIGA, PROSPEKATA, BROŠURA, KALENDARA I DR.

ikovnosti

# Uličnimuzej

**Ulični žargon ne trpi nedorečenosti ili opsjenu galerijskog tipa. Na njegovim se pločnicima djeluje brzo, anonimno, bez medijske pompe, uz pogodnosti koje sa sobom nosi zaborav**

Željko Kipke

**Uz izložbu *Bezvrijedno (Neprocjenjivo)* i istoimeni simpozij, Moderna galerija, Ljubljana**

Umjetnici su napokon shvatili da je glavno poprište zbivanja izvan izoliranih i dobro čuvanih muzejskih prostorija. Barem se tako činilo na jednom ljubljanskom simpoziju na kojem se pričalo o novcu, tržištu i paralelnoj ekonomiji. Nivelirale su se vrijednosti suvremenog umjetničkog ponašanja i nikako se nije pronalazio zajednički jezik, iako je većina sudionika dobroćudno kimala glavama. Činilo se da je ustoličena privremena burza na kojoj nitko ništa ozbiljno ne nudi, pa zbog toga nitko od sudionika ništa nije ni kupovao. Povod za tu zgodu bila je dan ranije otvorena izložba Moderne galerije u Ljubljani, pod ravnanjem njujorškog kritičara Carlosa Basualda, a pod nazivom *Bezvrijedno (Neprocjenjivo)*. Projekt se pozabavio općim mjestima u novijoj umjetničkoj praksi, na kojima su radikalni i subverzivni — kakvima se suvremeni autori vole prikazivati — progovorili pokoju i o problemu vrijednosti, novčanim transakcijama i tome slično. Nema razloga nabrajati brojne sudionike izložbe i njihove ponude, jer se većina stvari zaustavljala na razini ideje, o ozbiljnosti kojih je teško govoriti zbog toga što se u suvremenoj praksi prešutno prelazi preko utopijske prirode takvih ponuda. Naime dovoljno je činovnički ponuditi, a ostalo će rješavati netko drugi. Možda kustos ni kritičar ne bi bio loš u takvoj ulozi, a najoptimalnijom bi se pokazala široka društvena logistika u korist sličnih utopija. Tu bi, dakako, tržište samo po sebi, moralo pokazati visoku svijest i prihvatiti radikalne sugestije sa strane.

## Getoizacija umjetnosti ili prevara do kraja

Dobar dio izlagača u završnici je svojih prijedloga podastirao brojčane iznose ili je nedvosmisleno sugerirao novčanu kompenzaciju za *udisanje* svetoga umjetničkog teritorija. Najozbiljnijim autorima, nema dvojbe, pokazali su se oni koji su uistinu izašli na ulicu i pomiješali se s razuzdanom gomilom. Tom su prigodom morali prihvatiti nepisana pravila brisanog prostora, brzu razmjenu ideja, priča, konkretnih predmeta, pa čak i po cijenu korištenja realnih valuta. Zbog toga su nositelji Uličnog muzeja (*Museo de la calle)* s razlogom na pozivnom letku ispisali: *Uzmite sve što vam treba, a nepotrebno ostavite. Sve što imate kod kuće je umjetnost. Razmijenimo je!* Takva je strategija prigodna u doba kada se ozbiljno razmišlja o ulozi umjetnosti i njezinih protagonista u društvu. Druženje je vrlo važan model ponašanja suvremenih autora. Što dalje od činovničkih formula, zatvorenih kabineta, hladnih muzejskih perspektiva ili mudrih galerijskih postava na kojima bodove ubiru brojni kustosi. Važno je do kraja ostvariti ponudu, bez obzira koliko se ona činila ludičkom i neizvedivom.

Žargon ulice zahtijeva svojevrsnu upotrebljivost ideja, kao i odlučnost u provedbi zamišljenog. U njemu bilo povezano. Svom je gospodaru služio za obranu od drznika na cesti i dugo su se pogadali oko razmjene. Na kraju je batina završila u galeriji kao umjetnički izložak, a skitnica se zadovoljio s nekoliko limenki piva i nešto novaca. Pred njim je još jedna noć koja ga nedvosmisleno čeka, a toljaga se našla u okruženju nekoliko istrošenih predmeta koji su, svi zajedno, poslužili kao važne spone u galerijskoj priči o jednom beskućniku koji se teško odvaja od svoga predmeta. Razmijenjena su iskustva, potrošen je i novac, nakratko se dogodilo umjetničko tržište, a batina je dobila novi predznak. Doduše galerijski, ali nitko, pa ni vlasnici uličnog muzeja, ne garantira da se isti predmet neće opet vratiti na ulicu. Možda ne za istu namjenu, ali sve dok je poziva na razmjenu i hitru potrošnju ideja, tandemu Sánchez & Guzmán ne prijeti opasnost od utopije. Njihova je ekonomija paralelna, što će reći anarhična, bez pravila i povlastica. Svakome prema sposobnostima i osobnoj dovitljivosti na licu mjesta. Nikako na duge pruge niti prema ranijim zaslugama, radije od danas do sutra, ovdje i sada. Vrijednost se dogovara na licu mjesta, sutradan možda neće stajati ista pogodba i na taj se način ruši mit o stabilnom tržištu, vječnim vrijednostima, konzervaciji itd.

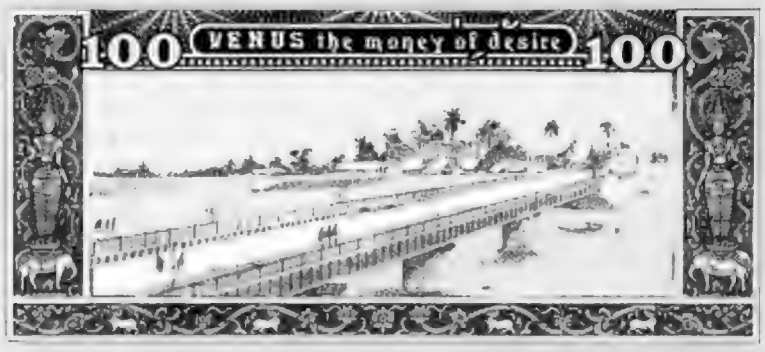

BEZVRIJEDNO NEPROCJENJIVO POJAM VRIJEDNOSTI U SUVREMENOJ UMJETNOSTI

Ništa nije lakše nego li izložiti hrpu fotokopiranih tekstova koji na zidovima galerije pozivaju na novčane transakcije ili nude nešto što je ograničeno na čitanje ili gledanje i ništa dalje od toga. Najgore je to što su toga svjesni autori jednako kao i kustosi. Na taj se način desetljećima getoizirao jedan sustav koji danas pod svaku cijenu želi proširiti utjecaj, ali mu to nikako ne uspijeva. O tome je trebalo razmišljati ranije. Tržište umjetnina je neprilično — to je vrlo česta konstatacija — ali gotovo nitko nema snage do kraja potući dosadnu premisu o svetosti umjetničkog čina. Uostalom u galerijama umjetnici lažiraju novac, krivotvore čekove i osobne podatke, raspisuju lažne tjeralice, nude prijevare svake vrste zbog kojih bi izvan svog galerijskog geta bili procesuirani i čekala bi ih stroga kazna. Ne kažem da to jest ili nije u redu, ali prijevaru, pronevjeru ili nešto tome slično, treba izvesti do kraja. Treba je osloboditi sigurnosti galerijskog zida ili odobravanja kancelarija u kojima stoluju brojni kustosi i ravnatelji umjetničkih institucija. Oni su za taj posao odobravanja itekako dobro plaćeni. Ulični žargon ne trpi nedorečenosti ili opsjenu galerijskog tipa. Na njegovim se pločnicima djeluje brzo, anonimno, bez medijske pompe, uz pogodnosti koje sa sobom nosi zaborav. Dakako, na takve uvjete razmjene umjetnici teško pristaju. Paralelna ekonomija je mehanizam u službi anarhije. Jedan od sudionika ljubljanskog simpozija šaljivo je, u jeku diskusije, dobacio kako tržište umjetnosti ne treba unaprijed utvrđivati. Ne treba ga forsirati jer će doći samo po sebi kada se za to stvore uvjeti, ili neće doći. Dovoljno je prepustiti se.

## Početak promjene tržišta idejama

Promotori uličnog muzeja — Carolina Caycedo Sánchez & Federico Guzmán — pogađali su se s beskućnikom oko toljage koju je ovaj nosio na ledima. Predmet je doista bio čudan, kao da je u sebi sažimao jedno omanje odlagalište smeća, toliko je različitih otpadaka

Njujorški Kinez Zhang Huan svojedobno je pozvao svoje sunarodnjake koji su ostali bez posla da zajedničkim naporima povise razinu vode u jednom umjetnom jezeru. Fotografiju tog čina objelodanio je na posljednjem Venecijanskom biennalu. Siqueiros, poznati meksički muralist, svoju je revolucionarnu aktivnost začinjao vrlo čestim izlascima na ulicu gdje je uzbunjivao narod. Zbog toga je dobar dio života proveo u tamnicama diljem Latinske Amerike. Slikarska praksa bila je u funkciji njegovih uličnih manevara. Kinez i Meksikanac svoje su utopije predano dorađivali na javnim mjestima, među živim ljudima. Bili u pravu ili ne, oni su ozbiljnošću svojih protesta šamarali, svaki na svoj način, zastarjelu potrebu muzeja i njegovih djelatnika — drugim riječima, neobuzdanu želju za konzerviranjem svega što im dolazi pod ruku. Reakcija ljubljanske Moderne galerije, simptomatična i možda nesvjesna u tom pogledu, jesu konzerve kojima je istekao rok upotrebe umjesto klasičnog kataloga. Konzerve su prepakirane i dopunjene šturim informacijama o samoj izložbi, i tako je nešto što je trebalo završiti na nekom deponiju reciklirano i pušteno ponovno u promet. Doduše, za ljubitelje suvremene umjetnosti, ali i to je dobar početak za promjenu uvriježenog tržišta idejama.

ikovnosti

# Upotrebna vrijednost umjetnosti danas

**Izložba i prateći simpozij manifestacije pozicioniraju Ljubljanu kao privremeno gravitacijsko središte međunarodne umjetničke elite**

Nataša Ilić

**Izložba *Bezvrijedno (neprocjenjivo)*, Moderna galerija Ljubljana, veljača 2000.**

Izložba *Bezvrijedno (neprocjenjivo)*, otvorena početkom veljače u Modernoj galeriji u Ljubljani, bavi se načinima na koje se generira i/ili dekonstruira pojam vrijednosti u suvremenoj umjetnosti. Kao što u tekstu prateće knjižice kaže Carlos Basualdo, kustos izložbe i jedan od selektora sljedeće *Documente* u Kasselu, »Cilj je izložbe pitati se o mogućnostima poimanja značenja *upotrebne vrijednosti* za umjetnost danas«. Naglašavanje termina »upotrebna vrijednost« signal je koji koncepciju izložbe situira oko široko shvaćene konceptualne likovne prakse otvorene prema socijalnim pojavnostima, razgraničavajući je od likovnih praksi usmjerenih objektu. Upotrebna vrijednost marksistički je pojam koji se intenzivno obrađuje u umjetničkoj praksi sedamdesetih, kao i ostali ključni pojmovi antiobjektnog promišljanja konceptualne umjetnosti, poput robe ili fetišizma. Naslov izložbe *Bezvrijedno (neprocjenjivo)* ukazuje na dvoznačnu poziciju koju suvremena umjetnost zauzima kao hermetički govor koji je ogromnoj većini nepopravljivo dosadan i potpuno bezvrijedan, a istodobno u situaciji u kojoj tržište potpuno prekriva sve oblike društvenog postojanja, umjetnost zauzima imaginarnu poziciju neprocjenjivog. Tržišna logika prisiljava umjetničku produkciju na kontinuirano osvajanje i preispitivanje vlastite ambivalentne pozicije, te svaka analiza vrijednosti u suvremenoj umjetnosti mora uzeti u obzir novac kao univerzalan ekvivalent svih vrijednosti.

## Generiranje velike naracije

Temeljno pitanje vrijednosti umjetnosti izvan njezine cijene i zakona tržišta izložba artikulira kroz radove različitih generacija umjetnika s raznih strana svijeta, od Duchampa, Kleina, Manzonija i Beuysa do umjetnika najmlađe generacije. No, kao što napominje Carlos Basualdo, namjera izložbe nije iscrpno zacrtati pravce i okvire unutar kojih suvremena umjetnost razrađuje pitanje vrijednosti, već se bavi radovima u kojima je promišljanje pitanja vrijednosti prisutno u najdoslovnijim oblicima, kao što je, primjerice, slavni *Umjetnikov izmet* Piera Manzonia iz 1961. godine. Na taj način izložba generira veliku naraciju prema kojoj relevantna tradicija suvremene umjetnosti počinje Duchampom, ignorirajući likovnu praksu nezainteresiranu za promišljanje vlastite vrijednosti i sustava vrijednosti općenito, u kojem tržište regulira sve odnose. Generacija umjetnika šezdesetih i sedamdesetih godina otkriva da se vrijednost oblikuje u tijesnoj povezanosti s fluidnim sustavom burzi i općenito sustavom valutne razmjene. Izložena je dokumentacija više radova konceptualnih umjetnika koji predlažu i realiziraju različite vrste poslovanja s burzom i dionicama, primjerice, projekt Dan Grahama iz 1969. godine, u kojem u oglasniku nudi ulaganje dionica u sebe kako bi si osigurao prosječna primanja, dok sav dodatni profit vraća ulagačima, projekt Les Levine iz 1970. godine koji se bavi trgovanjem dionicama kao umjetničkim djelom, Roberta Morrisa koji budžet vlastite retrospektivne izložbe ulaže u dionice na burzi. Konceptualna umjetnost naglašava upotrebnu vrijednost antifetišističkog objekta, pokušavajući razmjensku, komunikacijsku vrijednost poistovjetiti s upotrebnom vrijednosti.

## Novi kritički modeli

Suvremeni umjetnici ponovno elaboriraju pitanja postavljena sedamdesetih godina sa ciljem stvaranja novih kritičkih modela. Plamen Dejanov & Swetlana Heger izlažu dvije fotografije iz svog ciklusa *Sasvim običan luksuz* — kojem je temelj jednogodišnji ugovor koji su potpisali s tvrtkom BMW, a prema kojem vlastiti izložbeni prostor za vrijeme trajanja izložbe ustupaju tvrtki BMW — do krajnosti radikalizirajući složene napetosti između umjetnosti i sponzorstva krupnog kapitala. Krištof Kintera izlaže ručno oblikovane predmete koji izgledaju poput malih kućanskih aparata, no sasvim su beskorisni, a izloženi su istodobno u galeriji i u trgovini s robom široke potrošnje. Njegovi objekti cirkuliraju unutar i izvan umjetničkog tržišta, na kliznom terenu između distribucijskog sustava umjetničkih djela i robe općenito, a slična taktika aproprijacije tržišnih mehanizama karakterizira i rad Apolonije Šušteršić, koja letcima, dizajnerski i sadržajno posve u skladu s propagandnim materijalima, oglašava prodaju *Ekvivalenta x*, cigle od voska recikliranog u njezinim različitim prostornim instalacijama. Nerealnost univerzalnog ekvivalenta, kojem Apolonija Šušteršić nudi alternativu, preispituje i Lee Mingwei u radu *Novac za umjetnost*, u kojem publiku poziva da umjetničko djelo, origami od novčanica, zamijeni za neki objekt iste vrijednosti. Pitanje paralelnih, alternativnih ekonomija baziranih na razmjeni koja predmetima i uslugama pripisuje jedinstvenu vrijednost oblikovanu izvan matrice cijene i tržišta, tema je kojom se bavi veći broj suvremenih umjetnika predstavljenih na izložbi. Tako skupina Ideal Copy u prostoru Male galerije otvara mjenjačnicu, u kojoj stranu valutu prema težini mijenjaju za novčiće Ideal Copy, proklamirajući namjeru da novac svih zemalja zamijeni za vlastiti novac, fiktivan jednako kao i običan novac. U kontekstu ekonomije poklona, koja afirmira užitak poklanjanja predlažući iskustvo kolektivnog rada drugačije od impersonalne razmjene roba regulirane tržištem, američki umjetnik Ben Kinmont u prestižnom ljubljanskom butiku organizira razmjenu odjeće, dok kolumbijska umjetnička skupina Museo de la calle projektom *Razmjenjujmo* poziva posjetitelje izložbe da mijenjaju vlastite stvari za predmete izložene u njihovom uličnom muzeju, postavljenom kao galerijska instalacija, a čiji su eksponati prikupljeni od ljudi koji žive na ulici ili od ulice.

## Umjetnost u tranzicijskom kontekstu

Koncept izložbe nastoji pozicionirati vlastitu temu u kontekstu »tranzicijske« slovenske situacije, a pitanje vrijednosti umjetničke produkcije u gabaritima hibridne postsocijalističke situacije, u kojoj socijalistička umjetnička infrastruktura nestaje, a tržišne institucije još nisu nastale, ujedno je i osnovna tema pratećeg interdisciplinirranog simpozija. Izložba i prateći simpozij prva je ovogodišnja manifestacija koja Ljubljanu, smještenu na rubu postsocijalističkog svijeta, a gdje se u lipnju otvara Manifesta, najveća ovogodišnja europska likovna manifestacija, pozicionira kao privremeno gravitacijsko središte međunarodne umjetničke elite. Projekt *Bezvrijedno (neprocjenjivo)* doista funkcionira kao jedan od katalizatora samopromišljanja situacije, što pokazuje da muzej kao lokus autoreferencije i samokritike, izgubljen u kontradikcijama društva spektakla, nije tek nostalgični san intelektualne ljevice, već realna mogućnost koja se stalno privremeno uspostavlja.

kritika

# Građani-terminali i virtualna politika

**Cyberspace je u stanovitom smislu kolonija potrebna preživljavanju zapadnih društava, na isti način kao što su to u industrijskim društvima bili prostori udaljenih zemalja**

Mirko Petrić

**Paul Virilio, *Brzina oslobađanja*, Biblioteka *Psefizma*, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac, 1999.**

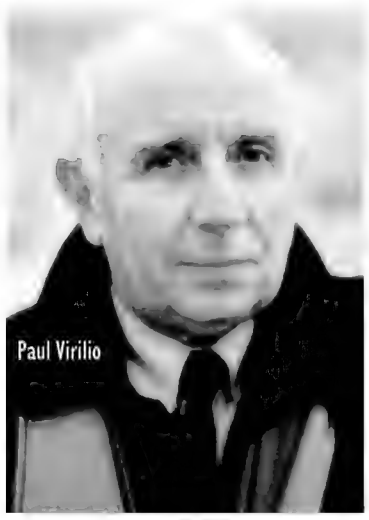
Paul Virilio

Ako piscu ovih redaka nije nešto promaklo, *Brzina oslobađanja* (*La Vitesse de libération*) prva je od brojnih knjiga jednog od najpoznatijih suvremenih francuskih mislilaca prevedena na hrvatski jezik. U moru mogućnosti koje potencijalnim izdavačima pruža bogat i poticajan Viriliov esejistički opus, urednički odbor biblioteke *Psefizma* odlučio se za recentan naslov (francuski izvornik objavljen 1995), posvećen vjerojatno najaktualnijem primjeru za točnost autorovih teorija o ubrzanju i estetici nestajanja: kompjutorskoj komunikaciji putem globalno povezanih elektroničkih mreža.

Umjesto robovanja historicističkoj logici srednjoeuropskog dobrog daka, po kojoj najprije valja upoznati temelje nekog opusa, da bi se postupno došlo do na njima zasnovanih novijih spoznaja, izdavač se odlučio zaviriti *in medias res* u problematiku poticajnu ne samo arhitektima i arhitekticama, nego doista najširoj hrvatskoj kulturnoj javnosti, podjednako gladnoj informacija iz područja novih medija kao i briljantnog esejističkog stila koji odlikuje pisce poput Virilia. Riječ je o odličnom potezu već i stoga što *Brzina oslobađanja* razmjerno pregledno ponavlja i najvažnije momente drugih autorovih eseja: skeptici kažu da Virilio ionako uvijek iznova piše istu knjigu, maestralnim stilom i s uvijek novim primjerima.

## Logistika percepcije

Roden 1932. godine ovaj hrvatskoj publici doista slabo poznat pisac u posljednja je dva desetljeća jedan od najcjenjenijih i najviše prevođenih francuskih intelektualaca. Predavao je na Sorbonni, bio direktor Ecole spéciale d'architecture i urednik časopisa *Espace critique*, *Esprit* i *Cause comune*. Član je utemeljitelj centra za interdisciplinarno proučavanje vojne strategije i mirovne studije CIPRES, a nakon početnog prevodilačkog interesa kod pomalo ekscentričnih europskih izdavača, berlinskog Merve Verlaga, brojni su mu naslovi postigli zapažen uspjeh na sveučilišnom nakladničkom tržištu zemalja engleskog govornog područja.

U novinskom prikazu nemoguće je, uz makar minimalan komentar, nabrojati sve točke autorova interesa, koje u širokim potezima oslikava tematski niz, sastavljen od naslova nekih njegovih eseja i knjiga: zaobilazne strategije, kriptičnu arhitekturu, nesigurnost teritorija, bunker-arheologiju, mobilizirano tijelo, brzina i politika, čisti rat, narodnu obranu i ekološke bitke, estetiku nestajanja, negativni horizont, stroj za gledanje, rat i kinematografiju, umjetnost motora. Autorovu akribiju i zapanjujuće preciznu utemeljenost izvoda u često neobičnim izvorima informacija — koju zbog svoje esejističke prirode *Brzina oslobađanja* odviše dobro ne ilustrira — moguće je prikazati kratkim osvrtom na knjigu kao što je *Rat i kinematografija* (*La Guerre et cinéma*).

U tom dužem eseju, opremljenom ilustracijama i nešto opsežnijim fusnotama, Virilio, razmatrajući temu iz naslova, lapidarno povezuje detalje tehničke povijesti razvoja oružja, fotografije i kinematografije, osvježavajući ih opisima filmskih prikaza vojnih pohoda, razmatranjem pogleda na rat i kinematografiju pisaca poput Guillaumea Apollinairea i Williama Burroughsa te refleksijama na teme kao što su povijest arhitekture kinematografa i razlozi popularnosti striptiza i pin-up djevojaka u doba rata. Podaci iz svih navedenih područja postupno ocrtavaju *logistiku percepcije* koja se razvila od trenutka kad je izravni fizički i optički kontakt sudionika u borbi zamijenjen zvukovima i svjetlosnim efektima rovovskih bitaka Prvog svjetskog rata.

Od vremena kad su na prve bojne avione montirane kamere, često sinkronizirane s mitraljezima u kupolama, preko nuklearnog bljeska koji je u Hiroshimi na zidove urezao likove žrtava, do laserskih satelita na kojima se trebao zasnivati Reaganov *rat zvijezda*, čini se da se razvila fatalna međuzavisnost mehanički ili elektronički reproducirane slike i oružja masovnog uništenja. Prema Viriliu, vojnom strategijom u dvadesetom stoljeću dominira borba između vidljivog i nevidljivog, sredstava nadzora i kamuflaže. Autoru se čini da su u naše doba *percepcija* i *destrukcija* postale istoznačnice: fascinatan uvid, pogotovo zna li se da je esej *Rat i kinematografija* napisan još 1984. godine, znatno prije nego što su podaci o *inteligentnom oružju* postali općim mjestom u doba Zaljevskog rata.

Poznavajući praksom potvrđenu pouzdanost autorovih prognoza, nije ugodno pročitati moto kojim se otvara *Brzina oslobađanja*, a koji kaže: *Jednoga dana doći će dan kad dan više neće doći*. Suvremena prometna sredstva poništavaju prostor: Airbus, kako kažu reklamni slogani, svodi Francusku na kvadrat koji se prijeđe za sat i pol, a ekspresni vlak TGV *neprestance pobjeđuje vrijeme vremenom*. Sredstva trenutne telekomunikacijske transmisije izazivaju pak rastuću nepokretnost *građana terminala*, preopremljenih interaktivnim elektroničkim protezama, pod neprestanim gospodarskim i tehnološkim imperativom proizvodnje mreža i kontinuiteta ondje gdje je još donedavno mogao biti i diskontinuitet (*Ukloniti udaljenost ubija*, kaže René Char).

Kako se naviknuti na život s povećanim mogućnostima nadzora vlastita okruženja, ali i mogućnosti da se bude nadziran, uz skoru i posve izglednu mogućnost proizvodnje *inteligentnih pilula* i *mikrorobota koji će polaziti u istraživačke pohode u ljudski organizam* (to nam obećavaju istraživači iz laboratorija motorne industrije Toyota), te rastuću *patologiju neposredne percepcije* što je dugujemo sada već stoljetnoj industrijalizaciji viđenja, izazvanoj neprestanim napretkom strojeva za gledanje. Kako živjeti u doba mundijalizacije vremena i svakim danom sve veće virtualizacije prostora; *kako živjeti uistinu ako ovdje više ne postoji i ako je sve sada*?

## Bez tehnološkog optimizma

Za razliku od (post)industrijalaca Silicijske doline ili softwareskih mogula poput Billa Gatesa, Virilija se zacijelo ne može optužiti za tehnološki optimizam. Manje apokaliptičke i manje senzibilne čitalačke duše poneki će njegov navod zacijelo smatrati pjesničkim pretjerivanjem, no takvima valja reći da Virilieva esejistička tehnika ne počiva samo na pomno odabranim podacima, nego i na spisateljskom postupku koji ne zazire od onoga što su ruski formalisti nazivali *začudnošću*.

Viriliov ironičan, ali stilski pomalo pompozan nagovještaj posljednjeg velikog otkrića astrofizike (*onkraj prostora Zemljine sile teže nema više prostora dostojnog tog imena, nego postoji jedino vrijeme!*), primjerice, obrazložen je drugdje u knjizi i vrlo konkretnim znanstvenim i filozofskim izvodima. *Brzina oslobađanja* o kojoj autor govori i koju implicira suvremena elektronička tehnologija također nije samo metafora.

Brzina oslobađanja od sile teže na Zemlji, naime, iznosi 11.200 kilometara u sekundi: iako elektronički ekran koji gledamo posjeduje optička i geometrijska svojstva slična prozoru ili okviru slike, pojava videoskopske informacije, koja nas na njemu zapravo zanima, izravno ovisi o ubrzanju od 300.000 km/sek, a koje gravitacija uopće ne ograničava.

Neki među nama već danas imaju prilike okusiti tiraniju okolnosti u kojima su proteznost političkog teritorija i njegova povijest nestali *u ime jedinog stvarnog trenutka, kojim naposljetku nitko ne gospodari*. Drugima autor, između redaka, obećava da će uskoro doznati *o kakvoj je prostornosti uistinu riječ jednom kad izgubimo svaki oslonac, svaku nosivost, pa prema tome i svaku položajnu zasnovanost*.

## Otići nigdje

Uz viziju virtualizacije politike, u okviru koje će motorizirani čovjek modernizma postati *motilni čovjek*, što dobrovoljno ograničava polje utjecaja svog tijela na nekoliko pokreta za tipkovnicom kompjutorskog terminala, vrlo je zanimljiva i Viriliova interpretacija najnovijih i budućih gospodarskih kretanja. Prinuda zemaljske infrastrukture, kako kaže autor, neprimjerena je razvoju brzine komunikacije: već sada velike tvrtke mogu napustiti svoja sjedišta i *otići nigdje* (tj. u cyberspace), a u budućnosti ćemo svjedočiti, sve većoj zamjeni industrijskog kompleksa informatičkim, s posljedicama *u usporedbi s kojima je industrijska revolucija bila tek događaj od manjeg značenja*.

Cyberspace je u stanovitom smislu kolonija potrebna preživljavanju zapadnih društava, na isti način kao što su to u industrijskim društvima bili fizički prostori udaljenih zemalja. Novu tehnološku i političku realnost buduće gospodarske organizacije svijeta prve su shvatile Sjedinjene Države, koje prema autoru već očekuju budući *opći krah* svjetske ekonomije i osnivaju posebna tijela koja brinu o američkom nacionalnom interesu pri ublažavanju šteta *tehničkog integrizma informatičkih teletehnologija*?

Arhitektima i urbanistima, u izdanju čijeg društva je u nas objavljena ova Virilova knjiga, bit će zacijelo osobito zanimljiva vizija grada u novoj tehnološkoj paradigmi, u kojoj će svaki realni grad naposljetku postati tek neka vrsta predgrada elektroničkom Omnipolisu, *čije središte ne bi bilo nigdje, a rasprostiralo bi se svuda*. Osobama zainteresiranim pak za nove medije i suvremenu umjetničku praksu osobito će pak biti poticajna poglavlja o *pohlepi oka* i gubitku tijela u cybersexu, te izvorniku knjige pridodan razgovor s autorom, prenesen iz časopisa Art Presse. U njemu nam se Virilio otkriva kao osoba privržena zadovoljstvu sviranja s drugim kakvo nalazi u jazzu, *nasuprot rave-partyima i konfuznoj histeriji koju proizvode*, ali također i osoba koju od cjelokupne suvremene umjetnosti najviše zanimaju ples i videoinstalacije. Radovi Nam June Paika, Billa Viole, Garrya Hilla, bračnog para Vasulka i Michaela Snowa propituju, naime, jednu od Viriliu najdražih i za našu epohu presudno važnih tema: pitanje tijela i njegove sve veće virtualizacije.

Može se bez odviše dvoumljenja reći da je ova tečno prevedena (Gordana V. Popović) i iznimno uljudno grafički opremljena knjiga (Dalibor Martinis) jedan od najvećih izdavačkih događaja u Hrvatskoj u proteklih nekoliko godina, nadajmo se prvo u nizu sličnih budućih izdanja što bi mogla pripomoći da se hrvatska čitalačka i intelektualna javnost približi kulturnom prezentu koji već žive zasad prilično izolirani segmenti hrvatskog društva. Z

kritika

# Kobna, melankolija

**Žeželjev autorski jezik, atmosferu postapokaliptičnog futurizma, moguće je smjestiti negdje između kreacija takvih velikana stripa kao što su Bilal i Pratt**

Rade Jarak

**Danijel Žeželj, *Kuga*, originalne striptable, Galerija Studentskog centra, Zagreb, veljača 2000.**

*Fasciniraju me Žeželjeve prijeteće i sablasne perspektive — način na koji uspijeva izraziti kroz svoje priče i svoje likove — osjećaj melankolije nečeg uznemirujućeg i kobnog*.
Federico Fellini

Zagrebačkoj je publici predstavljeno hrvatsko izdanje strip-albuma *Kuga*, prvobitno objavljenog u Italiji 1998. godine pod nazivom *La peste*. Autor stripa, Danijel Žeželj je — da upotrijebim sintagmu iz prošlih vremena — *naše gore list* koji je uspio u svijetu. Premda smo na nedavno održanoj tribini o *Zarezu* čuli zamjerke na račun ovih novina čije recenzije, navodno, nisu bile dovoljno polemične, Danijel Žeželj zadnji je čovjek na kojemu bi se mogla oštriti kritičarska koplja. Njegov je uspjeh čist *kao suza*. Postigao je svjetsku slavu zahvaljujući isključivo vlastitu radu i talentu. Premda je stripovski jezik

univerzalan i razumljiv na svim kontinentima, za razliku od književnosti kojoj je ipak potrebna nešto veća *logistika*, možda je uspjeh zbog toga bilo još teže postići. Uzgred, strip je kao i krimić *lagani* masmedijski fenomen koji je za razliku od visoke umjetnosti skoro čitavo prošlo stoljeće održavao takozvanu ideologiju priče na zadovoljstvo širokih konzumentskih masa.

Iz biografije saznajemo da je Danijel Žeželj roden 1966. godine u Zagrebu, gdje je pohađao Likovnu akademiju. Negdje krajem osamdesetih počinje njegov uspon: proboj prvo u domaće studentske medije, potom u domaća fanzinska stripizdanja. Zatim slijede objavljivanja u Italiji, Švicarskoj i Velikoj Britaniji. Potom Žeželj ostvaruje klasični američki san: 1995. godine odlazi u Seattle. U Americi objavljuje stripove, ilustracije u prestižnim novinama, sudjeluje u multimedijalnim projektima. Prošle godine dobiva dodatno priznanje u vidu tiskanja albuma u stripovski najjačoj europskoj zemlji, Francuskoj, tradicionalno kritičnoj prema stranim autorima. Dakle iza Žeželja je nekoliko strip-albuma objavljenih na talijanskom, engleskom, francuskom i hrvatskom jeziku, sve odreda ostvarenja u samom vrhu svjetske produkcije. Također treba dodati da je Žeželj treći član kultne autorske skupine *Slipa konfidenca*, druga su dvojica Greiner i Kropilak, koji se bave umjetnošću i dizajnom.

Za Žeželjev je autorski jezik karakterističan crno-bijeli grafizam oštrih zasječenih linija. Njegove figure ostavljaju dojam tromosti i težine, poput usporenog crno-bijelog spota. Radnja se odvija u prostoru kafkijanske izgubljenosti unutar turobnog i egzotičnog svijeta na rubu ili nakon apokalipse. Vizualno, u strukturi njegovog kadra primjetno je fokusiranje na detalj, često decentriran i gotovo nevažan, koje potpuno eliminira širinu scene, izbjegava definirati kontekst i proizvodi određene psihičke (emocionalne) efekte sužavanjem skopičkog polja. Naracija njegovih stripova slijedi ideologijske i mitske tokove marginalnih, društveno odbačenih grupa. Žeželjev autorski jezik, atmosferu postapokaliptičnog ili patafizičkog futurizma, moguće je smjestiti negdje između kreacija takvih velikana stripa kao što su Bilal ili Pratt. Vjerojatno je stilski najbliži Franku Milleru, koji mu je očito bio uzor. Žeželjev je album *Sun City* zapravo replika ili protualbum na poznati Millerov *Sin City*. Od Millera dobrim dijelom preuzima način kadriranja, dinamički slijed naracije i vizualnu karakterizaciju likova.

Budući da su izloženi originali, na kojima su vidljivi Žeželjevi crtački postupci i ispravke, omogućeno je domaćim klincima, mladim autorima i strip-fanovima, nedovoljno educiranim i željnim sličnih izložbi, da se upoznaju s visokoprofesionalnim autorskim originalima. Žeželjeve table nastaju postupkom kolažiranja i preklapanja crno-bijelih površina, s tipično stripovskim kontrastima — podsjećajući donekle i na Lesiakove crteže — dok preciznim prelazima sive, prskanjem i tapkanjem nastaju adekvatni volumeni. Serijom fotokopiranja, umnažanja i prepletanja planova autor dobiva zadovoljavajuću kakvoću pojedine strip-table, koja uglavnom ostavlja dojam poetična, mistična i sirova svijeta.

Dakle, pred nama je izložba autora kojemu je zahvaljujući talentu i radu išlo glatko i čija karijera jednostavno nema slabe točke. Z

likovnost

# Radikalno i nježno

## Kako je završila izložba Ivana Kožarića *Skulptura 1954-2000*

**Antun Maračić**

Kožarićevo *dovršavanje* brončanog kipa iz 1954. godine, produženjem njegove već i do tada ekscesno duge ruke, pomoću 350 metara trake alu-folije pokazalo se sretno neuspjelim.

Ne samo da su te stotine metara još uvijek tek simbolična slika želje za beskonačnim (pa i njena ironiziranja), nego ni sam vremenski kraj izložbe nije uspio okončati rad. Tu dugu zmiju, naime, bilo je nemoguće transportirati, jednako kao što je i teško bilo pronaći mjesto kamo bi se ona pohranila.

Tako se prirodno rodila ideja da se rad podijeli ljudima.

Iz čisto praktičnih razloga, dakle, točno mjesec dana nakon otvorenja izložbe, na datum (22. 2. 2000) koji bi svojom asonancom mogao zaintrigirati numerologe i kabaliste, dogodio se *happening* u Hrvatskom društvu likovnih umjetnika. Javno demontiranje izložbe i dijeljenje komada svjetlucave vrpce okupilo je neočekivano mnoštvo šarenog svijeta. Stvorila se radosna gužva stotine nestrpljivih pretendenata koji su opsjedali prezaposlene rezače.

Vrpca je rezana na nejednake dijelove, velike prema pojedinačnim željama, od simboličnih komadića veličine dlana do dvadesetak metara dugih komada. Svaki taj dio umjetnik je uredno potpisivao.

Te su se večeri, odašiljući dobre vibracije, laki, srebrni komadi pod rukom vlasnika, u automobilima i na njihovim krovovima razmilili gradom poput pitomih prizemljenih zvjezdanih repića. Posijavši djelo široko među ljude, Ivan Kožarić ujedinio ih je svojim znakom. I još jedanput, radikalno i nježno u isti mah, ostvario je svoje temeljno vitalističko načelo otvorenog djela. Z

Ljubo Gamulin

u spomer

Karmen Bašić

# Pisma iz Indije

**Pisala je to osoba oštrih opažaja i eruptivnih, ali treperavih osjećaja, djetinje znatiželje i mora asocijacija, profinjena jezika i snažna izraza**

Gvozden Flego

Sjećam se zbunjeno pred za života neobjavljenim istraživanjem Karmen Bašić o putnicima u Indiju iz naših krajeva. Možda i stoga večeras neću govoriti o tome radu i drugim Karmeninim rukopisima. Govorit ću o Karmen. Zapravo neću govoriti ni o Karmen. Želio bih da Karmen večeras razgovara s nama. Ili, barem, da nam pripovijeda. Da nam kazuje o fascinantnim susretima s jednim drugačijim univerzumom s kojim smo se uporno, iako još bez uporišta, hrvali u studentskim danima. Odabrao sam dijelove Karmeninih pisama iz Indije. Pisama iz Indije, posve osobnih zapažanja, koja nisu bila namijenjena javnosti. Pročitat ću ih u nadi da će nas pobuditi da opet budemo s Karmen. Barem nakratko.

Karmen, Rada Iveković i ja provodili smo studentske dane i noći raspredajući i svađajući se o novim svjetovima, naslućivanim u predavanjima profesora Radoslava Katičića i klasičnim indijskim tekstovima u koje nas je on uvodio i *učaravao*. Tako nabrušeni, jedva smo čekali da i fizički zakoračimo u taj svijet.

U Indiju je ponajprije otputovala Zdravka Matišić, a potom, 1970. g. i Rada. To ljeto, nakon Radina odlaska, Karmen je uporno kopala po Dubrovačkom arhivu i radila na svojem sada objavljenom rukopisu, a Radino prvo prispjelo pismo ovako komentira iz Slanog 8. 8. 1970. godine:

»Sve što je vidjela u Indiji nije vidjela nigdje drugdje na svijetu, a niti u snu, niti u mislima. Sve je iznenađujuće, a i ono što je znala nije onako kako je zamišljala. Treba dugo biti tamo i 'kad se čovjek vrati, ima veliko bogatstvo'.«

## Novi svijet

Godinu dana kasnije i Karmen se otiskuje u taj Novi svijet. Tako otpočinje intenzivna korespondencija u kojoj Karmen, opčinjena novim načinom egzistiranja, živo pripovijeda o svojim svakodnevnim iskustvima i brojnim putovanjima. Život u Indiji postaje poprištem svakovrsnih istraživanja, kako onog drugačijeg, tako i vlastitog. 28. 8. 71. g. Karmen pripovijeda o svojem putovanju u Rajasthan:

»Bili smo u Rajasthanu: Alwar, Ajmer, Jaipur, Udaipur, Chittor. Sjećaš se iz učenja povijesti jauhara na Chittoru. Tamo su tri puta žene palile grad, a muškarci oblačili safransku uniformu prije smrti. Chittor je veliko plosnato brdo usred ravnice, opasano zidinama, s mnoštvom palača, hramova, svetišta, osmatračnica, jedna strašno uzbudljiva pozornica za one događaje. Prilazi se serpentinama oko brda. Tako se penju i zidine i svaki zaokret označuje velika kamena kapija. Mislim da ih ima osam.

Udaipur je zabijen u planinu i sav se nekako stisnuto penje uz njene kosine. Mali bijeli grad s velikim hramom i tobože moćnom palačom. Udaipurski maharana najmoćniji je i najugledniji od indijskih raja. Sve to naše gledanje je kao dobra dječja igra, mašta radi stalno i zabavljamo se do mile volje, verući se po ulicama, terasama, napuštenim dvorištima. Ima mnogo takvih priča iz djetinjstva. To je zato jer se ne može smisleno ugurati u njihov život i ne postati nakazni član, a i zato jer su oni strašno djetinjasti i rade samo takve zgodne stvari. U Ajmeru smo slučajno naišli na jednu palaču kojoj je svrha da bude zaštitni omotač jedne sasvim fantastične sale, u kojoj su u zlatu umjetnici izradili palačuigračku i toranjigračku sa svim najsitnijim detaljima.

U jaipurskoj smo palači vidjeli prekrasne slike, originalne rukopise, prastare tepihe i sve ono što smo učili na fakultetu i čitali u indijskim bajkama. Rajasthanske žene se oblače u krasne boje, a muškarci nose bijele krpe i na glavi ogromne turbane žute, narančaste i jarko crvene boje. [...] Tako npr. baniyan, ogromno drvo koje samo sebe održava, puštajući vriježe s vlastitih grana koje se zarinu u zemlju i postaju nova čvrsta stabla. Tako bude čitava šuma od samo jednog centra, a sve je široko, veliko i prostrano.«

19. 9. 72. g. Karmen podrobno odvaguje dileme u svojoj disertaciji, razmišlja o putu u Benares i radu s panditima, ali i o svetkovini u Mathuri:

## Slike drugog iskustva

»Htjela bih ti ispričati kako sam bila u Mathuri, Vrndavanu i Barsani na proslavi Radhina rođenja, u hodočasnom pohodu Kršni i Radhi. Bila sam već jednom prije u travnju i upoznala sina jednog od hramskih glavara. Tako sam opet otišla ovom prilikom, da prisustvujem slavlju i na kratko se posvetim zahtjevima Gita Govinde. Vrndavana je mjesto gdje se uz obalu Jamune, iza vrtova cvijeća i u gajevima oko zdenaca, Kršna veselio s pastiricama iz okolnih mjesta, dok nije naišla Radha, kraljica iz Barsane, i svojom ljepotom oplemenila ovu igru. Sve se završava njihovom nadzemaljskom ljubavi, gdje izvanredna mladića do boga uzdiže ljubav žene i pridonosi tako njegovoj božanskoj misiji. Jako je zanimljiv ovaj dio mita o Kršni, koji je u svakom pogledu vrlo interesantno indijsko božanstvo. Njegova božanstvena ljupkost i privlačnost izluđuje pastirice i Radhu, zanosi ih i pretvara u nesebična, predana, sretna stvorenja, a on s druge strane u tom kontaktu s ljudskom ljepotom i čistim osjećajem (bhakti) bogati svoju kozmičku snagu i postaje obvezan ljudima. [...] Kako je Vrndavan hodočasno mjesto svaki hram predvida prostorije za goste pa stanuješ u hramu. Tamo se dobiva i hrana na divan indijski način. Poredaju se tepisi u uskim redovima, svi posjedaju jedan do drugoga s prekriženim nogama, na pod ispred tebe sluge postave tanjur od lišća, male glinene zdjelice i posudicu za vodu i onda se servira indijska hrana. Jede se rukama, zapravo kruhom, kako si možda vidio kod Jaina i atmosfera je izrazito prijateljska.

Slavlje je prava religiozna svečanost, kongregacijskog tipa. Svi posjednu ispred pripremljene pozornice na kojoj će se prikazivati Kršnalila, Kršnina igra, zapravo prikazanje događaja iz Kršnina života prema gotovim kazališnim djelima. Prije toga se jedan sat pjeva kirtan, ritmičko pjevanje, koje će bhaktu dovesti u stanje udivljenja i oduševljenja, pogodno za gledanje drame.

Postoji poetika ovog doživljavanja religioznog teatra i pjesme (Rupagosvamin). Muzika je divna, svirači i pjevači profinjeni umjetnici, ritam priljepčiv i prostudirano ili prirodom same stvari u postupnim usponima do klimaksa, pa opet ponovno. Iskrenost i emotivnost ovog svijeta, jednostavnost i daleki domet ove umjetnosti nešto je najuzbudljivije što sam doživjela u Indiji. U neka doba se pojedinci podižu i naprosto plešu, žene posebno, ples Kršninih pastirica, koji izgleda divno. Vidjela sam ovaj put dvije starije žene kako su posve zanesene ustale i stale plesati. Teško mi je sad prenijeti to sve značenje njihova uživljavanja, jer je to sve u utvrđenoj tradiciji i svaki pokret ima svoje značenje, ali samo ovako, dolazeći iz suvremenog zapadnog svijeta, odjednom sam shvatila gdje je čar diskoteka i koju osnovnu potrebu čovjekovu zadovoljavaju. Još da imaš sliku njihove odjeće i načina kako vezuju sari, onih indijskih teških mirisa, u bojama neba kao na lošim razglednicama i općeg oduševljenja, koje se u jednom trenutku pretvara u samostalnu energiju nad njihovim glavama, skoro oblikovani zvuk. Kako je Radha rođena u četiri sata ujutro, provela sam noć (...) spavajući na kamenom tlu hrama u Barsani, među ostalim svijetom. Slika ne pripada nikakvom vremenu koje postoji u mom znanju. Odjednom je sve bilo toliko nevjerojatno (rano ujutro, u prasak zore, baš prije nego što će se Radha vratiti od Kršne, kad su čula malo izmorena a mozak radi automatski). Ogromna dvorana, okružena stupovima, u daljini zjapi otvoreno svetište s velikim likom božice u prekrasnoj haljini i 'caklima', naokolo sjede ili idu ljudi u bijelim šalovima, krpama koje se vezuju na sto načina i predstavljaju indijsku nošnju. Boja sivo-bjelkasta, pjesma i bubanj među stupovima. Moglo je to biti na rimskom Forumu, na Solomonovu dvoru ili bilo gdje u prošlosti.

Indija može Evropejcu na sto načina pružiti iluziju o statičnosti vremena, o snovima iz prošlosti, oživjeti pohranjene slike iz dugog ljudskog iskustva, kao veliko kazalište cijele čovjekove povijesti. Svi su periodi zastupljeni, od rodovske zajednice do atomskog doba.«

## Klima teksta

Karmen se vraća u Zagreb '73. no '76. g. ponovno odlazi u Indiju. Intenzivno radi na disertaciji, ali sada mnogo više pripovijeda o klimatskim mijenama no o radu na tekstu ili o vlastitim raspoloženjima. Izabrao sam ona mjesta iz kojih se, čini mi se, kroz poetiku doživljaja nazire poetika događaja.

Dio ljeta '77. g. Karmen se iz delhijske vrućine i sparine sklanja na obronke Himalaja pa 23. 7. 77. godine piše:

»U Manaliju bijeli vrhovi nad oblacima, iznad uzbudljivog brdovitog pejzaža u kojemu žive ljudi, lebde kao metafora prirode za vrijeme: statični i monumentalni kao prošlost i otvoreni svemu što se može dogoditi. To je kad ovako bezuspješno nastojiš da ih integriraš u svoj pojmovni svijet. Kao doživljaj u stvari ne postoje jer ih ne možeš savladati, naprosto nigdje ne spadaju. Kad im priđeš (penjali smo se jednom na 5000 metara), pretvore se u prostranstvo bez kraja u kojemu vlada neka etika slobode koju moraš moći izdržati, izazov želji za samotnošću kad je jedino što čuješ zvuk vlastitoga bivanja.«

## Naporna zemlja

Možda bi opise promjena vremena i zbivanja u prirodi trebalo osjećati metaforama o raspoloženjima, o perfekcionističkim dilemama u disertaciji, o pokatkad složenim zdravstvenim tegobama. U dva zadnja pisma, s kraja kolovoza i početka studenog 1977. godine, Karmen oslikava sljedeći diptih, u kojem nazirem svojevrsni sažetak njezinih refleksija o Indiji:

»S druge strane, drveće i nebo nadmašuju i ispunjavaju i najkreativniju maštu. U tom pejzažu živi svijet bez povijesti, narod koji se nada i utječe bogovima, a ne mjesnim starješinama, miliciji ili bilo kakvoj ispostavi organizirane uprave. Za usporedbu, gdje je ona Nadina lavinija koja osjeća da se lomi sigurnost njena dosadašnja života? Ovdje se ništa ne lomi i nitko stvarno nije ugrožen u svome trajanju. Mislim da je to fantastično, Željko o tome pravi filmove koji se svima sviđaju i koji pogađaju tamo gdje je čovjek uopće najkonzervativniji, u emotivno-estetske mehanizme, ali tako katkada spašavaš razum.«

»Vani je na prostranim nebesima purnima, kako Indijci odvajkada kažu za pun mjesec. U takve noći svijet je dobar, vile šetaju između drveća i provlače se kroz paunove repove, pastirice se skupljaju oko Kršne, mali patuljci čine dobra djela, prinčevi zapasuju svoje bijele konje. Izbavim li se iz ovih prvih asocijacija, reći ću ti da su monsunske noći u Indiji, ovako zatečene svjetlom mjeseca, neodoljivo kompaktne i stimulativne. Otvorila sam prozore i ugasila *aircondition* koji inače vazda šumi pa ne čuješ ni vlastite misli. I kod mene se čuju cvrčci. Vrućine su prošle, ali još uvijek se vraćam kući potpuno mokra od znoja. Ovo ne valja pričati nekome tko nije bio u Indiji. [...] Sve vrijeme jedva čekam da se vratim, ili bolje, da ostavim ovu napornu zemlju. Indija je lijepa, sasvim neizrecivo, ali teška i složena baš u ovo doba mog boravka ovdje.«

Pisala je to osoba oštrih opažaja i eruptivnih, ali treperavih osjećaja, djetinje znatiželje i mora asocijacija, profinjena jezika i snažna izraza. Karmen je, koliko znam, posvuda tako djelovala — i umom i srcem, no iznad svega osobnom snagom. Punim angažmanom, čudesnom energijom i rijetko gorljivom strašću. Z

Esej

# Paradoks ženske povijesti

**Povijest žena predstavlja napor da se otkrije, razumije i interpretira prošlost žena u svoj svojoj kompleksnosti**

Andrea Feldman

**U Hrvatskoj je, usprkos pojedinačnim naporima znanstvenica različitih struka, povijest žena, odnosno ženska povijest još uvijek nepriznata kao legitimno akademsko i studijsko područje**

Design: Sanja Iveković

Nedavna kratka anketa o koristi ženskih studija za život iznenađuje nedostatkom odgovora koji bi se referirao na žensku povijest. Indikativno je da su odgovori usmjereni na ideološke ili psihološke spoznaje, poput spoznaje o negativnoj konstrukciji feminizma u javnosti ili spoznaje o »vlastitom glasu«, ali o povijesti žena ili specifičnoj povijesti feminizma nema nikakva spomena.

Počnimo od starog argumenta. Činjenica je da akademsko obrazovanje tek izuzetno sadrži informacije o ženama u povijesti. Kada bi se sudilo samo po zapisima koje su povjesničari (s iznimkom onih najboljih), ostavili o prošlosti, došli bismo do zaključka kako žene uopće nisu postojale. Povjesničari privilegirane, tradicionalne historije, koja kao objekt istraživanja uzima teme rata i mira, diplomacije, ideologije, nisu pokazivali interes za povijest svakodnevnice, ekonomsku ili socijalnu povijest. Odgovornost u prvom redu počiva na prevladavajućem mišljenju po kojem je samo aktivnost u javnom životu *povijesna*, a ta je najčešće muška, i da je privatnost, »prirodna« domena žene, nepromijenjena i nevažna.

Povijest žena stoga predstavlja napor da se otkrije, razumije i interpretira prošlost žena u svoj svojoj kompleksnosti. Današnje spoznaje o povijesti žena iznimno su razgranate, a sistematizacija koju je o ženskoj povijesti ponudila još 1979. godine Gerda Lerner, jedna od najutjecajnijih američkih povjesničarki i prva predsjednica American Historians Association, strukovne organizacije američkih povjesničara, do danas je ostala najkorisnija. U prvoj, ranoj kompenzacijskoj fazi treba pokazati jednostavnu činjenicu da žene postoje u prošlosti. Tko su bile žene, što su postigle i zašto su uopće upamćene u povijesti? To je mjesto s kojeg se istražuju slavne žene u povijesti, gdje su žene u središtu istraživanja kao subjekti priča i agenti promjene. Tu pripadaju istraživanja vremena i uloge Marije Terezije, kraljice Viktorije ili općenito biografije iznimnih žena. U Hrvatskoj je dobar primjer takvog istraživanja Lasićeva uvodna studija za biografiju Marije Jurić Zagorke ili biografija Koraljke Kos o glazbenici Dori Pejačević. Slavica Stojan, s nekoliko knjiga o dubrovačkim umjetnicama, naslanja se na Zdenku Marković, čiji je interes za poznate Dubrovkinje od ranih sedamdesetih godina inspirirao današnja istraživanja. Prije dvadesetak godina knjiga Jovanke Kecman o ženskim i radničkim organizacijama između dvaju ratova, iako stilski rigidno djelo, otkrila je bogatstvo sadržaja koji je nadživio autoričinu metodu.

U drugoj, kontribucijskoj fazi povijesti žena potrebno je odgovoriti na pitanje kako su žene zajedničkom ili pojedinačnom akcijom pridonosile razvoju određenih pojava, pokreta i ideologija u prošlosti. Kako su žene utjecale na razvoj demokratskih ideja u prošlosti? Postoji li i kakva je njihova uloga u formiranju nacionalizma kao ideologije? Relativno je dobro poznat odnos socijalista, komunista, nacista, ili, primjerice, fašista prema tzv. »ženskom pitanju«, no kakva su iskustva samih žena u dodiru s tim moćnim ideološkim sustavima? Kakvo je žensko iskustvo revolucija, rata i svakodnevnih opresija?

## Kulturna determinacija različitosti

Namjera je povijesti žena (odnosno, kako je danas uobičajeno reći, povijesti roda, jer ne radi se samo o ženama ili o muškarcima, već o skupu različitih, često kontradiktornih značenja koja se pripisuju pojedinom spolu) ispitati sve povijesne društvene odnose iz feminističke i (možemo se sporiti je li to sinonim) ženske perspektive. Takav napor podrazumijeva analizu svih institucija koje uzimaju u obzir specifičnost rodnih karakteristika. U osnovi se radi o pitanju društvene konstrukcije, odnosno kulturne determinacije različitosti. Ova se faza bavi otkrivanjem, neki bi rekli i konstrukcijom, ženskih uzora, modela ponašanja i ženskih aktivnosti tijekom prošlosti. Registriraju se djelatnosti ženskih pokreta koji su se od Francuske revolucije na ovamo u pravilu bavili političkim zahtjevom za pravom glasa. Radi se dakle o detektiranju sufražetskih, odnosno feminističkih akcija, pokreta ili organizacija. Nemoguće je izlistati bibliografiju djela koja su u evropskoj i američkoj historiografiji posvećena ovim temama. No izuzetno je važno na ovom mjestu spomenuti antropološki i povijesni doprinos Lydije Sklevicky koja je postavila upravo ova pitanja u hrvatskoj historiografiji. Jednako tako je nemoguće zaobići Dunju Rihtman-Auguštin, antropologinju koja je za jedan od predmeta svog istraživanja uzela kućne zadruge, te je kroz njih otkrivala ili konstruirala oblike ženskih modela ponašanja i aktivnosti u jednom do tada zanemarenom i izoliranom segmentu društva. Obje znanstvenice su u određenom smislu nasljednice Vere Erlich Stein, zagrebačke začetnice kulturne antropologije, prve autorice studije o južnoslavenskoj kućnoj zadruzi i patrijarhalnoj obitelji.

Treća, totalna, kako je Lerner naziva, holistička historija, koja se u najširem smislu može smatrati kulturnom poviješću, podrazumijeva analitičku kategoriju roda kao jednu od komponenti povijesne sinteze. Potrebno je na osnovi ponovnog promišljanja reinterpretirati povijest, odnosno s novih pozicija izazvati stare interpretacije. Civilizacija se u najširem smislu sastoji od integriranih aktivnosti muškaraca i žena. Da bi se ona u potpunosti shvatila, nužno je postaviti nova i drugačija pitanja. Tako će biti moguće doći do novih periodizacija povijesti, kao i do novih interpretacija kakva je ona o nepostojanju renesanse za žene ili novo viđenje »mračnog srednjeg vijeka« koji, kad su žene u pitanju, možda nije bio tako mračan. Iako je činjenica da su povjesničari u većini ostali slijepi za prošlu stvarnost žena i važnost žena kao sudionica i subjekta povijesti, ne znači da se povjesničari i povjesničarke nisu i ranije bavili ženskom prošlošću. Ako se prisjetimo djela Jacoba Burckhardta, povjesničara devetnaestog stoljeća koji je promijenio način dotadašnjeg razmišljanja o civilizaciji renesanse u Italiji, možemo reći kako je kvaliteta njegova rada razmjerna njegovom interesu za žene renesanse. Žene su u Burckhardtovoj interpretaciji funkcionirale kao majke, supruge i kćeri političkih moćnika, kao vještice koje pripremaju moćne afrodizijake, ali i kao središta društvenog života i moći.

## Segregacija ženske povijesti

Postavimo pitanje o ženama u ilirskom preporodu, koji je relativno dobro istražen, i je li moguće dobiti sveukupnu sliku tog pokreta bez uključivanja spoznaja o ilirkama i njihovu prilogu? Znamo li uopće nešto o njihovom značaju?

Paradoks se skriva u pozivu na univerzalnost: nema univerzalne povijesti bez prepoznavanja ženskog elementa. No segregacija ženske povijesti, kakva se često prakticira u zemljama u kojoj je ona nesumnjivo razvijenija nego u nas, dovodi do izolacije žene i kao povjesničarke i kao istraživačice. Isključivost pri istraživanju rezultira skromnim rezultatima. Bilo bi to kao kad bi povjesničar, koji se bavi socijalnom poviješću, svoju interpretaciju određenog razdoblja izvodio isključivo iz iskustva i istraživanja jedne društvene klase, primjerice radništva. Potrebno je prekinuti s doista raširenom segregacijom ženske povijesti (a u širem smislu i ženskih studija) i uključiti ih u opće povijesno ispitivanje. Ako se reintegrira istraživanje ženske povijesti u tzv. opću povijest, bit će to na korist povijesne znanosti.

Ženska povijest i sama ima svoju povijest, no malo je toga što se danas kod nas o tome zna. Jedna od rodonačelnica ženske povijesti u Americi, Mary Ritter Beard, koja je još dvadesetih godina našeg stoljeća prva u SAD-u pokrenula raspravu o problemu istraživanja ženske povijesti, tvrdi: *Žena jest povijest i stvara povijest. Sub specie aeternitatis*. A ipak nije mogla izbjeći primarnu identifikaciju u historiografiji gdje su je redovito predstavljali kao suprugu Charlesa A. Bearda. Pokušala je — bez uspjeha — zaintrigirati povjesničare za istraživanje ženske povijesti i napisala nikada prihvaćen prijedlog na 55 stranica o predavanju ženske povijesti. Godine 1946. izlazi njezina knjiga *Žena kao sila u povijesti* koja je, iako se danas čini zastarjelom kako metodološki tako i osnovnom tezom o podčinjenosti žene, ipak tri godine prije pojave Simone de Beauvoirina *Drugog spola* inicirala raspravu o ženskoj povijesti. Godine 1952 — 1953. na Radcliffe Collegeu, ženskom Harvardu, profesorica Alma Luts prvi je put održala seriju predavanja i seminara o ženskoj povijesti. No tek se s tzv. »drugim feminističkim valom« ženska povijest čvrsto uspostavila kao dio akademskog *curriculuma*. To se posebno odnosi na SAD, rodno mjesto ženske povijesti, gdje su ova istraživanja najrazvijenija.

No ne radi se o tome da povjesničari pod utjecajem popularnih trendova stvaraju novu historiju poput mađioničara. Razvoj ženske povijesti, kao dijela kulturne povijesti, nastaje iz namjere da se povijest propita iz nove, do tada zanemarene perspektive. Povijesna analiza tako uzima u obzir specifičnost rodnih karakteristika, ali i način na koji se kroz povijest konstruira različitost.

Zaključak bi tako mogao biti kako kreacija i očuvanje ženskih i muških identiteta, socijalnih uloga, institucija, sistema vrijednosti i vjerovanja, uvijek pretpostavlja različite razine pregovaranja i kompromisa, a često i otvorenu borbu. Poput sadašnjosti i prošlost je sve prije nego jednoobrazna, jednolična i homogena. U raspravi o prošlosti nužno je pitanje profesionalizma, povijesne imaginacije, ali i stila.

## Interdisciplinarni istraživački pristup

Za razvoj ženske povijesti odlučan je i posebno inspirativan interdisciplinarni istraživački pristup. U istraživanju se konzultiraju novi izvori, čiji raspon ide od istraživanja umjetničkih djela, arhitekture, topografija gradova i sela, do logičnih ostataka prošlih života, kao što su privatna pisma, dnevnici, zapisi. To dakako znači povratak istraživača u arhive: državne, gradske, privatne, ali s novom sviješću o vrijednosti materijala. U europskim zemljama i SAD-u razvili su se specijalizirani arhivi, često vezani uz sveučilišne knjižnice, ali kao autonomne znanstvene institucije koje sakupljaju specijaliziranu građu. Kako je nov materijal potrebno ne samo pronaći i čuvati, već ga i približiti znanstvenoj publici, građa se sakuplja, snima na mikrofilmove, tiska i objavljuje u posebnim izdanjima. U razdoblju nakon Drugog svjetskog rata razvila se metoda tzv. *oral history* ili usmene povijesti, a temelji se na razgovorima sa živim svjedocima prošle stvarnosti. Posebno se inspirativnom ona pokazala u istraživanjima nacističke svakodnevnice. Claudia Koonz, autorica knjige *Mothers in Fatherland*, na temelju razgovora s Njemicama nakon završetka rata dokazala je dubinsku povezanost nacističke ideologije i utjecaj koji je ona imala upravo na sferu privatnosti, odnosno svakodnevnice, i na žene izravno. Da se poslužimo tom paralelom: što znamo o razdoblju NDH, svakodnevnici tog vremena? Vjerujem da bi temeljito istraživanje odgovorilo na mnoga otvorena pitanja koja o tome vremenu postoje, ali na njih nije dan odgovor.

Profesionalna udruženja poput *Međunarodne federacije za istraživanje ženske povijesti* pospješuju komunikaciju među povjesničarima i povjesničarkama čiji je akademski interes usmjeren na ovu temu. U Hrvatskoj je, usprkos pojedinačnim naporima znanstvenica različitih struka, povijest žena, odnosno ženska povijest još uvijek nepriznata kao legitimno akademsko i studijsko područje. Ipak, nakon dvadesetak godina feminističkih aktivnosti, sazrijeva spoznaja o važnosti ženske povijesti. U svijetu je ona povezana s predavanjem povijesti — na školama i fakultetima, što u Hrvatskoj nije slučaj. Rijetki su diplomski ili magistarski, odnosno doktorski radovi s temama rodne povijesti, a ne postoje ni posebni kolegiji koji bi se u redovitom *curriculumu* time bavili. Izuzeci samo potvrđuju pravilo. Rezultati pojedinačnih istraživanja više govore o privatnom interesu nego o sustavnoj odluci da se ženskom poviješću bave akademske institucije.

## Političnost i ideologiziranost

Postoji još jedan razlog zbog kojega je ženska povijest često zanemarivana kao ozbiljna znanstvena disciplina, a taj je njezina navodna političnost i ideologiziranost. Inspiracija ženske povijesti izravno je vezana za feminističke i društvene pokrete šezdesetih i sedamdesetih godina ovog stoljeća. Ovo je potrebno naglasiti jer je (naročito u Hrvatskoj) kod historičara i historičarki prisutan zazor od tradicije alternativnih pokreta i politike (koja se najčešće razumije kao ekskluzivno negativna, nerijetko ideologizirana djelatnost pojedinaca ili političkih skupina, a manje kao sudjelovanje u brizi za javno dobro).

Ženska povijest je u posljednjih trideset godina postala veliko, popularno i uspješno područje istraživanja kojim se bave profesionalni povjesničari i povjesničarke. Upravo je povijest Hrvatske i jugoistočne Europe insuficijentna u temama i razradi ženske povijesti. Moglo bi se zaključiti kako danas, na kraju tisućljeća, muza povijesti Clio ima problem. Ona je emancipirana žena, svjesna svojih sposobnosti i prilično dobro obrazovana, no još uvijek se počesto suočava s predrasudama i stereotipima o njezinu »pravu mjestu« u prošlosti. Z

razgovor

## Biljana Kašić, politologinja i osnivačica Centra za ženske studije

# Država se ne događa nekome drugome

**Recepcija *Ženskih studija* bila je slična recepciji svakog alternativnog misaonog angažmana, te su pojedini šovinističko-mizogini istupi više ovjeravali patrijarhalno i ženomrzačko okruženje nego što su bili izravno usmjereni na djelatnosti *Ženskih studija***

**Razgovarala: Nataša Govedić**

Razgovoramo s uglednom politologinjom i jednom od osnivačica *Centra za ženske studije*, Biljanom Kašić

***Danas u svijetu postoji čitav niz* nevladinih *studija, među kojima po učestalosti ipak prednjače tzv. »Ženski studiji«, ali tu su i »Chicano studies« (o meksičkoj kulturi tj. studij usmjeren protiv hegemonije bijele Amerike, baš kao i »Afroamerican Studies« itd.) te čitav niz tzv. postkolonijalnih te multidisciplinarnih sveučilišnih novopridošlica. Kako objašnjavate njihov nastanak i opstanak?***

— Doista ne vidim ni jedan pravi razlog za održavanjem nekreativnih sveučilišnih ustanova i zastarjelih modela proizvodnje znanja pa ni u našem okruženju. Jer zalagati se za novi model akademske zajednice primjeren građaninu/građanki svijeta, kako bi rekla poznata američka filozofkinja Martha Nussbaum u svojoj knjizi *Cultivating Humanity*, spada u red etičkih imperativa na prijelazu u novo tisućljeće. Riječ je ne samo o »kultiviranju humanističkih znanosti« na sveučilištu, već o »kultiviranju spoznaje« na način da ona prepozna, analizira i artikulira to simbolički *Drugo* (žena kao *Drugo*, rasa kao *Drugo*, etnička manjina kao *Drugo*, tzv. Treći svijet kao *Drugo*). Kada su se primjerice potkraj šezdesetih godina osnivali ženski studiji i to najčešće kao »antisveučilišta«, oni su ubrzo sami otvorili pitanje unutarnje dramatske veze s postkolonijalnim, afroameričkim studijima, te studijima etničkih manjina. Zašto? Ponajprije stoga što ignoriranje *opresiranih identiteta* i znanstvenog govora o njima nije bilo održivo s pozicije same znanstvene spoznaje, a da ne govorimo o globalnoj diskriminacijskoj praksi u obrazovanju, kulturi i politici. Jasno je zašto se istraživanje multikulturalnosti, multietičnosti i multirodnosti nametnulo ključnim pitanjem sveučilišnog obrazovanja posljednjih desetak godina. Mnogi prestižni fakulteti danas u svoje obrazovne programe stavljaju upravo one studije koji su dosad bili »nevidljivi«, proglašavani »neakademskim«, ili su pak, poput marginalija, obrubljivali okosnicu nosivog obrazovanja, a radi se upravo o studijima koje vi spominjete, dakle »studijima ne-zapadnih kultura«, »afro-američkim studijima«, »ženskim studijima«, »studijima ljudske seksualnosti«. Motivi su različiti, no posve je sigurno da se time otvaraju novi uvidi u različitih polja spoznavanja civilizacijskih nedominantnih kultura i subjekata, te veze moćnih i onih opresiranih kategorija i identiteta, a koje su upisane u različitim tipovima kulturne dominacije, epistemologijske, političke, simboličke, kao i putem mnogostrukih kodova proizvođenja znanja i spoznaja. No nije dovoljno, o čemu svjedoče iskustva sveučilišta, samo uvesti, na primjer, žensku književnost ili žensku povijest unutar ženskih studija, već promijeniti načine i metodičke obrasce prenošenja znanja. Otvoriti pitanje seksizma ne znači samo navoditi primjere seksističkog ponašanja ili seksizma u jeziku, kojim hrvatsko društvo vrvi, već moći se suočiti s pitanjem autoriteta moći koji pronosi i podupire takva ponašanja, spoznajne predrasude i znanja. A to se ne tiče, što znamo iz iskustava, samo određenih nositelja moći, već sveučilišta samog koje je *muškocentrično* i zatvoreno prema svakoj spoznajnoj novini. I tu vidim ključni problem, odnosno *otpor* promjeni stanja.

### Vježbaonice pamćenja

***Kako biste odredili strukovne i demokratske nedostatke klasičnog državnog humanističkog sveučilišta, tipa »Filozofski fakultet« u Zagrebu?***

— Prije svega, nadam se da govorimo o autonomnom, a ne državnom sveučilištu. Isto tako, ne smatram korektnim davati proizvoljne sudove o sveučilištu, posebno ne o njegovim programskim konceptima bez primjerene analize. Ono što zasigurno mogu reći iz jednog iskošenog motrišta, posebice zahvaljujući petogodišnjem iskustvu rada sa studenticama različitih fakulteta, to je, uz rijetke iznimke, u pravilu odsustvo rodne perspektive unutar obrazovnih programa fakulteta, odnosno pojedinih znanstvenih disciplina i, ono što me čini podjednako tjeskobnom, nedostatak *kreativnosti, mašte i inovativnosti* u metodičkim postupcima posredovanja i komuniciranja spoznaje. Fakulteti su i dalje više vježbaonice pamćenja nego vježbaonice kritičkog spoznavanja i mišljenja, a da ne spomenem sintagmu »kontekstualizacija spoznaje«, koju uvažavaju svi ti tzv. marginalni studiji multikulturalnosti. Što se tiče mogućnosti dijaloga s postojećim Hrvatskim sveučilištem, važno je reći da suradnja s krugom profesorica sa Sveučilišta postoji od samog početka djelovanja *Ženskih studija*. Mnoge od njih predaju u *Centru za ženske studije*, a neke su i osnivačice *Centra*. No prvi konkretan oblik suradnje sa Sveučilištem kao ustanovom, potaknut je od strane *Povjerenstva za jednakost Republike Hrvatske* i *Ministarstva znanosti* još 1998. godine, a pretočen je u projekt javnih predavanja i tribina na Sveučilištu koji je započeo u siječnju ove godine s predavanjem na Pravnom fakultetu u Splitu na temu: *Ženska perspektiva u znanosti*. Riječ je o gotovo petnaestak različitih tematskih predavanja koja će se do kraja ožujka ove godine održati na mnogim fakultetima u Hrvatskoj. Očekujemo da će se u sljedeće dvije godine *Ženski studiji* integrirati u redovan obrazovni program na Sveučilištu.

***Možete li objasniti kako je (mislim i na legalni put i na profesionalne motivacije) došlo do formiranja »Centra za ženske studije«?***

— Kada je nastajao *Centar za ženske studije* u Zagrebu početkom 1995. godine, motivi žena koje su ga osnivale bili su različiti. Dijelom su proizlazili iz potrebe artikulacije svega što se ženama u vremenu rata događalo i što ih je uznemiravalo, a dijelom su se ticali jedne gotovo estetske potrebe za ženski orijentiranim znanjem koje bi im omogućilo »smještanje« u vlastitu kontekstu, u spoznaji osobnih identitetskih pozicija i artikulaciji iskoraka iz predrasuda o ženskosti, o spolno/rodnim ulogama, o modelima ponašanja, o diskriminatornim mjestima u znanosti i kulturi. Profesionalni motivi u koje zacijelo spadaju epistemologijski užici oko otkrivanja različitih tema o ženskosti unutar povijesnog, umjetničkog i tjelesnog rastera bili su integrirani u zajedničko htijenje da se kreira i iskuša novi model komuniciranja znanja putem interaktivnosti, procesa samospoznaje i osvještavanja spoznajnih predrasuda. Oko toga i dalje nastojimo. Ideja Centra je sve vrijeme osmišljavati i razvijati vlastiti model obrazovanja, te siguran i studenticama motivirajući prostor za kreativno učenje.

### Pristup političkoj vidljivosti

***Nedavno ste bili na tribini povodom 25 brojeva Zareza, a jedan od vaših temeljnih interesa jest proučavanje javnosti. Mislite li da je kod nas uopće moguća javna debata u kojoj sugovornici ne drže dugačke monologe, nego eventualno jedni druge i slušaju? Mislite li, nadalje, da je tzv. hrvatska »javnost« u stvari »muška javnost«?***

— Ako po strani ostavim sadržaj razgovora koji se ne može prepričati, a imao je nakanu propitati moć medija, začuđena sam tipom govora dijela uvodničara. Bolje rečeno, njihovim javnim nepristankom na promjenu obrasca koji je u monologizirajuće-propovijednoj maniri »osigurao« nemogućnost razgovora. Neupitno monologijsko uvjeravanje ne samo da spada, kako je jedna feministkinja duhovito primijetila, u ocvali diskurs, već ne otvara mogućnost govora dijaloga i argumentacije, govora *slušljivosti*, ili, kako bismo jezikom nenasilne komunikacije rekli, načina *aktivnog slušanja*. Neslušljivost sugovornika, a napose sugovornica koje su, za razliku od njihovih kolega, demonstrirale govor korektnosti i uvažavanja te pokušale usmjeravati razgovor k sadržaju, običajni je kôd, a čini se isto tako i dalje sastavni dio ritualne prakse unutar krugova medijske i znanstvene elite. I ovaj javni susret kao i mnogi drugi bili su za mene znakovita podsjetnica konteksta. Živimo u kulturi muške javnosti koja najčešće ne iskoračuje iz okvira kompetencije i poništavanja glasova sugovornika, dakle onih drugih. To me, moram priznati, i rastužuje i plaši. Ono što me napose zbunilo jest nevjerojatni previd suvremene diskurzivne prakse, ignoriranje moći i nemoći multimedijalnih načina komuniciranja i načina na koji oni stvaraju tekstualnu mrežu, odnosno utječu na procese orijentacije u svijetu.

***Kako biste komentirali nedostatak utjecajnih ženskih glasova na hrvatskoj političkoj sceni (Vesna Pusić je rijetka iznimka)?***

— Vaše pitanje sadrži zapravo dva pitanja. Prvo se tiče sudjelovanja žena u prostoru tzv. tradicionalnog političkog odlučivanja, dakle i na hrvatskoj političkoj sceni. Ne samo što je donedavno bio posve zanemariv broj žena u političkom životu, već je tzv. velika politika bila »kontejner« različitih neobičnih kreatura koje su mačizam »upražnjavale« u paketu s otvorenim šovinističko-nacionalističkima zahtjevima. Načelo političke odgovornosti nije postojalo, sve se svodilo na zgodan mizogin vic ili poneku gestu provincijalne isprike. Pitam se je li unutar jedne takve arhaično-nedemokratske politike, koja se u osnovi služila kombiniranom tehnikom politike incidenta i politike straha, bilo moguće ženski glas učiniti moćnim & snažnim ili je dostatno zadovoljiti se povremenim prigovaranjem ili ponekim osobnim istupom. Mogu reći da se tu u posljednje vrijeme zbiva zanimljiv pomak. Riječ je o probuđenim ili ponukanim ženskim glasovima, koji ženska pitanja u politici sve više prepoznaju važnima. To je dijelom posljedica jedne ohrabrujuće interaktivnosti žena u političkim strankama i žena u civilnim inicijativama, a, s druge strane, sve više osviještene potrebe za temeljno drukčijim ženskim statusom u politici. U više navrata, posebno putem seminara za žene u politici koje je *Centar za ženske studije* organizirao tijekom posljednjih triju godina, bile smo svjedokinje ženske potrebe za jednakopravnošću, ali i drugim stilom političkog ponašanja.

**»Umnožavanje« zaboravа, koje se sve više ubrzava tijekom posljednjih dviju godina u neobičnoj je vezi s krpanjem javnih imidža**

Drugo pitanje tiče se meni intrigantnije teme: naime, iz kojeg mjesta je uopće moguć utjecajni ženski glas u politici? Jer Vesna Pusić ima osviješteni i artikulirani ženski glas sve vrijeme, no nikada nije bila toliko »glasna«. Ni glas feministkinje s početka osamdesetih, ni glas sociologinje i profesorice s Fakulteta, ni glas glavne urednice *Erasmusa*, nije ju uspostavio u »javnosti glasova« (poslužit ću se glasom kao metaforičkim mjestom za žensku vidljivost), odnosno nije dao moć njenom ženskom glasu. Dakle, moja opaska smjera k tipu politike koji promovira ženu. Ni dalje ne vidim mogućnost izmještanja iz uskopolitičkog konteksta kada se radi o prepoznavanju ženskog glasa, odnosno, afirmaciji različitih ženskih glasova.

Biljana Kašić jedna je od koordinatorica i suosnivačica Centra za ženske studije. Doktorica politologije, prigovaračica savjesti, teoretičarka feminizma i aktivistkinja na feminističkoj sceni u Hrvatskoj od ranih osamdesetih godina. U Centru za ženske studije vodi kolegij *Feminizam, žene, est/etika javnog*. U svojstvu gošće predavačice predavala na nekoliko sveučilišta te škola civilne demokracije u svijetu.

## Muški su centar

***Koliko je kultura unutar čijih silnica razgovaramo* etična *i koliko je važno u njoj se afirmirati na osnovi moralnog integriteta?***

— Nije posve jednostavno odgovoriti na to pitanje. Ništa nije unaprijed etično, ni kultura, ni društvo, ni pojedinac/pojedinka. Posebice ne kultura nasilja, koja nije naša umotvorina, već povijesna priča s kojom se trebamo suočiti. Iako je upitno raditi jednostavne prosudbe desetljeća iza nas, moguće je tek reći da je matrica političke okoline bila najčešće ispražnjena one etičnosti koju ja, parafrazirajući jednu od filozofkinja etike, Drucilu Cornell, imenujem kao čežnju za nenasilnim odnosom spram *Drugog*, odnosno na političkoj razini kao zahtjev protiv politike usisavanja *Drugog* u sustav značenja većine. Ne radi se samo o načelnom stavu etike savjesti, odnosno etike skrbi iz koje feministkinje crpe priču vlastita javna angažmana, već o životnim situacijama koje često izoštravaju to često trivijalno pitanje smisla. Vrijeme rata postavilo je to pitanje rezom frontovske podjele (dobro/zlo, prijatelj/neprijatelj, heroj/kukavica, domoljub/izdajica), omogućavajući vrckanje samo arhetipa, što muških, što ženskih. Osobno sam žudjela za drukčijim tipom ponašanja, drukčijim tipom iskaza mnogih mojih kolega i kolegica, žudjela za intervencijom u »rezu«. Sve se to ipak dogodilo, ali najčešće u zakašnjeloj formi, mucavo, s isprikom ili preskočeno. Ne znam je li moguće govoriti o »moralnim« integritetima ili integritetima uopće, ali »umnožavanje« zaborava, koje se sve više ubrzava tijekom posljednjih dviju godina u neobičnoj je vezi s krpanjem javnih imidža. Jesu li javni imidži poklopci za tzv. »integritete«, tek treba vidjeti.

***Nedavno je održana i tribina povodom pet godina postojanja »Ženskih studija«. Koliko ste zadovoljni recepcijom »Ženskih studija« u hrvatskoj (i stranoj) javnosti?***

— Uglavnom u onoj mjeri u kojoj se oko te recepcije same trudimo, u mjeri u kojoj gradimo prostor vlastite slike, u mjeri u kojoj mi želimo biti prezentne u određenim javnostima. Što se tiče medijske javnosti, recepcija Ženskih studija bila je slična recepciji svakog alternativnog misaonog angažmana, te su pojedini šovinističko-mizogini istupi više ovjeravali patrijarhalno i ženomrzačko okruženje nego što su bili izravno usmjereni na djelatnosti *Ženskih studija*. U međunarodnoj javnosti prepoznate smo kao jedan od najjačih regionalnih centara za ženske studije u ovom dijelu Europe, te su aktivnosti u međunarodnom prostoru, poput predavanja, razmjene studentica i predavačica, zajedničkih istraživačkih projekata, zanimljivi javni izazovi. One su označitelj i drukčijeg referencijalnog polja i nove kontekstualizacije.

***Slažete li se s novoizabranim predsjednikom Mesićem koji je izjavio kako se s pozicije političke* margine *ne može ništa napraviti, pa se stoga treba držati dobrog položaja usred političkog* centra*?***

— Politika muškog poretka i reda uvijek se držala centra ili, štoviše, umišljala je da je *centar sâm*. Stav: biti usred političkog centra, unatoč samorazumljivosti koja proizlazi iz politike lokacije (dakle, ni lijevo ni desno), ipak zahtijeva pojašnjenje. Primjerice, što je politika centra prema ženama, prema nacionalnim manjinama, prema obrazovnim institucijama, prema civilnom društvu? Zasad ne znam odgovore na ta pitanja. Ako politički centar i političku marginu rabimo kao operativne pojmove za detektiranje moći vlasti, stvari se čine jednostavnijima. Posve je jasno da politička margina nema značajke vlasti, ali stav da se s pozicije političke margine ne može ništa napraviti posve je neupotrebljiv i povijesno *netočan*. Biti na političkoj margini ne samo da ne znači »biti marginaliziran«, nego često upravo suprotno. U pravilu se najkreativnije moći, inicijative, političke projekcije oblikuju na političkoj margini, a zasigurno i vrijednosti jedne zajednice. Politička margina ne samo da je kulturalno i simbolički važna, već otvara prostore autonomnoj kritičkoj praksi. Bilo bi zgodno vidjeti, na tragu ovog posve plošnog provizorija o margini i centru, kojemu bi to prostoru pripadale civilne inicijative. Ili još zgodnije, da se malo poigram, da li će civilno društvo, politička fantazmagorija u retorici nove vlasti, samim ritualnim ponavljanjem, doista postati tzv. »main stream« ili centar?

## Tradicija pobune

***Možete li usporediti feminističku aktivnost prvog vala hrvatskog feminizma (posebno vrijednosti koje su izašle na vidjelo kroz polemiku Drakulić/Mandić) naspram aktivnosti drugog vala, okupljenih oko »Ženskih studija«?***

— Teško mi je govoriti u terminologijskim oznakama prvog i drugog vala jer je vrijeme *feminizma & feminizama* na ovim prostorima i u ovom stoljeću jedno »dugo protegnuto« vrijeme. Feministička promišljanja i okupljanja bila su relevantna još dvadesetih godina unutar krugova sveučilišnih žena i sufražetskih aktivnosti, dio je antifašistkinja tijekom Drugog svjetskog rata i u socijalističkoj Jugoslaviji djelovao s feminističkih pozicija, a žene su u vremenu socijalizma artikulirale svoj emancipacijski potencijal u doprinose marksističkom feminizmu. Drugim riječima, čitavo je vrijeme postojala linija kontinuiteta i diskontinuiteta žensko-feminističkih nastojanja, koju, čini se, uvijek iznova moramo rekonstruirati. Osnivačice Centra za ženske studije, teoretičarke, aktivistkinje i feminističke umjetnice iniciraju 13. veljače 1995. godine ženske studije kao jedinstven prostor ženske izobrazbe upravo na zasadama isprepletenih feminističkih tradicija, akcija i ideja. Riječ je i o tradiciji »škole feminističkog mišljenja« oblikovanoj unutar sekcije *Žena i društvo* Sociološkog društva Hrvatske, posebno u vremenu od 1979. do 1985. godine i o tradiciji akcijske podrške ženama (posebno one vezane za problematiku nasilja protiv žena i djece i osnutak prvog SOS telefona u cijeloj regiji 1988. godine) kao i o razvijenoj mreži feminističke solidarnosti unutar prostora dotadašnje Jugoslavije. Ponekad znam reći da je upravo *Centar za ženske studije* simbolički zatvorio jedan krug koji je započeo s iznimnim teorijskim doprinosima upravo kruga žena koje su na prijelazu u osamdesete bile hrabre promicateljice feminističkih ideja. Ponekad su seminari unutar Sekcije doista bili ženskostudijski susreti. Uz Slavenku Drakulić, a tek nju spominjete, riječ je o Radi Iveković, Lidiji Sklevicky, Nadi Pinterić, Slavici Jakobović, Maji Miles, Jeleni Zuppa, Blaženki Despot, Nadeždi Čačinovič, Vesni Pusić — da ovom prigodom spomenemo samo njih. Mnoge od tih žena danas predaju u Centru za ženske studije ili na druge načine surađuju sa Centrom. Temeljna razlika između djelovanja sekcije *Žena i društvo* i Centra za ženske studije, iz sadašnjeg motrišta, tiče se ne toliko teorijskih afiniteta, već pitanja feminističke orijentacije. Naime, dok je feministička orijentacija ondašnjeg kruga smjerala na teorijsku samoidentifikaciju i legitimiranje feminizma unutar ondašnjeg akademskog i medijskog miljea, te je neosporno zaslužna za percepciju i afirmaciju feminizma uopće, *Centar za ženske studije* ima drugu ulogu. On nema potrebu legitimirati feminističke teorijske dosege koji su ususstavljeni u suvremenu znanstvenu i umjetničku praksu, već, uz pretpostavljeni posao oko baze podataka za teorijskoobrazovni rad, *Centar* djeluje na educiranju, osvještavanju i ohrabrivanju različitih krugova žena. Riječ je o otvorenom modelu izobrazbe posebno studentica, ali o iznimno zahtjevnom sustavnom programu unutar kojeg su na različite načine povezane teorijska artikulacija feminizma i feminističko iskustvo, feministička pedagogija i iskustveni načini učenja, osobna kreativnost i feministička umjetnička praksa. Pritom, što može biti zanimljivo za moguće povijesne zabilješke o feminističkim zbivanjima u Hrvatskoj, postoji ta začudna svijest o »autsajderskoj« poziciji *Centra* kao odabranoj i umnogome energetski kreativnoj poziciji. Pristati na »nepovlašteno« mjesto unutar kojeg će se razgovarati o Cvijeti Zuzorić i Virginiji Woolf, androginosti u djelu Shakespearea, o Judith Butler i Donni Haraway, pitanje je posebnog užitka i moći.

## Autonomni ženski prostor

***Recite nam nešto više o polaznicama »Ženskih studija«, također i kakve razlike uočavate među pet dosadašnjih generacija? Da li studentice koje su odslušale jednu grupu kolegija (budući da se oni stalno mijenjaju i nadopunjavaju) iduće godine dolaze ponovno?***

— Polaznice ženskih studija su žene različitih sveučilišnih naobrazbi, generacijskih dobi, životnih afiniteta, iako najčešće studentice različitih dodiplomskih studija. Premda je više studentica s društveno-humanističkih usmjerenja i onih umjetničke branše, u svakoj generaciji imamo studentice s prirodoslovnih fakulteta, a često i poslijediplomantice. Radeći s njima spoznale smo upravo kvalitetu interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti, dakle važnost intergracijskog spoznavanja. Svaka generacija studentica je posebna i sve usporedbe su neprimjerene. Studentice ohrabrujemo da oglase sebe i osvijeste vlastite afinitete i teorijska htijenja, a one koje imaju jasnu želju za specifičnim teorijskim znanjima, uz našu podršku upisuju poslijediplomske i postdoktorske studije na sveučilištima u svijetu. Kada smo tijekom obljetničkih događanja pravile evaluaciju našeg rada, zanimljivo je vidjeti koliko je studentica doista napravilo seminarske, diplomske i magistarske radnje potaknute znanjima koje su dobile na Ženskim studijima (a radilo se o radnjama iz feminističke epistemologije, filmske umjetnosti, odnosa spram nasilja, kategorije roda u politologijskoj znanosti i sl.). Studentice iz svih generacija ostaju s nama u kontaktu na više načina: slušajući nove kolegije, podržavajući Ženske studije, ili pak sudjelovanjem u istraživačkim projektima Centra. No valja reći da su poneke od naših studentica postale i voditeljice kolegija.

**Najkreativnije moći, inicijative, političke projekcije oblikuju se na političkoj margini, a zasigurno i vrijednosti jedne zajednice**

***Što treba formalno učiniti želi li se tko upisati na »Ženske studije«?***

— Ono što se nama čini važnim za kreativnost obrazovnog rada i interaktivnost u procesu načina spoznavanja jest ne samo načelni pristanak i spoznajna znatiželja, već osobna motivacija za ženskim znanjima i za samospoznajom. Stoga pri svakom upisu radimo motivacijski upitnik s potencijalnim polaznicama, a od tzv. formalnih kriterija minimum je srednjoškolsko obrazovanje.

***Objasnite zašto su vrata zatvorena eventualnim muškim polaznicima.***

— Zasad su se muškarci nama u pravilu javljali kao mogući predavači, a u gotovo zanemarivom broju kao mogući polaznici. Radilo se najčešće o onima koje je više intrigirao ulazak u »autonomni ženski prostor«, nego sadržaj ovakvog obrazovnog programa. Iako dvojbe o tome među voditeljicama *Centra* postoje, prevaga ide upravo u prilog vrijednostima koje posvjedočuje iskustvo dosadašnjeg rada. Stvaranje atmosfere podrške i ohrabrivanja žena, a prema uvidima i u iskustva sličnih neovisnih centara, posve je drukčije u ženskom okruženju nego u žensko-muškom okruženju, koje se »u hodu« obično transformira u muškocentrični model. Teza o muškom pogledu kao zrcalu spram kojeg se sve drugo primjerava, a koju su posebno osamdesetih godina aktualizirale kulturalne feministkinje, na zanimljiv način funkcionira unutar prostora spoznavanja i učenja. U pravilu negdje oko pet posto muškaraca među studentskom populacijom pohađa ženske, odnosno rodne studije koji djeluju pri sveučilištu.

## Panorama predrasuda

***Jedan od prigovora »Ženskim studijima« koji najčešće čujem tiče se stava da se žene »naprosto rađaju kao žene«, pa onda nemaju što učiti o svojoj »ženskosti« ni na kakvim »spolno specijaliziranim« studijima. Možete li to podrobnije komentirati?***

— Da budem malo cinična: ženama je spol doista sudbina u doslovnom i spoznajnom smislu. Povijest spoznaje i povijest svakodnevice oduvijek ih je uvijek podsjećala na to. Kao što znamo iz kulturalne antropologije, nedominantni, odnosno *opresirani subjekti* imaju ponešto veću fokusaciju na sebe u odnosu na one povlaštene, i to iz posve prozaičnih razloga — da bi bili ponešto vidljiviji, ili, što je često »prijeteća priča«, da bi mijenjali odnose moći u društvu. Kada je Simone de Beauvoir još 1949. godine u svojoj knjizi *Drugi spol* izašla s tezom da najvažnija zapreka ženskoj emancipaciji nije njeno biološko određenje, već cijeli politički i povijesni sustav u kojemu se muške i ženske uloge oblikuju, izazvala je zabrinutost u ondašnjim intelektualnim krugovima. Čini se iz istih razloga iz kojih se uvijek iznova obznanjuje stav da ne možemo pobjeći od svoje navodne spolne zadanosti. Ovaj stav ne mogu samo imenovati »pristajanjem na status quo«, već ideologijskim stavom s dalekosežnim implikacijama. Jer u modi su ponovno konzervativne ideje.

***Zarez je u prošlom broju objavio reagiranje čitatelja koji misli kako se sva ljudska, pa onda i ženska prava mogu kupiti novcem. Kako biste mu odgovorili?***

— Ovom prigodom ću se koristiti metodom ignorancije koja je inače jedna od legitimnih metoda izražavanja ženskog neposluha. Osobno sam umorna od tolike pažnje koju pridajemo ovim ili sličnim stavovima.

***Kao politologinja te kao predavač kolegija »Feminizam, žene, est/etika javnosti«, komentirajte slogan* osobno je političko.**

— Slogan »osobno je političko« zasijeca u samu prirodu razumijevanja političkog života, jer s jedne strane prekoračuje granice privatnosti i javnosti, a, s druge strane, zagovara novi model društvenosti. Stav da je »osobno zapravo političko« jasno su izrekle radikalne feministkinje koje su ranih sedamdesetih godina zahtijevale ne samo pravo na ženski glas u političkom životu, već i pravo da glas vlastita iskustva prenesu u javni život. Još Virginia Woolf dvadesetih godina govori o tomu da su tiranije i poslušnosti u privatnom svijetu jednake onima u javnom, nagovješćujući time patrijarhalnost kao uzrok nasilničke moći u oba svijeta. Feministkinje su javno progovorile o iskustvima nasilja i opresije u privatnosti, a spomenuti je slogan korespondirao sa sloganom »Nasilje u obitelji nije privatan, nego politički problem«. Što se pak tiče samog novog koncepta društvenosti, on se temelji na novim sadržajima politike koja bi imala pitanja društva kao zajednice staviti u fokus (kvalitete života, socijalne pravde i prava na život bez nasilja, etike skrbi, pitanje okoliša), ali i ona koja se tiču stila političkog ponašanja i vladanja. No to je jedna posebna velika tema.

## Mačistička klima

***Molim vas da komentirate i nedavno osnivanje »Udruge za prava muškaraca«?***

— Iako se nisam podrobnije zanimala za tu specifičnu udrugu, indikativno je da je ona već u startu postala medijska atrakcija, neusporedivo više nego prva inicijativa za prava i podršku ženama i djeci žrtvama obiteljskog nasilja pri osnutku početkom 1988. godine. Osobno mislim da bi u setu ljudskih prava trebalo problematizirati pravo muškaraca kao zasad ipak neprijeporne »političke većine«, posebno u našim prilikama, no ono što je začudno u cijeloj priči je ta »golicava atrakcija« koja više sugerira načelo neupitnosti prava muškaraca nego njihovu ugroženost.

***Koliko ozbiljnim problemom hrvatskog društva držite i fizičko i verbalno nasilje nad ženama?***

— Ne reagirati na nasilje znači uvijek prešutno pristajanje, kako bi rekla jedna od naših civilnih teoretičarki nasilja, Vesna Teršelič. Pristajanja su se na ovim prostorima više puta dogodila, štoviše, sve što možemo razabrati jest kontinuitet nasilja, nasilničkog mišljenja, nasilničkog ponašanja, nasilja kao takvog. Činovi nenasilja su tek pukotine u povijesnom iskustvu. Nasilje nad ženama je, kako s pravom naglašavaju feministkinje, rodno obilježeno i u osnovi je strukturalni problem društva. Hrvatsko društvo nije posebno specifično kad je posrijedi nasilje protiv žena u obitelji. Ali, ako pratimo trend nasilja posljednjih godina, radi se ne samo o njegovu porastu, već o krajnje drastičnim tipovima nasilja čemu je pogodovala »mačistička klima«, militarizacija i rat, kao i niz mizoginih poruka koje je proizvodila i posredovala politička javnost. Ono što se meni čni iznimno relevantnim kad je u pitanju ova tema, to je jedna kompetentna mreža ženske podrške upravo ženama koje su *preživjele* nasilje, a koja se sastoji od savjetovališta, skloništa, edukacijskih centara i sindikalnih inicijativa, te nekolicine zastupnica koje zagovaraju ovakve inicijative u Saboru.

***Dajte mi jedan primjer ženskog aktivizma koji može povećati demokratičnost i toleranciju društva u cjelini.***

— Postoji čitav niz ženskih inicijativa koje s više ili manje uspjeha i političke prepoznatljivosti promiču načela tolerancije i ženske podrške. Čini mi se da je od imenovanja jedne od inicijativa važnije govoriti o stvaranju prostora unutar kojih bi njihov rad bio moguć. Mapiranje civilnog prostora nalazi se i u programu nove Vlade, zar ne? Z

razgovor

## Sanja Iveković, umjetnica

# Opasnost dolazi s Istoka!

**Dokle god se temeljito ne razmontira modernistička paradigma o umjetniku koji nešto lijepo radi izvan konkretnog vremena i prostora, teško je očekivati da će se na sceni desiti značajnije promjene**

Rosana Ratković/Sabina Sabolović

Događa se da umjetnici koji ispovijedaju vjeru u »čistu« umjetnost, koja izvan političkih okvira nastaje kao djelo osobnog nadahnuća, lako stavljaju svoju »čistu« umjetnost u službu vladajuće ideologije. Sanja Iveković pripada drugoj skupini umjetnika koji svjesni neraskidive povezanosti političke stvarnosti i umjetničkog djelovanja ostaju dosljedni svojim stavovima i ne pristaju na ustupke vladajućim strukturama ma kojoj orijentaciji one pripadale. Ispitivanje odnosa između privatnog i javnog, s osobitim naglaskom na položaj žene unutar tih okvira, stalno su prisutna pitanja Sanjina umjetničkog djelovanja. Sanja je bila prva umjetnica iz svoje generacije koja je u sedamdesetima jasno iskazala feminističke stavove, a u devedesetima, kada feministički angažman postaje opozicija vladajućem sistemu, Sanja izvodi radove u kojima su feministički stavovi prisutni kao iskaz neslaganja s vladajućom politikom. Udobno smješteni i neometani u Sanjinom stanu usredotočili smo se na dugi razgovor u kojem se preplitanje pitanja umjetnosti i politike pokazalo neminovnim.

***Povod našem razgovoru je temat koji obilježava pet godina Ženskih studija a vi ste bili uključeni u taj projekt od samog početka. Bili ste i prva umjetnica koja je izrazila jasno feministički stav. Danas je na sceni prisutan veliki broj umjetnica, no može li se reći da u Hrvatskoj postoji feministička umjetnička scena?***

— *Wishful thinking!* Čudo hrvatske umjetničke scene jest da uopće postoji, a do feminističke scene ćemo se još načekati! Vjerujem da će ova serija tribina na sveučilištima koje je organizirao Centar za Ženske studije biti povijesni »iskorak« u javnost i moguće je da će »hit« ovog proljeća biti *feministički diskurs.* No, teorija nam je tu, po starom običaju, jako ispred prakse. Veseli me činjenica da postoji velik broj izuzetno kvalitetnih mladih kritičarki likovne umjetnosti koje suvereno vladaju scenom i koje nemaju problema s feminističkim diskursom, što se nažalost ne može reći za većinu umjetnica. Ipak — i tu se vide promjene. Sjećam se još prije par godina, kada sam osnivala Electru, pozvala sam umjetnice različitih generacija da se uključe i prvo pitanje koje su postavile na našem prvom sastanku (koji smo održale u prostoru Ženskih studija) bilo je zašto se moramo zvati Ženski umjetnički centar. Bila sam malo šokirana, ali sam već tada imala nešto »radnog staža« na ženskoj sceni i znala sam da mogu očekivati takvu reakciju. Ona je sasvim normalna. Živimo u patrijarhalnoj, mizoginoj sredini u kojoj biti ženom baš i nije neka prednost. Baš u to vrijeme jedan moj kolega s akademije, poznati dizajner i slikar, izjavljivao je po novinama da su po njegovom mišljenju feministice frustrirane žene, koje su netalentirane, ružne ili rastavljene, i one koje ne mogu naći muža! Ako se svakodnevno krećeš u takvom društvu, trebaš imati petlje da se javno izjasniš kao feministica! U zaostalom društvu u kojem živimo ni umjetnost ne može biti bolja — scena nam je tradicionalistička i konzervativna. Tabu tema domaće likovne produkcije nije samo tema roda i spola, to su i nacionalizam, šovinizam, fašizam, vlast, novac, rat, religija, nasilje, Srbi, seksualnost, siromaštvo, itd. itd. — ukratko sve one teme o kojima svaki dan čitamo u novinama i koje nam »život znače«. Naši likovni umjetnici još uvijek se bave »umjetničkim« temama kao što su umjetnost, prostor, vrijeme, svjetlo, materijal (čast izuzecima). Nema straha da politička umjetnost kod nas postane pomodna stvar — mi još živimo u predpolitičkom vremenu. I u tom smislu smo pravi »istočnjaci«.

### Problem kritične mase

Bojana Pejić baš o tome govori u svom *interviewu* u prošlom broju. Njeno je iskustvo da termin *politička umjetnost* u ovim našim zemljama baš nije popularan — umjetnici s kojima je razgovarala tijekom pripreme izložbe *After the Wall* odbijali su pristati da ih se nazove političkim umjetnicima. S druge strane, ona kaže da američki umjetnici, poput Hans Hackea ili Marthe Rosler, s tim nemaju problema. To me podsjetilo na susret koji sam lani u Hamburgu imala baš s Marthom Rosler i Mary Kelly, a u vrijeme NATO-ova bombardiranja Srbije. O ratu smo pričale jednu večer do četiri sata ujutro. I kod nas se, jasno, u to vrijeme pričalo, no razlika je u tome što su one o toj temi radile radove! Ne želim moralizirati ni propovijedati, želim samo reći da mislim da dokle god se temeljito ne razmontira ta modernistička paradigma o umjetnosti i umjetniku koji nešto lijepo rade izvan ovog našeg konkretnog vremena i prostora, a ona je je kod nas još uvijek »na snazi« — teško je očekivati da će se na sceni desiti značajnije promjene. Postojao je, dakako, uvijek mali broj umjetnika koji su drugačije promišljali umjetnost, pojedinaca je uvijek bilo i bit će, no očito da je u ovako maloj sredini stalni problem — problem kritične mase.

***Mislite li da se u Hrvatskoj dogodio pomak u recepciji feminističkih radova od sedamdesetih do danas? Da li eventualne promjene u recepciji publike imaju veze s političkim i/ili društvenim promjenama?***

— Naravno da se promijenilo, bilo bi zbilja tragično da nije. Sjećam se da sam 1982. godine jedva iznudila od Marjana Susovskog da u svom tekstu kataloga mojih *performancea*, koji je izdala Galerija suvremene umjetnosti (današnji Muzej suvremene umjetnosti), napiše da se bavim feminističkom problematikom. Bio je prilično sumnjičav i pitao me da li sam sigurna da mi to baš »treba«. Sigurna sam da će danas tvrditi da nije imao nikakvih problema s upotrebom termina »feminizam«. I reći će istinu. Bitke su se vodile oko manje »ozbiljnijih« tema, o tome na primjer, da li je ono što radimo mi konceptualci uopće umjetnost. Jer ne želim biti nepravedna. Oni malobrojni umjetnički kritičari koji su podržavali takozvanu *Novu umjetničku praksu* sedamdesetih bili su izloženi žestokoj paljbi vrlo moćnih kritičara koji su po novinama napadali tu »retardiranu« umjetnost. U *Vjesniku* se tako pojavila kritika Jermanove i moje izložbe koju je napisao jedan već onda ugledni kritičar (koji je danas direktor jedne važne muzejske institucije), a u kojoj je za naš rad doslovno rekao da se radi o »patološkim pojavama« na domaćoj likovnoj sceni. Nije to bilo tako strašno davno — bile su to kasne sedamdesete ili čak početak osamdesetih. Ne spominjem imena jer mi uopće nije stalo nekoga prozivati, uostalom svatko ima pravo zastupati svoje stavove

**Najbolja hrvatska umjetnička produkcija je ženska produkcija**

pa ma kako smiješni, konzervativni, desničarski bili. Ovo je samo jedan paradigmatski slučaj, ali kao takav trebao bi nam poslužiti kao zanimljiv *case study* i ozbiljno ga studirajući mogli bismo nešto iz toga naučiti. Mislim naime da primjer uopće nije zastario.

Ali da se vratimo na vaše pitanje recepcije feminističkih tema danas. Krajem lanjske godine bila sam na projekciji Gotovčevih ranih šesnaestmilimetarskih filmova koji neosporno spadaju u najbolja djela hrvatske kinematografije. Tom je nakon projekcije govorio o tim svojim filmovima i bilo mi ga je izuzetno zanimljivo slušati jer je stilske postupke koje je koristio počeo objašnjavati kao interpretaciju »muških« i »ženskih« principa! Trbuljak je također lani radio seriju u kojoj se poigravao s temom obiteljskog nasilja. I jednog i drugog izuzetno cijenim kao umjetnike i uopće me ne smeta što nam kradu *agendu.* Daj bože da ima više muških umjetnika koji u svojoj umjetničkoj praksi promišljaju spolne/rodne uloge!

### Guerilla girls

Moja je nelagoda druge prirode — bojim se da se feminizam u našem umjetničkom kontekstu opet ne pojavi i nestane kao modni trend. Nekako ne vjerujem da se radi o fenomenu koji američka likovna kritika naziva *gender switch.* O tome iz vlastite ženske, feminističke perspektive govori u jednom svojem starom *interviewu* iz osamdesetih i Jenny Holzer.

Njoj se čini zanimljivim da se američke umjetnice (misli pritom na Barbaru Kruger, Adrian Piper, Cindy Sherman, Marthu Rosler i druge) više bave »stvarnim svijetom« od svojih muških kolega, poznatih slikara (kao primjer navodi Clementea) koji su se okrenuli fantaziji i čiji je rad vrlo osoban, privatan i mističan, koji se, drugim riječima, bave osjećajima, dakle tradicionalnom »ženskom« temom. Na pitanje misli li da se to događa kao posljedica utjecaja feminističkog pokreta koji je i muškarce emancipirao, pa su oni sada zaposjeli za njih novi teritorij na koji su licencu do sada imale žene, Holzerova odgovara da je to vjerojatno istina i da je dobro da muškarci istražuju svoju subjektivnost. Ali na to još dodaje da zapaža da bi za mnoge od tih umjetnika mogla reći da su oni zapravo »konfuzni« *(mushy-headed)* i da se samo skrivaju iza svoje osjećajnosti. Žene su te, kaže Jenny, koje rade radikalne pomake, čija je umjetnost zaista zanimljiva. I onda još zaključuje *da je prirodno da se žene u svojoj umjetnosti bave važnim društvenim problemima, da se bave politikom — politika ih jače lupa po glavi.*

I sad ću reći nešto što će zazvučati kao ženski agit-prop, ali ja zaista tako mislim i spremna sam braniti to mišljenje — najbolja hrvatska umjetnička produkcija je ženska produkcija. Ima umjetnika koji zaista rade izvrsno, ali za većinu bih rekla da su *mushy-headed.* Scena definitivno pripada ženama. I zato me deprimira očita diskriminacija koju domaće umjetnice još uvijek stoički podnose. Osobno me ne uzbuđuje toliko činjenica da muškarci u struci uopće ne primijete da prakticiraju seksizam. »Događa« se to i saborskim zastupnicima, ali i slavnim arhitektima. (vidi skicu nacrta budućeg Muzeja suvremene umjetnosti, Zarez 24, str. 19). Problematično mi je što ni same žene, koje su u prilici da predstave domaću likovnu scenu, isto tako ne primjećuju da im na listi ima uvijek više muškaraca nego žena. Uvijek će tu »proraditi« oni famozni »objektivni« kriteriji po kojima kod nas nikad nema dovoljno žena umjetnica — ili ih nema, ili nisu dovoljno »kvalitetne«. Može to možda biti argument kada govorimo o domaćem filmu, ali to naprosto nije istina s likovnom produkcijom. Ne znam da li se sjećate — 1995. godine je u popularnoj »džamiji« održana velebna izložba *125 vrhunskih djela suvremene hrvatske umjetnosti* na kojoj je predstavljeno 116 umjetnika. Znate koliko je tu bilo žena? Devet! Ukratko, momentalno mi se čini puno urgentnije osnovati hrvatske *Guerilla girls*, nego prigovarati da nemamo feminističku umjetnost.

**Electra**

*Vi ste pokrenuli žensku umjetničku grupu Electra — koji su njeni ciljevi?*

— Prvo, ne radi se o umjetničkoj grupi, nego o ženskoj nevladinoj udruzi. Tu se krije ona važna mala-velika razlika izmedu sedamdesetih i devedesetih. Nije da je vrijeme umjetničkih grupa prošlo, dapače. Baš se početkom godine zatvorila u Bečkom Kunsthalle velika izložba pod naslovom *Art as teamwork is Activity as a Manifesto* koja se bavi tom temom zajedničkog umjetničkog rada. Tradicija umjetničkih grupa i zajedničkog rada kod nas je mršava, ali ipak postoji, ali kao što znate pravna mogućnost osnivanja udruga kratkog je vijeka.

Electru smo osnovale 1996. godine s velikim nadama, no od projekta koji je ambiciozno bio zamišljen kao petogodišnji projekt nije se baš puno toga ostvarilo. Jako sam uživala kada smo pisali tu žensku *bilježnicu*, no pokazalo se da je *real life* nešto sasvim drugo. Polovica devedesetih bila je dobro vrijeme za takvu inicijativu, postojala je mogućnost potpore od Instituta otvoreno društvo koju smo na početku i dobili, a i dvije strane ženske fondacije su nam dale neke manje pare. To je bilo dovoljno za realizaciju samo nekoliko projekata, puno lijepih ideja nismo uspjeli izvesti. Brzo smo se suočili sa činjenicom da nećemo dobivati stalnu potporu i da ćemo teško doći do vlastitog prostora, opreme i sl. Nije me obeshrabrilo to što nismo imali novaca da iznajmimo neki prostor koji bi postao galerija, u tom trenutku mi se činio veći izazov »preživjeti« bez stalnog izlagačkog prostora. Problema sam medutim više imala s vlastitom pozicijom, to jest ulogom kustosice koja se nekako od mene očekivala. Uz sve ostale uloge, ova mi se u cijeloj priči činila najmanje poželjnom, no nisam medu umjetnicama naišla na inicijativu za promjenu tog standardnog oblika suradnje. Dvoumila sam se, na primjer, da li koncepciju moram potpisati kao autorica projekta. Na koncu sam zaključila da je to neka vrsta odgovornosti koju naprosto moram preuzeti na sebe. Tako sam nastojala da svaki put samo iniciram neki projekt, na taj način da predložim prostor u kojem se radi, a katkada je to značilo i odabir medija. To je recimo slučaj projekta *Poruke* koji se sastojao od toga da smo zakupile reklamni prostor električnih *displaya* u tramvajima za koje smo ispisale poruke. Svaka od umjetnica imala je na raspolaganju maksimum 200 znakova, a to znači da je trajanje emitiranja teksta 23 sekunde. To je dakle, bio zadani format rada. *Poruke* su se vrtjele 13 dana. Upravo nam je u toku projekt koji sam nazvala *Samo za tvoje oči* a trajat će do početka travnja, a možda i duže. Izlagačka adresa — izlog na fasadi kuće u Frankopanskoj 2. Kako sada nemamo ama baš nikakvu potporu, realizaciju projekta imamo zahvaliti činjenici da je vlasnica izloga opet jedna sjajna žena s kojom sam studirala na Akademiji i koja nam je besplatno ustupila ovaj fenomenalni prostor koji bi mnogi obrtnici skupo platili. Centar za ženske studije nam je kao i obično spremno »uskočio« plativši poštarine, a svoje radove sponzoriraju, naravno, same autorice. Ovaj put pozvale smo na suradnju i troje umjetnika, ali vam neću reći njihova imena!

*Radite sa ženama žrtvama nasilja u obitelji, predajete na Ženskim studijima, spomenuli smo Electru; smatrate li ove angažmane integralnim dijelom svog umjetničkog djelovanja?*

— Ne, naravno. Loša sam predavačica, ali se trudim. Nisam ni naročito dobra aktivistica — često markiram. Nakon sudjelovanja na Manifesti dobila sam neke pozive od pariških njujorških galerista na koje nisam uopće odgovorila. Otišla sam umjesto toga u Bangkok jer me pozvala grupa žena koje su radile žensku izložbu koja je imala lijep naslov — *Womanifesto*. Bilo je to vrlo uzbudljivo iskustvo. Tamo sam nastavila raditi svoj projekt *Ženska kuća* sa ženama koje su ne samo žrtve obiteljskog nasilja, nego su još i zaražene virusom AIDS-a. Stvarno je bilo potresno. I Azija je fantastična, a Tajland je prekrasan. Ali sa stajališta takozvanog »profesionalizma« to je bila vrlo *neprofesionalna* odluka. Naime, tamo sam potrošila novce s kojima sam mogla otići u New York i tamo napraviti možda dobar *business*. Kažem, možda.

U vrijeme naših 'olovnih godina' Ženski studiji su uz *Arkzin* bili jedina oaza u kojoj si se mogao osjećati normalnim, gdje nije bilo nacionalističkog diskursa i fašistoidne retorike, gdje si mogao disati...

A onda su došle promjene. I onda otvorim svoj TV — to se dogada prije nekih desetak dana — i vidim našeg veselog Joška Marušića koji u podugačkoj emisiji tipa »portret umjetnika« na pitanje da li je baš sve bilo loše u zadnjih deset godina kaže da ipak treba priznati da je bivša vlast učinila nešto dobro — smanjila je broj etničkih manjina!!! Kako je Joško poznat kao šaljivdija, a u toj emisiji često je ozbiljne i pametne izjave »filao« vicevima, pretpostavljam da mu je ovo bio još jedan. No radi se o dosta ozbiljnoj temi i taj uvrnuti humor me malo sledio. Kako živimo u zemlji u kojoj je sve moguće, ja sam u vezi stavova poznatih umjetnika i profesora malo nesigurna. Moja je reakcija valjda normalna.

**Bojim se da se feminizam u našem umjetničkom kontekstu opet ne pojavi i nestane kao modni trend**

Sanja Iveković, Stanarke Autonomne ženske kuće, Zagreb u ožujku 1999, razglednica, izdavač Galerija Rigo, 1999.

**Nema straha da politička umjetnost kod nas postane pomodna stvar — mi još živimo u predpolitičkom vremenu. I u tom smislu smo pravi »istočnjaci«**

**Gen XX**

*Kakve su reakcije bile u drugim medijima na vaš projekt* Gen XX *koji ste započeli u suradnji s* Arkzinom*?*

— Osim u Arkzinu bilo mi je izuzetno važno objaviti *Gen XX* i u drugim časopisima. Još je jedan *oglas* objavljen u *Frakciji* i jedan u *Konturi*. Nećete vjerovati, cijela se naklada tog broja *Konture* prodala, ja nemam nijedan primjerak, nisam ga stigla kupiti! Ciljala sam naravno na ženske časopise, one komercijalne. Željela sam vidjeti kako će taj *art* funkcionirati u drugim kontekstima. Ispostavilo se da je to dobar projekt jer je na nekoliko razina doticao neka ozbiljna pitanja — politička, pitanja copyrighta, itd. Reakcije su bile različite: *Zaposlena* je odmah objavila jedan *oglas*, ali tu se pojavio problem *copyrighta*. Naime predstavnica Chanella za Hrvatsku to je morala »po dužnosti« prijaviti centrali u Parizu i glavni *office* je hitro reagirao. Poslali su pismo uredništvu u kojem jasno napominju da je *oglas* za hrvatsku tvrtku Končar neovlašteno upotrijebio njihov oglas, odnosno, fotografiju. Meni je to bilo baš sjajno, no razumjela sam urednicu kojoj nije bilo do smijeha ni do takvog *arta*, ona je sasvim ispravno zaključila da se ovdje više ne radi o umjetničkoj slobodi, nego o parama. Bojali su se da će ih Chanell tužiti. Tu se mogla razviti cijela nova zanimljiva diskusija o pravima umjetnika u odnosu na prava kompanije koja ima *copyright* npr. fotografiju. Pokušala sam u *Mili* i *Gloriji*, ali tamo nisam uspjela pregovarati o popustu, a cijena za reklamu u tim je časopisima stvarno paprena. Najduže sam se natezala sa *Svijetom* gdje mi je glavna urednica rekla da će mi objaviti *oglas*, ali ne besplatno i ne na cijeloj strani. I još je zahtijevala da u istom broju objavi veliki *interview* sa mnom o tom projektu. To sam odbila. Kad sam kustosima Manifeste, koji su znali povijest projekta, predložila da se jedan *oglas* objavi u katalogu, prvo su malo vijećali, a onda su pristali da budu medijatori u slučaju da se Channell javi.

*Prošle godine ste sudjelovali na dvjema velikim izložbama* After the Wall *i* Aspects/Positions *koje su se, svaka na svoj način, bavile umjetnošću s istoka i predstavljale su možda i kraj niza projekata koji su obrađivali to područje. Što mislite o toj poziciji umjetnika s Istoka i izlaganju u tom kontekstu?*

— Nadam se da smo se sada riješili mita o Europi. Svatko od nas tko ima imalo iskustva s uvjetima u kojima se producira i prakticira umjetnost na Istoku i na Zapadu neće imati nikakve dileme da kaže da se radi o dva različita iskustva. Uostalom radi se o povijesno različitim kontekstima, koji su različiti i politički, i ekonomski itd. Jedino nam je patrijarhat dosta sličan. Apsurdno je to ignorirati. Činjenica je da se u zadnje vrijeme desio niz izložbi o umjetnosti bivše Istočne Evrope. Ne znam zašto se mi toliko oko toga brinemo. Mi uvijek imamo neke ekstremne stavove koji su očit dokaz naših frustracija. Prvo smo frustrirani zato što nas zovu na izložbe, a onda smo frustrirani zato što nas ne zovu. Meni je dosta toga da se ljutim što sam došla s Istoka, to je naprosto gola istina, ne pristajem da me se gurne u taj postkolonijalni diskurs.

Moram priznati da mi je tu moje kratko azijsko iskustvo strašno pomoglo. Zaista je ljekovito vidjeti te fantastične žene koje su tako kreativne, organizirane, koje se ne daju eksploatirati ni ugnjetavati od nama tako dragog razvijenog Zapada.

Sasvim je jasno zašto se baš tamo, u tom *Trećem svijetu*, upravo dogada najuzbudljivija umjetnost. »Opasnost« nam dakle opet dolazi s Istoka!

*Na čemu trenutno radite?*

— Upravo sudjelujem na izložbi koju Tadej Pogačar organizira u svojoj galeriji P74 u Ljubljani. Naslov izložbe je *I touch myself*. Tema: masturbacija! Projekt je *podprlo* slovensko Ministarstvo za kulturu. Baš me zanima da li bi naš novi ministar pružio potporu jednom takvom sličnom, na primjer, ženskom projektu. Z

razgovor

## Nadežda Čačinovič, teoretičarka

# Žene s odobrenjem

### Kvintesencijalni Letica: u dosluhu s vlašću i vlastitim interesom

**Andrea Zlatar**

*Možete li usporediti današnji interes za ženske studije u Zagrebu s feminističkim kretanjima sedamdesetih godina?*

— Ne znam da li mogu. Te su stvari snažno obilježene kontekstom: tadašnje su feminističke inicijative bile jedan od načina dovođenja u pitanje jedino ovlaštenih institucija i govornika. Briga za žensku ravnopravnost tada je bila sastavni dio proklamirane politike, znalo se tko je ovlašten da se time bavi. Kao i na mnogim drugim područjima proklamacije su imale dvostruki učinak: s jedne su strane doista prikrivale patrijarhalni sklop društva i dvostruku opterećenost žena; ali je samo po sebi razumljivim bilo školovanje i zapošljavanje žena (bilo je, doduše, neobičnih trendova ranog pogradanjenja po direktivi, prihvaćanja posebne uloge drugarica supruga, Đilasova *Anatomija jednog morala* i sadržajem i kao primjer veoma je zanimljiv tekst za povijest službenih ženskih uloga). Samoupravljanje je (unatoč baroknoj strukturi i nepriznatom oslanjanju na partijske odluke) dalo barem povremeno glas upravo onima koje su bile dvostruko nemoćne: ženama čistačicama, ženama na traci... U usporedbi s tim ženama sudionice su feminističkih kružoka bile višestruko privilegirane, k tomu im se još predbacivalo da je sve to čime se bave »uvezeno«, da služi osobnoj promociji. Aktivizam se nije mogao razviti na širokoj fronti traženja zakonske regulative, prava na abortus: naši su zakoni bili i gori i bolji od onih u nekim drugim zemljama. Iskorak je nastao tek s borbom protiv obiteljskog nasilja. Pritisak tzv. znanstvene zajednice bio je još mnogo veći nego danas. Što god da smo radile (a mnoge su bile aktivnije od mene) radile smo s nemirnom savješću.

Dakako da su ženski studiji i u ovom posljednjem razdoblju bili dio alternative: ali su unutar nevladinih organizacija, pa i na oporbenoj sceni posve priznata. Aktivistička je scena ionako snažno feminizirana. Prevladavajuće paradigme u društvenim i humanističkim znanostima također su mnogo povoljnije za ženske studije.

### Ženomrzačka filozofska tradicija

*Možemo li već govoriti o nekoliko generacija feminizma i teorijskog interesa za ženske teme? Mora li svaka generacija početi iz početka, sva pitanja odraditi za sebe, iznova, ili postoji neka vrsta tradiranja iskustva i znanja?*

— U refleksiji se ne počinje iz početka utoliko što su jezik, knjige itd. razmjerno dugovječni; počinje se iz početka u feminističkom stavu, ali to je vjerojatno neizbježno. Feminizam nastaje iz iskustva nepravde, zapriječenosti, asimetrije na bilo kojem području, a ta su iskustva raznovrsna. Patrijarhalni elementi nacionalizma, pokušaj ponovnog afirmiranja tradicionalnih žensko/muških podjela svakako su bili novi poticaj.

*Ženski studiji koncentrirani su u Zagrebu. Ima li nekih naznaka za njihovu »decentralizaciju« u Hrvatskoj? Kakva su radna i komunikacijska iskustva feminističkih scena bivše Jugoslavije? Kakva je suradnja s Beogradom i Ljubljanom danas?*

— Kako je ženska aktivistička scena decentralizirana, ona na neki način drži vezu i s tzv. »teorijskim« dijelom. Nedovoljno, ali ipak. U tek započetu akciju predstavljanja ženskih studija na sveučilištima uključena su naravno sva u Hrvatskoj.

Jedna od sjajnih stvari u posljednjim godinama bila je neprekinuta veza izmedu mnogih ženskih organizacija pa i ženskih studija na čitavom području bivše Jugoslavije. To ne dopušta, naravno, zaključak da su žene »kao takve« solidarne mimo nacionalnih okvira: samo dokazuje da je u jednom tipu djelovanja to moguće. Kao što znate bilo je i ženskih grupa koje su raspirivale mržnju; u raspravama o strategijskom silovanju to su radile i neke grupe koje su se smatrale feminističkima.

*Budući da predajete paralelno u Zagrebu na Sveučilištu i na Ženskim studijima i u Nizozemskoj na postdiplomskim studijima, kakve su razlike institucionalnog i izvaninstitucionalnog podučavanja? Kako vi danas doživljavate Zagrebačko sveučilište, mislite da će se na njemu moći u skorije vrijeme studirati interdisciplinarna antropologija, ženski studiji,* gay *literatura i takve teme koje su danas prilično daleke od sveučilišnog duhovnog obzora?*

— Nadam se da će se moći bilo što studirati interdisciplinarno, danas je mogućnost dopunjavanja izabranih studijskih usmjerenja minimalna. Za antropologiju je to po samoj stvari neophodno, a ženski su, odnosno rodni studiji interdisciplinarni jer jedino tako mogu pokazati slijepe pjege pojedinih disciplina. Govoreći osobno: volim predavati na Odsjeku za filozofiju, unatoč ili možda čak zbog nepovoljnog položaja u kojemu smo se našli posljednjih deset godina. Stalo mi je do studenata koji se danas odlučuju studirati filozofiju, čak ako to čine iz prejednostavnih motiva (u potrazi za apsolutnim znanjem ili znanjem o sebi). Nesuvremeno koncentriranje na ovaj tip znanja, na jezik koji je nastao tako davno, još uvijek daje rezultate, čak i pragmatično korisne (kao popratni učinak). Moći predavati filozofiju jest velika sreća, omogućuju vam da višemanje čitav život posvetite onome što vam je najzanimljivije. Znate, medutim, da to radite u krajnje nezadovoljavajućem svijetu. Neću ovdje izlagati različite strategije kojima se to uzima u obzir, koliko to određuje posao, sudjelovanje u javnosti itd. S obzirom na predmet ovoga razgovora ženomrzačka tradicija u filozofiji ne navodi me na to da prestanem čitati Aristotela, Kanta, Hegela i Nietzschea ili da se ne smatram filozofkinjom. No kao i opće iskustvo nepravde i ovo zahtijeva da pokušate vidjeti kako je do toga došlo, koliko je trajno, da li se stvar rješava dodavanjem zaboravljenih filozofkinja, da li je dovoljno da se u dvadesetom stoljeću počinje pojavljivati sve više filozofkinja ili je možda filozofija u nekim oblicima sazdana na isključivanju onoga što je konstruirano kao »žensko«...

### Butler vs. Nussbaum

Na ženskim studijima atmosfera je ugodna, zbog različite naobrazbe i interesa rječnik mora biti interdisciplinaran, teme su uvijek egzemplifikacija povezanosti različitih znanja... Moji studenti u Nizozemskoj (iz najrazličitijih država i stilova studiranja: Amerikanci, za koje je profesor osoba što je valja što bolje iskoristiti, traže dodatna objašnjenja, prekidaju, a Japanci, pa i Nijemci, vole zaokružene nastupe, predavanja: to je naravno pojednostavljeno) koji imaju najbolje uvjete ljute me kada teoriju tretiraju kao veliko samoposluživanje u kojima se slobodno bira najnovija i najprivlačnija ponuda, a sustavi referencija ili genealogije smatraju se smetnjama. Ženski studiji, *queer theory*, potrebni su zbog znanja, a ne umjesto znanja.

*Hoćete li komentirati Letičinu tvrdnju da današnje generacije više ne znaju tko su »Vještice iz Rija«. Da li se hrvatsko društvo posljednjih godina toliko patrijarhaliziralo i mačiziralo da šutke prelazi preko ženskih tema? Koliko su žene interiorizirale podređenu ulogu?*

— Letičinin *modus operandi* počiva na tomu da se mnoge stvari prebrzo zaboravljaju, a ono nešto malo posebnoga što ga odlikuje jest cinizam kojim sâm progovara o tomu kako računa na to da smo zaboravili kakve svinjarije je radio. Način predstavljanja, prozivanja, karakteriziranja tih »vještica« kvintesencijalni je Letica: u dosluhu s vlašću i vlastitim interesom, pri čemu ovo potonje ponekad nalaže oporbenu mimikriju. Što se patrijarhalizacije tiče, u hrvatskom je javnom životu bilo žena, ali uglavnom žena s odobrenjem velikog vode, žena sljedbenica. Ne mislim da se žene osjećaju podređene, što dakako upravo može značiti potpunu interiorizaciju (»ne vide svoje okove«). S druge strane, ne valja kada se doživljavaju kao žrtve. Identificiranje s položajem žrtve vodi u slijepu ulicu.

Svakako postojeći tip javnosti i stranačku politiku mnoge žene ne smatraju svojim poslovima. Većina politički aktivnih žena djeluje u nevladinim organizacijama. Vidjet ćemo koliko će se stvari promijeniti.

*U kontekstu suvremenih svjetskih trendova u ženskim studijama, kojima biste teoretičarkama dali najviše šanse, za koje probleme mislite da će biti u žarištu diskusije sljedećih godina?*

— Sasvim pojednostavljeno: mislim da će se i dalje nastaviti podjela na liniji što je sažeto možemo prikazati kao Judith Butler vs. Martha Nussbaum. Judith Butler predstavlja radikalnu teoriju, mogli bismo reći čak arogantno odbacivanje svega što se može smatrati izvan i ispod teorijskog diskursa što ga ujedno smatra i najvišim mogućim subverzivnim djelovanjem; Martha Nussbaum, stručnjakinja za poznoantičku etiku, zanima se za strategije poboljšanja kvalitete života što većeg broja danas živih žena (ne samo njih). Izmedu tih pozicija postoje svakakve varijante. Nadam se da će se stvari razvijati u pravcu posvemašnje propusnosti. Z

## Socijalna konstrukcija/ rodna konstrukcija

### Govoreći o socijalnoj konstrukciji govorimo o načinu proizvođenja istine: ne o tomu da je nema

**Nadežda Čačinović**

Počinjem s vjerojatno najpoznatijom rečenicom feminizma općenito, s rečenicom iz *Drugog spola* Simone de Beauvoir: »Ženama se ne rađamo, ženama postajemo« ili u pojmovima naše teme: ženskost je socijalna konstrukcija.

Nitko danas ne smatra sintagmu »socijalna konstrukcija« upitnom. Sociologijski klasik *Socijalna konstrukcija zbilje* Bergera i Luckmanna najpoznatiji je primjer. Oni pokazuju da nam se svijet ukazuje u društvenom kontekstu; pokazuju kako je konstruirana svakodnevica koju prihvaćamo kao samu po sebi razumljivu. No i bez ovakvog otvorenog isticanja sintagme o socijalnoj konstrukciji referentni okviri poput Cassirerove filozofije simboličkih formi — koja govori o čovjeku kao »simboličkoj životinji«, ovisnoj o ne-nasljednim informacijama, o simboličkoj posredovanosti naše egzistencije — uče nas tomu. To je također jezgra onoga što saznajemo i iz kritičke teorije s malim ili velikim početnim slovom. Filozofijski su radovi 20. stoljeća umnogome pokušaj nadilaženja metafizike: učenja o nepobitnim, nepromjenjivim danostima. U jednom drugom klasiku, Kuhnovoj *Strukturi znanstvenih revolucija*, saznajemo kako dolazi do promjena paradigme i na koji se način transformiraju prirodne znanosti. Ni tu nemamo linearnu kumulaciju objektivnih spoznaja.

Socijalna konstrukcija znači i proces i proizvod procesa. I u najneutralnijoj primjeni implicira da su se stvari mogle odvijati i drugačije. A posljednjih desetljeća počela je prevladavati krajnje kritička uporaba sintagme: kao »socijalno konstruirane« ističu se one pojave koje po mišljenju istraživača treba dekonstruirati, razotkriti. Takvi radikalni zahtjevi često završavaju u krajnje naivnom očekivanju: »razotkrivene« stvari prestat će postajati. U feminističkim aktivističkim očekivanjima, dokažemo li da rodni stereotipi nisu vječita priroda ženskosti, dokinut ćemo njihovu moć. Da je to doista tako, ne bismo trebali rodnu perspektivu u znanosti, samo opće znanstveno razrješavanje predrasuda. No upravo su nam znanstvena istraživanja pokazala da su stvari složenije, da su posrijedi i pitanja moći (moći koja se disperzivno reproducira) pa i pitanja proizvođenja značenja, već spomenute simboličke strukturiranosti naše egzistencije, naša ovisnost o govorenju, o znakovlju. Antropolozi su ukazali na različite sadržaje rodnih konstrukcija u različitim kulturama, ali i na to u kojoj je mjeri binarna opozicija žensko/muško temeljni model organiziranja zajednica. Očita asimetrija, povijesna pa i aktualna, u ženskom i muškom sudjelovanju u javnim poslovima, kulturi nije samo ženski problem, ali je problem rodne perspektive u znanosti. Bez nje i dalje se može reproducirati privid univerzalnog važenja i neizbježnosti odnosa, institucija, pojmovnih konstrukcija koji proizvode asimetriju.

Što, dakle, posebno naglasiti? *Ovo što radimo jest napredovanje u spoznaji.* Kao na svim znanstvenim područjima mnogo je toga sporno. Judith Butler odbacuje razlikovanje spolnog i rodnog identiteta po kojemu je ovaj potonji izgrađen na neupitnom prvom. Za nju je i spol socijalno konstruiran, negira neko pred-diskurzivno, čisto stanje prije imenovanja, to jest uvučenosti u odnose moći. Zbog toga i smatra subverzivnu gestu značajnijom od promjene zakonodavstva ili nekog drugog unutarsistemskog postupka koji su po njezinu (ovdje pojednostavljenom) mišljenju integralni dio proizvođenja porobljenosti. Neće se svi složiti ni s mojim prijedlogom teorije kao radikalne samorefleksije trajno suočene s ne-identičnim u adornovskom smislu, odnosno s mojim materijalističkim, prosvjetiteljskim uvjerenjem da u istraživanju socijalnih konstrukcija i njihova funkcioniranja, posebice konstrukcije roda, postoji provjerljivost, bolji sklop argumenata, postoji istina. Govoreći o socijalnoj konstrukciji govorimo o načinu proizvođenja istine: ne o tomu da je nema. Rodna je perspektiva način rješavanja »mainstream« problema suvremenih društvenih i humanističkih disciplina.

Nemojmo zapasti u performativno proturječje dokazivanja da se istina ne može dokazati. Mi je dokazujemo: nalazimo proturječnosti, pokazujemo što slijedi iz ovoga ili onoga, pokazujemo dvosmislenosti, razjašnjavamo zbrku, pokazujemo što su pretpostavke nekih stavova i slijepe pjege analize. Za kraj ću navesti davne riječi Janet Radcliffe Richards: »Ima muškaraca koji su posve jednako sposobni za korisno logičko razmišljanje i znanstveno istraživanje kao što su to žene.« Z

Ženski studiji

# Zna se tko je gazda

**Kao većina žena, od jako ranog doba mislila sam o silovanju kao o dijelu moje prirodne okoline**

**Vesna Teršelič**

Sanja Iveković

Tematiziranje nasilja je priča o prisutnoj odsutnosti. Unatoč ratu i povećanju nasilja nad ženama i djecom — gotovo da nema teme koja više određuje naše živote — tema skoro nije prisutna na Sveučilištu. Višestruka ubojstva u sudnici i školama postala su dio naše svakidašnjice, no njima se prije svega bave stupci crne kronike i inspektori. Je li to tema koju doista smijemo ostaviti novinarima i policiji? Ovdje govorim u prvom redu kao aktivistica zainteresirana da se razumijevanju nasilja i u znanosti posveti veća pažnja.

Zar nije svaki naš identitet, svaka od naših uloga, povezana s nasiljem, bar mogućim nasiljem? Ima li uopće ljudi koji nemaju problema s nasiljem? Ako ih ima, tko su? Da li ti ljudi žive u Hrvatskoj? Ili žive u nekoj od država koje nemaju problema s nasiljem? Ili u najmanju ruku nemaju problema s posljedicama ratnog nasilja i svakidašnjim nasiljem? Mogu li žrtve tematizirati nasilje? Ili je tematiziranje nasilja iz perspektive žrtve nešto što sa znanošću nema nikakve veze. Može li se znanost posve apstrahirati od uloga počinitelja, promatrača, pomagača, žrtve. Ili to ne treba ni pokušavati?

### Sličan Bogu

Suočeni s pukotinama koje se javljaju u društvenom tkivu nakon svakog nasilnog čina znanstvenici su se češće izmicali, nego suočavali s velikim pitanjima koja su pred nas stavili osobito krvoločni ratovi u toku ovog stoljeća. Freud je poistovjetio instinkt sa željom za ubijanjem ili uništavanjem objekta agresije, Thanatos i Eros slijepi su porivi koje moramo slijediti. »Čovjeku nije lako živjeti bez zadovoljavanja potrebe za agresivnošću... Uvijek je moguće povezati znatan broj ljudi koji se vole sve dok ima onih spram kojih mogu biti agresivni...« Nadovezao se na tradiciju podjele na dopustivo i nedopustivo nasilje. Njegov učenik Carl Gustav Jung pisao je o nasilju u svim djelima koje je napisao nakon Prvog svjetskog rata. »Novo doba i sadašnjica čine mi se poput pojedinih epizoda drame što je otpočela u davno minulo doba i proteže se svim stoljećima u daleku budućnost. Ta drama je osvješćivanje čovječanstva... Kada je sudbina priredila Europi najgnusniji rat koji je trajao četiri godine, rat koji nitko nije želio, gotovo se nitko nije pitao tko je zapravo prouzročio taj rat i njegov nastavak. Nitko nije priznavao samom sebi da je Europljanin bio opsjednut nečim što ga je lišilo svakog slobodnog odlučivanja. To opsjednuto i nesvjesno stanje trajat će podjednako i dalje, sve dok Europljanin ne »zadrhti od svoje sličnosti Bogu«. Ta preobrazba može početi samo od pojedinca, jer mnoštva su slijepe životinje.« Pokušavao je potaknuti proces suočavanja sa sjenom u brojnim knjigama i radio-emisijama. Mnoge je i potakao da se zagledaju u sebe i prepoznaju svoju mračnu stranu, no osim osvjetljavanja procesa u svjesnom i nesvjesnom nije uspio pridonijeti širenju diskusije o društvenim uzrocima nasilja.

Vrlo značajan pomak koji se dogodio tek kroz pokret protiv rasizma i kasniji novi val feminizma u SAD-u najavljen je u knjizi Gordona W. Allporta, *Nature of Prejudice*. Za razliku od Freuda on ne vidi agresivnost kao instinkt već kao nešto što se ne javlja nužno. Allport usmjerava pozornost znanstvenog istraživanja na odnose među grupama koje imaju manje i koje imaju više moći u društvu, na odnose među dominantnim i nedominantnim grupama — što će kasnije u vrlo praktičnom radu u zalaganju za prava crnaca i u radu za zalaganja žena koristiti kao teorijsko polazište brojne gradanske inicijative.

### Strah od silovanja

No nasilje sâmo postaje tema žustrih diskusija tek krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina kad su radikalne feministkinje postavile pitanje »Tko je vlasnik ženskog tijela? Tko kontrolira žensko tijelo?« Žene iznose vlastita iskustva i u istraživanja kreću od sljedećih pretpostavki:

— Reagiranje na nasilje obaveza je i odgovornost — važno je reagirati, ne dozvoliti da se nasilje nastavi u skrovitosti privatnosti, svatko može reagirati

— Interdisciplinarnost — žene koje se bave nasiljem ukrštavaju prizme znanosti koje se bave pojedinim aspektima nasilja, i promatraju ih ne više kao odvojene procese, već kao složene dinamike koje možemo razumjeti samo ako kombiniramo psihološke, sociološke, medicinske, pravne aspekte

— Iščitavanje konteksta — u kojem se jasno stavlja naglasak na odnose moći u kojima jednoj strani pripada uloga žrtve, a drugoj uloga počinitelja

— Vlastito sudioništvo — polazište je i za reagiranje i za iščitavanje konteksta

Od Susan Brownmiler koja je prikazala povijest silovanja u knjizi *Protiv naše volje* do feministkinja u Hrvatskoj sve šira grupa žena proučava nasilje nad ženama i djecom. Time silovanje prestaje biti bilješka u pravnim analima i tema o kojoj prije svega treba šutjeti. Silovanje postaje tema o kojoj se po prvi put javno raspravlja. Žena koja živi u strahu od silovanja tema je pisanja brojnih feministkinja. Susan Griffin piše o strahu svake žene: »Nikad se nisam oslobodila straha od silovanja. Kao većina žena, od jako ranog doba mislila sam o silovanju kao o dijelu moje prirodne okoline, kao o nečemu čega se treba bojati i moliti se da se ne dogodi — kao o strahu od požara ili udara strijele.« U prvom valu diskusije progovaranje o strahu dobiva vrlo važno mjesto što kod nekih žena izaziva odbojnost jer se ne žele vidjeti u uloži žrtve. Smatraju da već i govor o tome oslabljuje njihovu moć.

Razumijevanje nasilja bitan je izvor modernog ženskog pokreta. Žene stvaraju mrežu podrške, mrežu telefona i skloništa za žene žrtve nasilja. Otvaraju krizne centre za žene koje su preživjele silovanje. U Hrvatskoj je prvi telefon proradio 1988. a sklonište 1990. godine. U to vrijeme bilo je gotovo nemoguće navesti novinare da objave i kratku noticu o specifičnoj temi nasilja nad ženama. Nakon desetogodišnje kampanje nasilje nad ženama postalo je tema o kojoj se redovno priča i razgovara i na najutjecajnijem mediju — televiziji. S više medijske pozornosti postaje nešto jednostavnije namaknuti sredstva. Prošle je godine u Zagrebu otvoreno još jedno prihvatilište koje podržava žene i djecu. No i da ih ima dvadeset u svim dijelovima Hrvatske, još ne bi pokrile potrebe.

### Žrtva u centru

Razvijanje mreže podrške za žene žrtve nasilja sustavni je pokušaj sustavnog osnaživanja onih pripadnica (ili pripadnika) nedominantne grupe koji su zapravo najviše izloženi maltretiranju od strane dominantne grupe. U stotinama napisanih knjiga fokus znanstvenog zanimanja postaje žrtva nasilja, a ne sam počinitelj. Specifični doprinos znanstvenica je i postavljanje pitanja »Tko definira što je nasilje?« Jesu li to pravne institucije ili javno mnijenje ili naslijeđeni običaji? Da li se doista mora uvažiti običajno pravo poput »Zna se tko je gazda?« Feministkinje su vrlo odlučno i jasno rekle da sama žrtva definira što je nasilje i time otvorile prostor govora ne samo za žene žrtve nasilja, nego i za druge pripadnike i pripadnice nedominantnih grupa u čime je ime uvijek neko drugi, a najčešće nasilnik, govorio: »Ne to nije bilo nasilje«.

Tridesetogodišnjim radom znanstvenice i aktivistice zanjihale su klatno i svrnule pozornost prema žrtvi i time odradile posao ne samo za žene, nego i za druge nedominantne grupe — bili to pripadnici nedominantnih nacionalnosti, spolnih ili vjerskih skupina — jer mehanizmi zlostavljanja funkcioniraju na sličan način. Ono što nam još uvijek predstoji pažljivije je sagledavanje društvenog konteksta i mehanizama koji ohrabruju počinitelja na nasilje. Također, sustavnije pristupimo proučavanju i žrtve i počinitelja te djelujmo s tim u skladu.

Ono što nam nudi znanost i društvena praksa prije novuma koji unose feministkinje puki je nadzor i kazna kao što je to vrlo dobro opisao Michel Foucault u knjizi s istim naslovom. Za počinitelje je predviđen zatvor. Država na nasilje odgovara prisilom, no brojne znanstvene studije pokazuju da zatvaranje ne pridonosi smanjivanju broja kriviičnih djela. Tek predstoji da izmislimo nešto drugo. Zadnjih godina ima sve više knjiga o obnoviteljskoj pravdi i procesima u kojima žrtve i počinitelji u zajedničkim koracima pronalaze načine zaljećenja rana.

### Rat među spolovima

Među onima koji prednjače u praktičnom radu sa žrtvama i počiniteljima prednjače kvekeri koji su niz projekata, poput *Responding to violence*, posvetili obnoviteljskom pravu. Na američkim i kanadskim sveučilištima sve se više proučava mirovna kriminologija, posvećena sporom procesu uspostavljanja dijaloga između obitelji počinitelja i žrtava. Samo nastojanje osnaživanja žrtve nešto je što nećemo pronaći ni u znanstvenom diskursu ni u praksi prve polovice dvadesetog stoljeća. Oslonac tadašnjih praktičnih pokušaja pomoći prije svega je milosrđe. No znanstvenice i aktivistice unose sasvim drugi pristup u kome je žrtva u centru pozornosti. Taj se rad posebno razvio, u toku rata u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, kroz rad Centra za žene žrtve rata, MEDICE u Zenici, posebno okrenut prema podršci ženama i djeci žrtvama rata. Tisuće izbjeglica žrtava nasilja dobile su podršku svojih kolegica koje su u ratu bile bolje sreće.

ŽENSKI STUDIJI

Ženska analiza nasilja i ženska praksa podrške rezultat je ženskih znanstvenih i praktičnih napora u zadnjoj polovici dvadesetog stoljeća. Rezultati koji su ostvareni civilizacijska su postignuća jer se u javnosti izokrenuo drevni zakon moći nad drugima — »tko jači taj kvači«. U javnosti je žrtva dobila glas i krenula na dugi put subjektivizacije. Jer oni koji govore nisu više samo oni koji drže bič. Cathy Young autorica je nedavno objavljene knjige *Ceasefire* koja je izazvala žučljive diskusije u SAD-u. Posebno je brine kako su kampanje protiv nasilja nad ženama i silovanja politizirale konflikte među partnerima i sam koncept privatnosti pretvorile u poprište rata među spolovima. Sumnjičavost spram bliskih odnosa postala je norma.

**U javnosti je žrtva dobila glas i krenula na dugi put subjektivizacije**

Pita se jesu li ciljevi kampanje protiv nasilja zapravo odnosi među partnerima. Autorica smatra da nas bitka oko toga koji je spol nasilniji ne vodi k uravnoteženoj diskusiji. Predlaže prekid vatre u vremenu kad se muškarci i žene osjećaju sve nelagodnije.

### Rat protiv nasilja

Nadye Burton u eseju *Resistance to Prevention* uvida da je naglasak na strahu od silovanja zapravo pridonio povećanju nelagode i da nije osnažio žene. No prije svega ističe da su tekstovi feministkinja tokom sedamdesetih probili zid tišine. »Mada su bili kritični izazov tradicionalnoj i mizoginoj analizi nasilja protiv žena, koristili su retoriku koja leži u pokušaju da žene oslobodi od nasilja, čime se podcijenila sposobnost žena da se odupru. Dok se oslanjamo na vrijedno nasljeđe ranih tekstova, sadašnji rad ne treba marginalizirati otpor i prevenciju, nego treba njegovati žensku sposobnost. U svakom radu protiv nasilja trebamo postavljati jednostavna pitanja: da li promovira ženske jake strane i povećava našu pokretljivost i slobode, da li unapređuje kvalitetu naših života?«

Tek se slute teorijski koraci k boljem razumijevanju postepenog oporavka žrtava i počinitelja, i obiteljskog i ratnog nasilja. Disciplinu razumijevanja nasilja u Hrvatskoj sad njeguju institucije poput Centra za ženske i Centra za mirovne studije. Sveučilište se s tim zadatkom tek treba suočiti. Z

**Ženski studiji i institucija, primjer: Francuska (izlaganje na okruglom stolu *Rodna perspektiva u znanosti*)**

Ženski studiji

# Cilj je komunikacija

**Demokracija kao proces čini se nezamislivom bez feminističke refleksije koja radi upravo na samoartikuliranju žene i pripremanju simetričnijeg odnosa spolova**

**Ingrid Šafranek**

S obzirom na svoj tridesetogodišnji razvoj, ženski studiji u svijetu već imaju povijest, kako na institucionalnom planu, tako na razini istraživačkih tema i sadržaja sveučilišnih programa. Ako uzmemo za primjer Sveučilište Pariz VII* koji najbolje poznajem, možemo na njemu pratiti uzastopne etape u razvoju francuskih ženskih studija na sveučilištu. O tome piše Claude Zaidman u članku *Institucionalizacija ženskih studija* (Cahiers du Cedref, br, 4-5, 1995) na kojem se temelji povijesni dio ovog pregleda.

## Između aktivizma i akademizma

Početkom sedamdesetih pojavljuju se na plimnom valu ženskih pokreta i prva istraživanja i prvi programi iz feminističke perspektive. Na Sveučilištu Pariz VII osnivaju se prvi pojedinačni kursevi iz ženske povijesti, književnosti, sociologije. Grupa za feminističke studije (GEF) u to vrijeme funkcionira kao mjesto povezivanja između militantizma i još sporadičnih i rijetkih sveučilišnih kolegija.

Dolazak ljevice na vlast u osamdesetim omogućit će institucionalizaciju ženskih studija i olakšati pregovore s vlašću. Veliki kongres organiziran 1982. godine u Toulouseu pod naslovom *Žene-Feminizam-Znanost* pokazat će sve bogatstvo pristupa i tematsku raznolikost ove problematike. Nakon tog skupa koji možemo smatrati povijesnim, prvi će se put službeno naći sredstva za financiranje velikog broja ženskih istraživanja i projekata. Institucionalno priznavanje jedne nove znanstvene discipline i metodologije mijenja status ženskih studija na sveučilištu. Osnivanje CEDREF-a, Centra za dokumentaciju, istraživanje i obrazovanje na području feminističkih studija na Sveučilištu Pariz VII značio je još samo jedan korak naprijed: ova je grupa okupila dvadesetak sveučilišnih nastavnica i istraživačica, bila (i još je) priznata i financirana kao sveučilišna istraživačka ekipa. Taj će razvoj dovesti 1989. godine do osnivanja autonomnog studija *Spolovi i društvo* koji završava stjecanjem diplome magisterija (D.E.A.) s mogućnošću upisivanja doktorata.

## Feministički studiji, ženski studiji ili nešto treće?

Što se tiče istraživanih tema, ženski studiji imaju također svoju povijest (vidi epohalno djelo Michelle Perrot *Je li povijest žena moguća?*, Rivage 1984). Iz nje je razvidno da su feministkinje najprije usredotočile svoja istraživanja na žene u borbi za oslobođenje, a potom su nastojale izgraditi teorije koje će promišljati odnos dominacije kao takav. Tako se je prešlo od položaja žene u povijesti na studije o spolnoj razlici ili na proučavanje društvenih odnosa među spolovima, s jasnim stavom da i muškarci također predstavljaju mnoštvo utvrdivih spolnih i rodnih partikulariteta, a ne prvenstveno »univerzalnog«, spolno nedefiniranog čovjeka. Ova je evolucija zacijelo proširila polje ženskih studija, ali i dovela u opasnost da se one razvodne u analizama iz kojih će nestati žene kao društvena grupa kojom se dominira, odnosno da će to prestati biti središnja tema.

Od samog početka može se uočiti terminološka nesigurnost: prvi programi, prvi kolegiji, nazivali su se »Feministički studiji«, oni kasniji »ženski studiji«, da bi se posljednjih godina sve više govorilo o »Povijesti žena«.

Ova nejasnoća odgovara, naravno, različitosti usmjerenja unutar samih ženskih studija. Tako na Sveučilištu Pariz VIII postoji već desetak godina specijalizacija iz ženskih studija kojima se na čelu nalazi poznata teoretičarka i pjesnikinja Hélène Cixous, polazeći od svoje osobne poetike. Takvi »neofeministički« ženski studiji najrazvijeniji su kod predavačica koje se bave književnošću, filozofijom ili psihoanalizom; one se više zanimaju za problematiku razlike između spolova, te stavljaju težište na artikuliranje ženske kreativne, tj. podsvjesne i libidinalne različitosti, ženske simbolike i estetike. Feministički studiji češće su kod predavačica iz društvenih i humanističkih znanosti: one proučavaju društvene odnose među spolovima, društveno i povijesno konstruiranje rodne razlike. Divergencija između tih dviju struja nije naravno samo metodološka, nego i politička. Za razliku od Sveučilišta Pariz VIII, grupa CEDREF, uključujući tu i književnost, bavi se dogovorno u prvom redu društvenom proizvodnjom *roda*. (Da se oba pristupa nadopunjuju pokazuje primjer George Sand koju je tek fem-kritika izvela u prvu ligu francuskih romanopisaca 19. st. i to kao predstavnicu ženskog književnog govora (= pisma), ali i kao autoricu koja je prva sustavno fikcionalizirala ideje modernog feminizma.)

## Izolacionizam ili integracija?

Smatra se da ovo terminološko »plivanje« ima veze i sa strateškom de-radikalizacijom feminističkih zahtjeva i ciljeva, jer se pokazalo da će institucija — od sveučilišta, preko ministarstva do države — lakše udomiti i financirati *globalne studije o ženi*, ma što to značilo, nego konkretne feminističke programe što će dovesti u pitanje legitimitet cijelog sustava društvenih odnosa razotkrivanjem njihove asimetrije, neravnopravnosti i nepravde.

Sanja Iveković, Gen XX

**U Hrvatskoj feministička misao i perspektiva još nije nažalost uspjela bitnije djelovati na mijene mentaliteta, pa ni politike i obrazovnih sadržaja**

U logici institucionaliziranja ove discipline čini se uputnim izbrisati plakativni militantni naboj (iz naslova kolegija ili studijske grupe). Ali za lakšu integraciju u instituciju plaća se cijena oslabljivanja motivacije i heurističke energije što potječu upravo iz preokretanja tradicionalne perspektive, a koja je bila moguća zahvaljujući militantnoj kritici.

Od početka se postavlja pitanje da li feministički studiji, u načelu višedisciplinarni, imaju namjeru osamostaljivanja ili kane ostati vezani uz svoje discipline (povijest, sociologija, psihoanaliza, književnost, umjetnost, kritika itd.). Ključno pitanje je u sljedećem: da li kapacitet ženskih studija — s jedne strane, da utječu na cjelokupno znanstveno polje, a s druge, da se sami razvijaju — počiva na autonomiji ili na konfrontaciji, na kritici ili na integraciji i dijalogu. Nema jedinstvenog odgovora na to pitanje. Prvi je odgovor bio institucionalan: feministički studiji su mogući kao stručna specijalizacija unutar neke druge matične discipline. Činjenica je da u Francuskoj mnoge intelektualke feminizam zanima kao važna dimenzija njihova javnog i profesionalnog života, ali one ga odbijaju prihvatiti kao etiketu, kao ograničenje svojim znanstvenim interesima: ske intelektualke zahtijevaju tu »dvostruku pripadnost«: one odbijaju separatizam, žele zastupati diskurs od univerzalnog značenja, s više-manje artikuliranom svijesti o razlici. To im doduše omogućuje bavljenje tom problematikom, ali istodobno koči učvršćivanje autonomnog polja djelovanja za ženske, odnosno feminističke studije.

Osnivanje i održavanje novih *fem-studija*, izvođenje nastave i vođenje doktorata ovise o osobnom angažiranju profesorica koje se nalaze na hijerarhijski jakom položaju. Kako nema prave političke volje za promoviranje feminizma, čini se da ponuda profesora i programa utječe na potražnju studenata, a ne na obratno. Međutim, problem podmlatka uvijek je naravno problem transmisije znanja između naraštaja. Čini se zato da smo uvijek ponovno, bar što se tiče Hrvatske, uvijek zamalo na samom početku, jer se ni kontinuitet, ni postojeća tradicija ne prepoznaju u široj recepciji kao takvi i prisutni. Načelno je jasno da nema divergencije između feminističkog, političkog i društvenog angažmana i ženskih studija vezanih uz struku nego naprotiv.

## Rat spolova

U Hrvatskoj feministička misao i perspektiva još nije nažalost uspjela bitnije djelovati na mijene mentaliteta, pa ni politike i obrazovnih sadržaja. Ipak je sretna činjenica da postoji izvansveučilišni Centar za ženske studije koji upravo slavi petgodišnjicu svoga postojanja i uvjerljivog razvoja. No u razvijenijim sredinama poput Francuske čini se da je slika feminizma sedamdesetih općenito odbačena kao slika rata spolova i separatističkog radikalizma. Danas se više radi o nijansiranom propitivanju spolnih i rodnih specifičnosti i njihovom usložnjavanju, nego o onom prvobitnom, u nas još itekako potrebnom, militantnom (političkom) angažmanu.

Da zaključimo: iako prisutni već dva desetljeća na sveučilištu, ženski studiji se u Francuskoj još nisu konstituirali u autonoman sektor: karakterizira ih institucionalna krhkost unatoč naglom razvoju *fem-istraživanja* i njihovom impaktu na polju znanosti. Još uvijek postoji trajan problem kako uopće unutar institucije koja funkcionira po načelima hijerarhije, natjecateljstva, elitizma razvijati takvo razmišljanje koje ima u temelju društveni pokret što osuđuje upravo ta načela? Kritika odnosa moći, koju je razvio ženski oslobodilački pokret, ne nalazi svoje mjesto u institucionaliziranoj nastavi. Kod nas postoji opasnost da se bez prerade preskoči faza radikalne političke kritike iz sedamdesetih i otprve prihvati model participacije, što ga nudi *ženski lobby* devedesetih.

## Skidanje etikete

Demokracija kao proces čini se nezamislivom bez feminističke refleksije koja radi upravo na samoartikuliranju žene i pripremanju simetričnijeg odnosa spolova, takvog koji bi trebao omogućiti demokratski dijalog s koliko-toliko ravnopravnih pozicija. (Potpuna simetrija je srećom ionako nemoguća, a i nepoželjna jer bi valjda dovela do atrofije!). Ženski studiji mogu na tom planu mnogo učiniti: temeljna uloga im je uspostavljanje žene kao povijesnog, političkog i kreativnog subjekta. Ljudski par je filozofska i društvena paradigma *kontinuiteta u različitosti*, tj. dijaloga i razmjene. Ali ova je moguća samo ako se »jaki (s)pol« otvori i relativizira svoju moć te ako »slabiji (s)pol« postane više subjekt, u usporednom i suprotnom gibanju. Samo žena-subjekt (ni žena-žrtva, ni mitska super-žena) znat će unaprijediti demokraciju i pripremiti svoju djecu za nju. Zato ženski studiji upravo pri instituciji, prvenstveno na sveučilištu, ako ne već u školi, mogu igrati ključnu ulogu rasadnika novih ideja, koordinatora između disciplina, prostor generacijske transmisije znanja. Mogu pospješiti proces istraživanja i timskog rada, mogu ustanoviti diplome i voditi projekte, mogu širiti polje znanstvenog istraživanja ili ga drukčije usmjeriti na temelju *prosvjetiteljske* etike i prakse iz ženske perspektive; mogu postići to da se upravo legaliziranjem i razvijanjem svoje discipline kao *spoznaje* s nje skine etiketa društvene zazornosti, izlišnog »hira« ili »mode«. Krajnji cilj je komunikacija kao proces, put boljem zajedništvu, što je laički ideal modernog doba: on daje smisao čulnosti, sadržaj demokraciji, smjer životu. Z

* Sveučilište Pariz VII (Denis Diderot) nalazi se u samom središtu Pariza, a osnovano je sveučilišnom reformom nakon 1968. Broji oko 30.000 studenata, okuplja pod istim krovom humanističke i mnoge prirodne znanosti. Odsjek za francusku književnost (*Tekstovi i dokumenti*) vodi ugledna semiotičarka Julija Kristeva, odnedavna i sama promotorica »ženskih vrijednosti« nakon što je cijeli svoj opus posvetila razvijanju manje-više bespolnih znanstvenih perspektiva u lingvistici, semiotici, filozofiji i dr. I sama sam na tom Odsjeku vodila četiri semestra seminar o M. Duras i to upravo iz ženske hermeneutičke perspektive.

kritika

# Testament iznimna života

**Ova je knjiga svjedočanstvo o tome koliko su žene izgubile odbacivanjem racionalističkog i humanističkog projekta prosvjetiteljstva i prihvaćanjem različitih ideoloških sustava proteklih dviju stotina godina**

Andrea Feldman

**Mary Wollstonecraft, *Obrana ženskih prava*, Zagreb, Ženska Infoteka, 1999, prevela Marina Leustek**

Mary Wollstonecraft napisala je 1791. godine ovo klasično djelo feminističke teorije i radikalni feministički program u furioznom tempu, za samo šest tjedana, gotovo u jednom dahu. U ovoj knjizi predstavila je sintezu prošlosti kako ju je vidjela iz svoje perspektive, govorila o svom iskustvu i nagovijestila nadu koja će promijeniti budućnost. Njezina argumentacija izrasla je na intelektualnom predlošku prosvjetiteljstva, a njezina liberalna i egalitarna ideologija ušla je u osnovu mnogih modernih političkih programa.

Mary Wollstonecraft započela je raspravu o pravu glasa za žene i ženskoj emancipaciji koja će se nesmanjenim intenzitetom odvijati dvije stotine godina nakon njezine smrti. Jedna od začetnica feminizma u Velikoj Britaniji prije ove knjige objavila je *Thoughts on the Education of Daughters* (*Misli o odgoju kćeri*, 1787) i time se nastavila na rasprave o ravnopravnosti žena, njihovu mjestu u obitelji i spolnoj određenosti društvenih uloga koje su bile itekako prisutne u Engleskoj tog vremena i bile značajne u dnevnom promišljanju kako politike tako i morala. O feminizmu se i tada gorljivo raspravljalo i sporilo. U društvu je vladao jak utjecaj evangelističke teologije koja je poticala bolje obrazovanje za žene, ali samo kao pripremu za poziv majki i supruga. Hannah More, antijakobinska propagatorica, radikalna na drugačiji način, suprotstavljala se Mary Wollstonecraft, a napetosti među njima odražavale su napetosti među terminima kao što su jednakost i različitost, do danas neriješeni konflikti feminizma.

### *Depresija* istraživačica ženske povijesti

Na početku knjige Mary Wollstonecraft svjedoči o depresiji koja je obuzima dok istražuje povijest, a tu depresiju dijele istraživačice ženske povijesti i nakon dvaju stoljeća:

»Što nam otkriva povijest osim dokaza o ženinoj podređenosti te o tome da je malo žena koje su se oslobodile mučnog jarma premoćnih muškaraca?... Razmišljajući na ovaj način, počela sam zamišljati kako su one malobrojne iznimne žene, koje su se u različitim smjerovima razbježale iz orbite propisane njihovu spolu, bile muške duše pogreškom zarobljene u tijelima žena.« Cjelokupna civilizacija razvijala se pristrano, smatra Wollstonecraft, za koju ljudske duše nemaju spol.

Zahtjev za jednakim pravima i jednakim mogućnostima žena Mary Wollstonecraft dovodi u vezu s ranim postavkama prosvjetiteljstva. To nije neobično jer je čitala, cijenila, ali i kritizirala Rousseaua. Posebno se to odnosi na ono što Wollstonecraft naziva *neurednim načinom ženskog obrazovanja*. Zanemarena ženska izobrazba dovela je do toga da su žene postale slabe, nesretne i frivolne. Kako je stotinu pedeset godina nakon nje tvrdila Simone de Beauvoir: *Žena se ne rađa — ženom se postaje*. Zanimljiva je njezina kritika obrazovnog sustava u Engleskoj, prvenstveno privatnih škola, odnosno internata koji su bili rasadnici za odgoj dječaka više klase. Zalagala se za obrazovanje po istom modelu za djevojčice i dječake, čak i za miješane razrede, u kojima bi se bez obzira na društveni status i spol posvećivala dužna pozornost gimnastici i tjelesnom razvoju djece, učili predmeti kao što su botanika, strojarstvo, astronomija, čitanje, aritmetika, a Sokratovom metodom, tj. razgovorom stjecala znanja o povijesti i politici. Politiku je smatrala pravim zvanjem za žene, kao uostalom i medicinu.

Mjestimice njezin je stil ciničan, primjerice, kad pobija stereotip o ženama kao osobama manjih sposobnosti. Usporedila ih je s vojnicima u mirnodopskim uvjetima s kojima žene dijele naklonost prema lijepim, grimiznim odorama. Poput mnogih koji bivaju izolirani poradi nepremostivih prepreka, upotrebljavala je ironiju kao oružje u dnevnoj borbi protiv ravnodušnosti, gluposti i neznanja.

Međutim ni sama nije bila imuna na stereotipe kada se radilo o predstavnicima drugih nacija. Iako je izuzetno dobro poznavala francuski jezik i kulturu, o Francuskinjama nije imala lijepo mišljenje. Smatrala ih je odveć taštima, pretjerano frivolnima, previše sklonima užicima i senzualnosti da bi mogle biti primjer racionalnih i skromnih žena, onakvih kakve po njoj žene trebaju biti. »Tko je ikad ocrtao uzvišeniji ženski lik od Rousseaua?«, pita Wollstoncraft, »premda se općenito neprestano trudio umanjiti vrijednost ženskog roda. Zbog čega mu je do toga toliko stalo? Zapravo, da bi sam sebi opravdao naklonost zbog koje su ga slabost i vrlina nagnale da voli onu ludu Theresu.«

ŽENSKI STUDIJI

### Nevinost je pristojan naziv za neznanje

Ova se knjiga u osnovi zalaže za jednakost između građanki i građana — kako u obrazovanju tako pred zakonom i spram političkih prava. Razlozi zaostalosti žena leže u društvenoj okolini, a ne u njihovim prirođenim sposobnostima. Za Mary Wollstonecraft je nevinost vrlina kojoj se pridavalo previše značaja kad su djevojke u pitanju, samo pristojan naziv za neznanje. Jedini izlaz iz takvog bolesnog stanja predstavlja put slobode, a jedina je zdrava politika ona koja širi duh slobode.

Zanimljivo je čitati ovu knjigu kao testament jednog iznimna života. Maryin je život (ne samo literatura) bio previše skandalozan da bi druge uvjerio u ispravnost njezinih teorija. Sama je imala nesretno djetinjstvo, njezinu majku je osiromašio nasilan otac pijanac. Pisala je romane i, što je bilo gore, polemike i rasprave. Živjela je nekonvencionalno, imala izvanbračno dijete sa čovjekom koji ju je napustio, nakon čega je uslijedio pokušaj samoubojstva i društveni prezir. Kasnije se udala za radikalnog društvenog teoretičara i filozofa Williama Godwina i umrla pri porodaju druge kćeri, pet godina nakon prvog izdanja ove knjige, u 38. godini. Živjela je bez priznanja javnosti u malom, izdvojenom intelektualnom krugu koji je obitavao u blizini Britanskog muzeja u Londonu i družila se s pjesnikom Williamom Blakeom. Romantični pjesnik Percy Bysshe Shelly, kasnije muž njezine kćeri Mary Godwin Shelly, proslavljene autorice romana *Frankenstein*, čini se da je upravo uspomeni na svoju punicu posvetio pjesmu *Queen Mab* i stihove: »Can man be free, if woman be a slave?«

Mary Wollstonecraft pomogla je svojim primjerom, svojim nastojanjima i radom generacijama žena, sufražetkinjama, feministkinjama i svim ženama koje su se borile i izborile svoje mjesto u društvu, povijesti i politici. Njezina je knjiga svjedočanstvo o tome koliko su žene kao grupa (ali ne samo žene) izgubile odbacivanjem racionalističkog i humanističkog projekta prosvjetiteljstva i prihvaćanjem različitih ideoloških sustava koji su ga pokušali nadomjestiti za proteklih dvije stotine godina. Z

U povodu nagrade *Goranov vijenac* Borisu Maruni

# Kolonade

Boris Maruna

Mramorno stupovlje obavijeno zaraženim bršljanom
osovljava se iz dvospolne trave u zalazu sunca što
žestoko grije prazne duplje domovine moje
I rastemo među razvalinama u sjeni gnjilih debelih žena
I čekamo da padnu kiše, da dođu zdrave djevojke i da nas
kao ždrjebad povedu na potok i pokažu nam mjesto
gdje ćemo neslavno pasti
I ustajemo rano prije zore, iz usta nam izlaze krvavi
hulni leptiri dok nam niz kralježnicu plaze nježne
povorke crnih mravi: naši blagi učitelji obavljaju
svoj posao
Između kamenih ploča izbija troskot i sljez
Po tržnicama punopravne vračare govore o dolasku
tetoviranih lovaca na ljudske kože, o mučkim
izdajama, o prijetnji i gnjevu onih svetišta što se
nekad dizahu kamo god bi stupila noga
namjernika
I evo već pakosni vjetar oštrim noktima razmata dim naših
krovova, što se svakog časa urušavaju pošto smo
ih s mukom podigli iznad naših glava
Ja koračam čim dalje od kolonada, koračam s mišlju na
gnojne plodove, s mišlju na zeleni strah i prve
pobačaje ljupkih kržljavih djevojčica
Moji tihi osjećaji krivnje obasjavaju zlatna stubišta
kud se sada uspinju u nebo i kuda silaze u podzemlje
debele kćeri onih istih žena i gnjilo se smiješe
iznoseći teške plodove u crvenim otečenim rukama

Naravno, tako oblikovana domovina dopustit će prije ili
poslije da iz blata njezinih neplodnih grudi nikne
trulo cvijeće ponad naših grobova.

Los Angeles, 1966.

razgovor

## Boško Petrović, vibrafonist

# Veliki dečko jazza

### Ambasador jazza obljetnice slavi radno

**U povodu 65. rođendana i 50. godišnjice djelovanja našeg poznatog vibrafonista**

Davor Hrvoj

U petak, 18. veljače u B.P. Clubu održana je promocija kompakt-diska koji je proslavljeni jazz-glazbenik Boško Petrović snimio s *Boilersima* na nekoliko nastupa u istom klubu početkom godine. Bila je to ujedno proslava šezdeset petog rođendana i pedesete godišnjice djelovanja ovog najznačajnijeg glazbenika u povijesti našeg jazza. Nakon čestitanja i brojnih poklona uslijedio je promotivni koncert albuma koji je u rekordnom roku od mjesec dana nakon snimanja objavila tvrtka Jazzette Records. Posvećen je velikanu jazza Milesu Davisu i nosi naziv *St. Miles Infirmary* parafrazirajući poznatu pjesmu *St. James Infirmary*. Kako je rekao Petrović, cjelokupna današnja jazz-scena nalazi se u svojevrsnoj ubožnici u kojoj ju je svojom smrću ostavio legendarni trubač Miles Davis.

### Pomirbeno ročište

Izuzetno raspoložen za svirku, Boško Petrović je u *Boilersima* (Davor Križić — truba, Matija Dedić — klavir, Mladen Baraković — kontrabas i Krunoslav Levačić — bubnjevi) našao dostojne suradnike. Izvedbama naslovne, te još trima skladbama s albuma: *Yeah Man!* Davora Križića, *Fin De Siecle* Boška Petrovića i *Milestones* Milesa Davisa, nadahnutim improvizacijama i izvrsnom komunikacijom oduševili su brojnu publiku. Petrović je svoju suradnju s ovim glazbenicima mlađe generacije nazvao *pomirbenim ročištem*, jer toga je do sada nedostajalo. Inače poznati po svojoj beskompromisnosti i nepredvidljivosti, *Boilersi* su ovaj put svirali »discipliranije« i prilagodljivije. No to je potrajalo samo do drugog seta na kojem su ostali sami na pozornici. Bila je to prilika da ih ponovno čujemo u jednoj od njihovih neponovljivih kreacija punoj iznenađenja i humora a i da porazgovaramo sa slavljenikom.

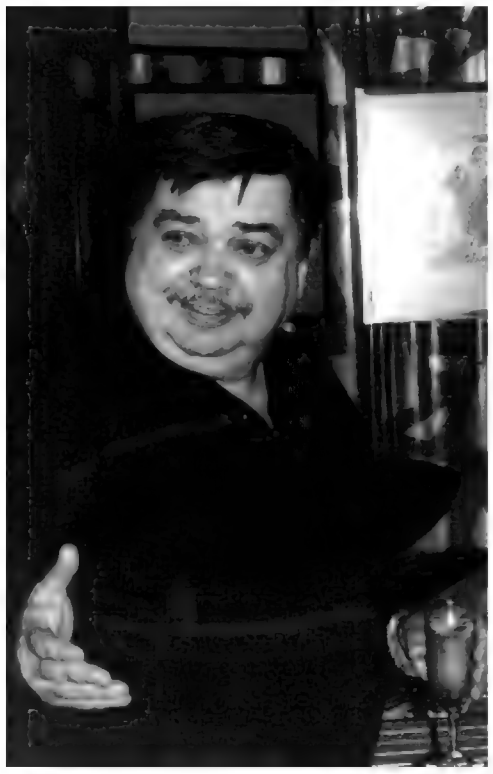

— Šezdeset pet godina života je činjenica, a činjenica je isto tako da sam prije pedeset godina napravio svoj prvi sastav iako je to bilo amaterski što se tiče same glazbe i kolega koji su tada sa mnom svirali. Taj sekstet koji sam osnovao u Škofjoj Loki, dok sam još svirao violinu, djelovao je na plesovima i zabavama u Loki i okolici. Slušajući radio počeo sam prepoznavati imena poput Charlija Parkera, Louisa Armstronga, Stana Getza... Strašno sam želio svirati tenor-saksofon na način Bena Webstera ili Colemana Hawkinsa. Tražio sam roditelje da mi kupe tenor-saksofon, ali nismo bili u mogućnosti, ali su majka i otac nekako uspjeli nabaviti jednu malu Hohnerovu harmoniku što je ipak bilo korak bliže jazzu. Godine 1954. nakon mature vratio sam se u Zagreb gdje sam upisao fakultet. Već te prve godine zapazila su me dva glazbenika koji su mi puno pomogli u prvom periodu. Bili su to Mihajlo Schwarz i Radan Bosner. Schwarz koji je po mojem mišljenju u to vrijeme bio vodeći jazz-pijanist, ne samo u Hrvatskoj, volio je moj talent i način razmišljanja u jazz-glazbi, ali se formalno zgražao od zvuka harmonike. S druge strane, Radan Bosner »žrtvovao« je taj čudnovati harmonikaški zvuk za ljubav mog talenta. Napravio je kvartet u kojem sam imao priliku svirati s njim, Krešimirom Remetom i Ivicom Geregom. Bosner i Schwarz su mi otkrili jako puno toga o harmoniji i razmišljanju prilikom improviziranja.

### Mladi i entuzijasti

*Gdje ste svirali u to vrijeme?*

— Negdje '55. godine nekoliko nas mladih dobilo je ponudu da napravimo band i da nastupamo u Radioklubu. U bandu je bio klavirist Vlado Vuković, kontrabasist Mladen Kos, bubnjar Zlatko Peceli, klarinetist Braco Kramarić, pjevač i saksofonist Drago Diklić i ja kao harmonikaš. Ubrzo je taj band i taj plesnjak postao popularan među mladima tako da se subotom i nedjeljom praktično nije moglo ući unutra. Mladi i entuzijasti kakvi smo bili, išli smo preko tjedna po kinima, skidali najnovije šlagere koje smo čuli u američkim i europskim filmovima. Godine 1959. klavirist Zlatko Kružić, basist Zdravko Šatrak, bubnjar Ivica Gereg i ja kao leader napravili smo kvartet Boška Petrovića.

*Kako je došlo do povijesnog koncerta u Gavelli?*

— Imao sam širok krug poznanstava baš u tim umjetničkim krugovima glumaca, režisera, slikara. Sastajali smo se u Klubu Dramskog u Frankopaskoj ulici. Tako mi je Dramsko dalo dvoranu. Napravili smo koncert koji je bio krcat i na kojem smo prema mišljenju kritike imali lijep uspjeh. Bio je to početak 1960. godine. Poslije tog koncerta na moj prijedlog uzeli smo ime Zagrebački jazz-kvartet i iste godine pod tim imenom nastupili na prvom jugoslavenskom jazz-festivalu na Bledu. Već na Bledu primijetili su nas u to vrijeme možda najznačajniji europski jazz-manageri Horst Lippmann i Fritz Rau iz Frankfurta, a također i vodeći europski jazz-kritičar Joachim Berendt. Potpisali smo s njihovom agenturom, a oni su nas opremili s, za ono vrijeme, nečuvenim stvarima. Imali smo svoj booklet, knjigu s fotografijama, s našom biografijom, dva puta godišnje organizirali su nam europske turneje po mjesec dana, po tridesetak koncerata. Snimili smo ploču za Philips/Fontana. Prije toga u Zagrebu smo, prilikom jednog gostovanja Bucka Claytona i »Big« Joea Turnera, 1964. ili '65. godine, snimili za istog izdavača ploču koja je po Melody Makeru bila ploča mjeseca. Zagrebački jazz-kvartet vrlo je brzo stekao reputaciju u svijetu jazza, u Europi, ali i u Americi. Bili smo pozivani na mnoge festivale, imali smo turneje, počeli smo svirati s velikim svjetskim imenima.

### Ili svi, ili nitko

Ušli smo u svijet velikih dječaka jazza, pisalo se o nama i sve je izgledalo jako lijepo dok Silvije Glojnarić nije dobio poziv da na godinu dana pređe u Berlin i zauzme mjesto bubnjara u velikom orkestru u Berlinu. Lippmann i Rau su nam predlagali da pređemo u Njemačku jer smo uvijek imali problema s vizama. Mnoge turneje i festivali su nam propali jer smo morali tražiti putovnicu i čekati dva mjeseca odgovor. Predlagali su nam da budemo ritam-sekcija velikog orkestra u Kölnu koji je radio po principu da je dva tjedna mjesečno orkestar bio zajedno na probama i snimanjima, a dva tjedna su glazbenici bili slobodni da mogu obavljati svoje poslove. No Miljenko Prohaska je bio vezan za Zagreb dirigentskim položajem u Big Bandu. Predlagali su nam da dovedu Jimmyja Woodea koji je u to vrijeme došao iz orkestra Dukea Ellingtona iz Amerike u Europu. No odlučili smo — ili svi ili nitko i tako smo ostali.

*Kako to da je prve ploče Zagrebačkog jazz-kvareta objavio PGP RTB, a ne Jugoton?*

— Jugoton nije imao interesa. Ploča je snimljena ovdje u Zagrebu u dvorani Istra iznad današnjeg B.P. Cluba. Prilikom gostovanja orkestra Quincyja Jonesa u Zagrebu svirali smo nekoliko jam-sessiona s njima i dogovorili zajedničko snimanje. Opet sam to ponudio Jugotonu i opet dobio negativni odgovor. U očajanju sam nazvao RTB u Beogradu. Rekli su: »Kako ne«. Quincy je iz Zagreba išao u Beograd. »Dođite s njima i snimite. Mi ćemo sve platiti.« Ploča se zvala *Meeting In The Studio*, a s nama su svirali Jerome Richardson, Julius Watkins, Joe Harris i Buddy Catlett. Istovremeno, već na prvom jazz-festivalu na Bledu, paralelno sa Zagrebačkim jazz-kvartetom nastupio sam u triju s Damirom Dičićem i Zdravkom Šatrakom.

Glojnarić i ja smo kasnije reorganizirali Zagrebački jazz-kvartet u Zagrebački jazz-kvintet. Prve godine su to bili, uz Prohasku, Glojnarića i mene, Ladislav Fidri i Ozren Depolo, a druge godine je kao gost umjesto Lacija po festivalima i koncertima nastupao Art Farmer.

*Tijekom sedamdesetih godina više ste surađivali s mlađim glazbenicima koji su došli iz okružja rocka nego s jazzistima.*

### Riskantne promjene

— Došlo vrijeme za promjenu. Uzeo sam mlađe glazbenike i otišao u jedan, kako su rekli moji kolege, generacijski ludi, preriskantan projekt. Bio je to B. P Convention, u prvoj postavi s bas-gitaristom Bertom Krasničijem, bubnjarom Ratkom Divjakom, klaviristom i flautistom Branislavom Živkovićem i gitaristom Vedranom Božićem. Bilo je to doba mode takozvanog jazz-rocka, pa je taj zvuk koji sam s njima mogao dobiti bio vrlo popularan. Morao sam se odreći be bopa i ostalih težih i kompliciranijih, ozbiljnijih programa. Pisao sam jednostavnije ritmičke stvari. Punili smo Kulušić kao prvi jazz-klub u Zagrebu koji je jednom tjednom imao na programu jazz.

*Taj trend se nastavio i u drugim klubovima poput Lapidarija, a uskoro su kao gosti počeli dolaziti i strani glazbenici.*

— U Kulušiću je prodano po sedamsto ulaznica svakog utorka. Slično je kasnije bilo s Lapidarijem što je omogućilo da iz Münchena, Graza, Milana ili Beča dovedemo nekog tko je bio na turneji ili je tamo živio. Bila je to plejada sjajnih glazbenika poput Johnnyja Griffina, Arta Farmera, Duška Gojkovića, Alberta Mangelsdorffa, Giannija Bassoa, Aladara Pegea i drugih. Sredinom sedamdesetih godina B.P. Convention imao je četiri stalne svirke u punim klubovima — Kulušić, SKUC i dva dana Lapidarij. U to vrijeme smo išli na puno festivala i turneja, radili smo dvadesetak koncerata godišnje u režiji tadašnje Muzičke omladine. Z

Boško Petrović pisao je glazbu za film, televiziju, teatar, bio je jedan od prvih koji je počeo pisati *jingleove* za televiziju, vodio televizijske serije, jazz-serije na radiju... Danas vodi međunarodni sastav *B.P. Club All Stars*, organizira koncerte najvećih jazz-zvijezda u B.P. Clubu, a pokrenuo je i izdavačku tvrtku *Jazzette* koja je do sada objavila pedesetak albuma. Tijekom pedeset godina glazbenog djelovanja bio je »ambasador« našeg jazza u svijetu i ambasador svjetskog jazza u Hrvatskoj. No i nakon toliko godina profesionalnog i »profesionalnog« rada ovaj posao i danas radi sa zanosom i osobitim šarmom uz svoj poznati — mnjauc, mnjauc.

glazba

# Rijetka prilika

### Stilski osmišljeno suprotstavljanje baroknih genija

Zrinka Matić

**Koncert Zagrebačkih solista, Nancy Argenta i Catherine Mackintosh, Zagreb, Hrvatski glazbeni zavod, 15. veljače**

Doživljaj vrhunske stilske interpretacije skladbi baroknih majstora Johanna Sebastiana Bacha i Georga Friedricha Händela pružen nam je prilikom gostovanja vodeće svjetske interpretatorice Händelove glazbe, sopranistice Nancy Argenta te violinistice Catherine Mackintosh na baroknoj violini i violi.

Izvrsno odabran program suprotstavio je dva glazbena genija, različita u glazbenom izrazu i doživljaju svjetovnog i duhovnog. Od oba skladatelja čuli smo izbor iz njihovog instrumentalnog i vokalno-instrumentalnog stvaralaštva.

U prvom dijelu programa izvedeni su *Concerto grosso* u F-duru Op. 6 br. 9 G. F. Händela i crkvena kantata *Ich habe genug* za sopran, flautu, gudače i basso continuo BWV 82a J. S: Bacha. *Concerto grosso* tipična je barokna forma za koju je karakteristična dinamičnost koja se očituje u izmjenjivanju veće i manje instrumentalne skupine, kontrastnih raspoloženja i glazbenih karaktera. Međutim kod Händela je ova karakteristična kontrastnost i pokretljivost, kakvu srećemo kod Bacha u *Brandenburškim koncertima*, ublažena kroz mnogo manja suprotstavljanja glazbenog materijala te kroz prirodu tog materijala koji je mirniji, laganijih i tečnijih linija nego što su to Bachovi motorični i dramatični potezi u polifonom radu. Iako, dakle različiti od puno poznatijih *Brandenburških koncerata*, koji su uzor u skladateljstvu ove glazbene vrste, oni su svojom kvalitetom protuteža i uzor za drugačiji pristup istoj formi, stilskom i tehničkom izrazu, s drugačijim emocionalnim učinkom na slušateljstvo. Pod umjetničkim su vodstvom Catherine Mackintosh Zagrebački solisti osjetili energiju i lakoću koju je violinistica prenijela i na ansambl. Sviranje Catherine Mackintosh savršen je spoj spontanosti i osmišljenosti koji proizlazi iz najvišeg stupnja poznavanja skladbe i daje sigurnost izvedbi. Ovdje je Händelova glazba poprimila svoj puni smisao, u kojem svaka nota, naglasak, nijansa u dinamici ili tempu, dobiva pravo značenje.

Za ovom skladbom slijedila je Bachova kantata *Ich habe genug*, koja pripada manjem broju kantata za solo glas i instrumentalni ansambl. Izrazito interpretacijski zahtjevna, sa svim poteškoćama koje Bach u svojim djelima zadaje pjevačima, iziskujući od njih u svakom trenutku i tehnički i izražajni maksimum, poprimila je u interpretaciji Nancy Argenta ponegdje lakoću koja možda više pristaje Händelu. Ipak, nemoguće je bilo izbjeći težinu i dramatsku silu koju sadrži Bachova glazba. Posebice se to osjetilo već u početnim taktovima koji su napisani tako da ih se ne može otpjevati s lakoćom, već s naporom i stalnom koncentriranošću snage glasa, što se i osjetilo u izrazu Argente. Instrumentalni sastav pratio je pjevačicu u stalnim napetostima i dramatskom raspoloženju skladbe.

Bachov *Koncert za dvije violine i orkestar* BWV 1043, izveden nakon kantate, odsvirali su uz pratnju Solista, Catherine Mackintosh i Anđelko Krpan. Izuzetno lijep koncert, izrazite polifonijske invencije, virtuozan, s prekrasnim srednjim stavkom, jedan je od najljepših Bachovih koncerata. Sve kvalitete skladbe su većinom i ostvarene u izvedbi, iako su karakteri sviranja solista različiti, te izražajnost i odlučnost Mackintosheve ne mogu biti u potpunoj harmoniji s malo suzdržanijim i kolebljivijim sviranjem Krpana. Ipak, ljepota glazbe učinila je da te razlike budu u drugom planu; solisti i ansambl učinili su inspiraciju Bachove glazbe osjetnom.

Za kraj koncerta ostavljeni su najsvjetliji momenti Händelova stvaralaštva, arije iz njegovih opera: iz *Alceste* arija *Gentle Morpheus*, iz *Alcine Mi restano le lagrime*, te iz *Rodelinde Mio caro bene*. U tim skladbama uspjela se pokazati sva ljepota glasa i umijeće pjevačice Nancy Argenta. Izuzetne kristalne kolorature, prekrasni visoki tonovi, finoća piano dinamike, neke su od odlika koje ona posjeduje a koje u Händelovoj glazbi pronalaze idealnu mogućnost izraza. U ovim arijama vidimo koliko je kompozitor bio dobar poznavatelj ljudskog glasa i koliko se posvetio tome da što bolje i prirodnije iskoristi sve njegove mogućnosti. Tu je Händel bio jedan od najvećih majstora u povijesti vokalne glazbe.

Obojica veliki skladatelji, Händel i Bach, dali su u svom stvaralaštvu sve ono što je potrebno da se zadovolje naša glazbena čula. Na ovom koncertu napravljen je odličan izbor skladbi koji točno ocrtava različitosti među skladateljskim ličnostima, koje se međusobno nadopunjuju i na taj nam način uspijevaju pružiti cjelovitu sliku barokne epohe. Z

glazba

# Korak do dokolice

## Neglazbene okolnosti iz odličnog su koncertnog događaja napravile hibrid

**Dina Puhovski**

**Uz nastupe Ramba Amadeusa u Zagrebu u sklopu miniturneje po Hrvatskoj, 18. i 23. veljače 2000.**

Onedavnim koncertima Ramba Amadeusa u Hrvatskoj možda ne bi trebalo pisati. Ne zato što koncerti to ne zaslužuju, jer, radi se, barem što se tiče zagrebačkih nastupa, o odličnim koncertima, već zato što su ipak neke druge stvari zasjenile koncerte te zato da se, nakon što je prvi jugoslavenski izvođač odradio gostovanje u Hrvatskoj, cijela priča pospremi u ladicu s natpisom *normalna stvar*. Zgodna je zanimljivost s koncerta kako toliki hrvatski gradani pjevaju tekst *po šumama i gorama* na melodiju pjesme *House of the Rising Sun* ili kako ponavljaju *Amerika i Engleska bit će zemlja proleterska*. Nadalje ona je pogotovo zanimljiva za kakvog sociologa ili nekoga tko se bavi pitanjem recepcije na koncertima, iako su svakako zanimljivi i Rambovi reciklažni postupci s poznatim melodijama i tekstovima, kontrafakture i poigravanje aluzijama. Zanimljiva je možda i uključenost publike u zazivu *Čobane, vrati se / ovce tvoje / ne mogu bez tebe*, čiji bi se tekst također mogao zanimljivo protumačiti, dok je druga zanimljivost kako skupina iz pubike, oduševljena basistom Mihajlom Krstićem, viče *Mihajlo, Mihajlo*, što će možda podsjetiti da se neki drugi ljudi, možda i njihovih godina, možda donedavno i oni sami, drugdje zgražaju, ili su se zgražavali, nad time što se netko uopće *zove* Mihajlo — i još dolazi u Hrvatsku.

### Krvna zrnca

Međutim ove pojave imaju sve manje veze s hrvatskim i srpskim imenima ili partizanskim pjesmama ili čak ideologijama, već su bile dio koncerta, odličnog koncerta u kojem su izvođači iskoristili kolektivnu svijest publike, naveli ih da pjevaju s njim(a), oduševili ih, ukratko, postigli sve ono što čini ideal *rock*-koncerta i što odavno više ne zaslužuje naročito isticanje.

Međutim *šuškanja* oko prvog jugoslavenskog muzičara koji je došao u Hrvatsku, rasprodane karte, i, konačno, policijske posjete nakon koncerata nisu dopustile ovo promatrati kao običnu turneju, koja je podesno, iako prerano, završila koncertom u zagrebačkom *KSET-U*. Praćen odlično uigranim bendom, *Etnomutantima*, Rambo Amadeus na ovih je nekoliko koncerata u Hrvatskoj svoje *zafrkancije* i reciklaže oživio pred publikom, a u *KSET-ovom* manjem prostoru komunikacija publike i benda funkcionirala je izvrsno. Samozvani Rambo izrazio je zadovoljstvo time što dio tekstova ne mora pjevati jer to čini publika, jedna je plavuša iz publike završila na pjevačevim ramenima, a zadovoljni bend nagradio je publiku izvikujući *KSET, KSET*. Gužva je bila dovoljna za *vruću* »rock« (»funk«?) atmosferu, ali ne prevelika. S druge strane, na velikom prvom koncertu u *Tvornici* našlo se zacijelo i ljudi koji su došli gotovo zbog *šminke*, koristeći pojavu da je vrlo popularno voljeti glazbu *odande*, čak i ako je prije niste slušali. Usput rečeno, trajna je pojava kod nas, što je bilo vidljivo i po glazbi puštanoj prije i poslije koncerata u Zagrebu, da se glazba iz Srbije/Jugoslavije, kao i ona iz bivše Jugoslavije, tretira kao *žanr*; uslijed slabije dostupnosti i političkih pritisaka dogodio se obrat pa su ljudi, pritiscima usprkos, počeli slušati, recimo, srpsku glazbu, *u paketu*, pa makar i glazbeno različitu. Takvih je ipak sve manje, a kad analiza krvnih zrnaca potpuno izađe iz mode, i na tu će se glazbu gledati samo kao na — glazbu. Publike koja u *Tvornicu* nije došla iz glazbenih afiniteta nije ipak bilo toliko da bi se time pokvarila atmosfera koncerta, nešto napetija od već opisane u KSET-u. Scenski nastup, *ludiranje* gosta Dina Dvornika i još reciklaža poznatih melodija od Albinonija do *Galeba* oduševili su masu koja je doslovno preplavila *Tvornicu*.

### Radna dozvola

Konačnu riječ imala je ipak policija. Prateći turneju po Hrvatskoj inspekcija je svaki put (!) zaključila da glazbenici nemaju radnu dozvolu. To pak otvara niz problema — ako su ih trebali imati, čiji je propust što ih nemaju, te zašto nije dovoljna preporuka Ministarstva kulture Ministarstvu rada i socijalne skrbi, ako su vize za održavanje koncerta tražene i dobivene, a ne nešto drugo. Uslijedile su i usporedbe s dolascima jugoslavenskih nogometaša u Hrvatsku, koji su sigurno imali manje problema s posjetom, kao i spekulacije o tome tko je inspekciju poslao. Neglazbene okolnosti iz odličnog su koncertnog događaja napravile hibrid u kojem nema mjesta za obično bavljenje koncertom, dok, opet, ne bi trebalo dopustiti društveno-političkim okolnostima da u priči zauzmu previše mjesta. Jednog dana Rambo Amadeus dolazit će stalno, pratit će ga vjerna šačica obožavatelja i uživat će se u dosadi stalnih njegovih turneja. Neki njegov album bit će nominiran za *Porina*, kao najbolji inozemni album, a tek pokojem preostalom tvrdokorcu nedostajat će što ipak ne može više glasno psovati svakog Srbina (ili Makedonca, ili Nigerijca, ili Eskima) za kojeg čuje. No dokle god među predstavnicima glazbenih krugova u Hrvatskoj postoji sumnja da je upravo drugi dio predstavnika tih istih krugova, organiziran u Hrvatskoj Glazbenoj uniji (inače jednom od suorganizatora *Porina*), poslao inspekciju, dokle god je takvo što moguće od dokolice do tada vjerojatno neće biti ništa. Z

razgovor

## Rambo Amadeus

# Prvi, a ne sedmi

## Napravit ćemo mi ovdje Ameriku

**Dina Puhovski**

Oko gostujućih se *zvijezda* obično novinari s drugim novinarima bore za izjavu ili čekaju da im kakav menadžer ugovori termin. U ovom je pak slučaju konkurencija bila nepravedna, jer je izvodače i organizatore nakon koncerata htjela intervjuirati policija, pa smo ovih nekoliko riječi teško dobili od već umornog samozvanog *medijskog manipulatora*.

***Koliko misliš da je publike došlo zbog Ramba Amadeusa, a koliko zbog »cirkusa« oko toga da je prvi muzičar iz Jugoslavije došao svirati u Zagreb?***

— Nek' su došli... to je u stvari svejedno, jer i Rambo Amadeus je jedan veliki cirkus.

***Kakva je hrvatska publika, možeš li uočiti razlike između publike tamo i ondje?***

— Ja ne radim razliku, ali onima tamo stalno dosađujem, vidjet ćemo što će biti kad i vama počnem dosađivati...

***A kad će to biti?***

— U ljeto bih trebao da dođem ponovno, kad budemo imali radne dozvole... trebali smo ovdje da imamo još jedan koncert, ali to nije moguće zbog takozvanih organizacijskih problema.

***Svirate li drugačije, druge stvari s obzirom na to gdje svirate? Ovdje obradite* Galeb i ja*, drugdje kakvu drugu pjesmu?***

— Meni je svejedno sviram li ovdje, tamo, ili u Japanu, ne mogu da pravim razliku.

***Otkud toliko reciklaže poznatih melodija...?***

— Reciklaža je svjetski trend, u Americi ne smiješ da sviraš bez reciklaže...

***Ali nismo u Americi.***

— Ma napravit ćemo mi ovdje Ameriku!

***Je li to neki trik da se poznatim melodijama privuče publika, približi nekom tvom tekstu?***

— Pa, jest, i to je trik.

***Otkud tolika fasciniranost poznatim ličnostima, Tito, Hirohito, Che Guevara, u pjesmama i na omotima?***

— Svi su oni mnogo veće ličnosti od mene, zato ih koristim...

***Draže ti je svirati u manjim prostorima?***

— Jest, mnogo su mi draži. Lakše je doći do publike — uvijek je lakše zagrijati malu rernu...

***Koliko improvizirate na koncertima?***

— Ako poznaješ muziku, znaš da svaki ton, svaki akord, vodi nekamo dalje...

***Imaju li tvoje pjesme nešto što može privući ljude na svim ovim bivšim prostorima, prepoznatljivu priču, tipične likove?***

— Eto, svi su ovi jezici, hrvatski, srpski, slovenski, makedonski, dovoljno slični da se sve može razumjeti...

***Ne mislim na razumijevanje riječi, već sadržaja, likova kao što je* Čoban*?***

— Ne znam, nećeš moći da razumiješ o čemu se radi, ako ne znaš jezik... Možda tu i nema posebne priče u pjesmama.

***Misliš li, dakle, i da si ljudi zamisle priču, otkrivaju poznate likove tamo gdje ih nema...?***

— Pa, da...

***Kako to da si baš ti prvi glazbenik iz Jugoslavije koji je došao ovamo gostovati?***

— Odlučio sam da tako bude.

***Zašto?***

— Zbog niza prijatnih pogodnosti.

***Kojih?***

— Zbog pažnje i interesa koju sam tako privukao. Jednostavno, drugačije bi se na mene gledalo da sam došao sedmi, a ne prvi... Z

## CEDETEKA

# 37. predsjednik

**Lambchop: *Nixon*, 10 pjesama/50 minuta, City Slang/Dancing Bear**

**Kornelije Hećimović**

*»...a frightened bird the written word*
*our daily logic has become absurd...«*

Iako je slušatelju već iz naslova sumnjivo da su *Lambchop* pokušali iskoristiti našu slabost prema vokalima *Kurta Wagnera* i sjetnim gitarskim dionicama — da bi na taj način podvalili svoje radikalne političke stavove i uvjerenja koja dijele s 37. predsjednikom SAD-a iz naslova albuma — na sreću nije tako.

*Nixon* je prekrasan, ničim opterećen album za koji ne mogu sa sigurnošću reći da je logičan nastavak njihove karijere, jer u toj karijeri logike nema. Američki *band*, koji se javio u isto vrijeme kada su Europljani počeli upoznavati *Tindersticks* na putu prema novom tisućljeću te iste *Tindersticke*, ostavlja daleko iza sebe. *Lambchop* na *Nixonu* konačno uspijevaju spojiti naoko nespojivo: radikalne primjere crne i bijele američke glazbene tradicije.

*Country* i *soul* šetaju ruku pod ruku u totalnoj opoziciji kasnih '60-ih i ranih '70-ih godina kada su oba pravca živjela zlatne godine, a *Nixon* bio otac nacije. Isto kao što SAD, nakon sada već pokojnog *Richarda Milhousa Nixona*, nisu više one stare, tako je i nakon *Nixona* svaka usporedba *Lambchopa* s *Tindersticksima* posve bezlična, neupotrebljiva i ničim opravdana.

Nadam se samo da se sljedeći album Lambchopa neće zvati *Clinton* jer bi time sve dosada izrečeno pomrlo u krvavom klanju sjekire mesarova sina. U obzir dakle dolaze samo metafore. Z

kazalište

Premijere

# U potrazi za izgubljenom kulturom?

Uz premijeru *Istoka* u teatru EXIT (režija Matko Raguž), te premijeru *Zlatnog teleta* u DK Gavella (režija Krešimir Dolenčić)

Nataša Govedić

Navala predstava i filmova koji nas u posljednje vrijeme nastoje uvjeriti kako nam je jedino preostao nekrofilski užitak promatranja još toplog leša hrvatske kulture (svedene na seks i nasilje) vjerojatno svjesno ispušta iz vida činjenicu da *kultura* ipak nije fenomen star deset godina. Prema jednoj od najčešće korištenih antropoloških definicija, onoj Clifforda Geertza, kultura je: *historijski prenosiv obrazac značenja koji utjelovljuju različiti simboli; kultura je sustav naslijeđenih koncepata izraženih simboličnim formama, posredstvom kojih ljudi komuniciraju, stječu i razvijaju svoje znanje te stavove o životu.* Pogledate li iz današnje perspektive značajnije filmove jugoslavenskog perioda, primjerice Šijanov *Tko to tamo peva* ili Golikov *Tko pjeva zlo ne misli*, odmah će vam postati jasno da su oba urlala ili pjevušila o »simboličkom sadržaju« tzv. manjka civiliziranosti; o *krčmarskom zajedništvu* muškaraca te krajnje nerafiniranom ili karikiranom konzumiranju pasivnih žena. Na omotnici *Jugotonova* izdanja Golikova filma lijepo stoji ovakav opis sadržaja: *1935. smo godine u domu zagrebačke malograđanske obitelji Šafranek. Tata pije špricere i u gostioni riješava svjetska pitanja, mama uz kuhanje pomalo vene i sanja o kavalirima iz ljubavnih romana, a mali Perica promatra odrasle i opisuje ih u svom dnevniku.* Dakle kultura baš nije umrla na dan pobjede HDZ-a; već joj je i ranije stanje bilo osjetno slabo. No dok su se umjetnici jugoslavenskog režima barem rugali općoj primitivnosti (klasičan je primjer *Hamleta u selu Mrduša Donja*), umjetnici hrvatskog režima najčešće su je uzdizali na razinu »općeg« i »univerzalnog« principa. Zato mi se i pored svih aktualnih političkih pripovijedanja (pa i propovijedanja) o *promjenama* na socijalnoj sceni ne čini da najnovije kazališne premijere donose ikakav pomak od uigrane hrvatske metode prikazivanja sirovosti/surovosti kao globalnog, pače i nepromjenjivog načela. Što se pak tiče antropologije, takvo je brisanje finijih individualnih razlika među kulturama u svakom slučaju lažno.

Vladimira Spindler

## Fetiš zlata

Dolenčićeva režija dramatiziranog romana *Zlatno tele* (1931) Iljfa i Petrova nastoji nam prikazati svijet posvemašnje financijske korupcije. No ipak je malo previše *sićušno i drhturavo* što se ni redatelj ni dramaturški par Borisa Svrtana i Magdalene Lupi ne usuđuje povući *izravnu* paralelu osiromašenog SSSR-a tridesetih godina sa sadašnjom Hrvatskom, a još je jadnije iz prizora u prizor svjedočiti sve naglašenijim *globalnim metaforama* predstave: Ostapa Bendera tobože bismo trebali doživjeti kao univerzalnog varalicu i hohštaplera, kao princip obmanjivanja osobno, kao lik koji početkom komada još hoda po zemlji, no kasnije sve češće »doskače« na scenu u tri *magična* ili bajkovita skoka. Ozračje »nigdine« stvaraju i brojne replike protagonista; primjerice pitanje koje postavlja lik Kazimirovića: *A kuda da odem kad je svaka vlast ista?* Trosatnom predstavom nadalje dominira gotovo mrzovoljna redateljska koliko i glumačka nemaštovitost (zamorenost, tromost, bezidejnost), znači izvedbeni stil u nenamjernoj, koliko i otužnoj suprotnosti s okosnicom radnje koju čini strastvena *potjera.* U kazalištu — za razliku od filma — vrlo je teško realizirati slične pikarske avanture pojedinih junaka, ako zbog ničeg drugoga, onda zato jer se drama temelji na visokoj napetosti obično unutarnjeg konflikta, a ne na nizanju junakovih vanjskih i površnih pustolovina. Bilo kako bilo, »Gavellina« je pozornica gotovo posve lišena dekoracije; glumci su u prnjama ili neutralnim sivim poslovnim odijelima. Iznimka je Boris Svrtan (Bender), odjeven u ljetno bijelo odijelo te Edita Majić u crvenoj haljini. Čini se da je redatelj težio učinku koji na praznoj sceni verbalnim evociranjem bajkovitih slika postiže *Münchhausen* Vilija Matule, ali za to bi bila potrebna sasvim drugačija disciplina i neusporedivo veća razrađenost fizičke geste »Gavellinih« glumaca.

## Gluma izbrisanog tijela

S ansamblom koji je godinama radio *statične* predstave, gdje glumci znaju dobro koristiti glas i lice — ali ne i simboličku ili stiliziranu gestiku koreodrame, ne može se napraviti predstava tzv. »fizičkog teatra.« Dodajmo da je glavna »dosjetka« izvedbe, po kojoj se *vožnja automobilom* igra kao trčanje glumaca u krug ili u mjestu, također šeprtljavo koreografirana te još neuvježbanije izvedena: glumci čak nisu u stanju sinkronizirano trčati ili ostati u onim položajima koje zahtijeva tobožnja posjednutost u automobil. O linearnoj dramaturgiji koja se sastoji od nizanja epizoda romana (ukratko: kako je Ostap Bender izmamio novac od potajnog bogataša Korejka), plus nizanje Benderovih viceva, mogu samo reći da je amaterska: roman Iljfa i Petrova pružao je, ako ništa drugo, onda barem materijala za bujnu burlesku i još raskošniju fantastiku. Da se kojim slučajem ne radi o »Gavellinoj« premijeri, nego školskoj ili institucionalno nezavisnoj predstavi, još bih smatrala smislenim anatomski je proučiti dio po dio, ali kako se radi o »profesionalnom kazalištu«, koje bi *moralo* posjedovati jasne kriterije i glume i režije (pače i repertoara), mogu samo zaključiti da Dolenčićeva ekipa svoj posao ovog puta nije shvatila ozbiljno. Kraj predstave, u kojem se Bender konačno dokopa milijuna, ali tužno jadikuje nad gubitkom prijatelja (prema kojima, međutim, nije pokazivao previše tolerancije dok su zajedno harali svijetom), također mi se čini kazališnom poentom za predškolski uzrast: u romanu se nije radilo o stripovskoj borbi Dobra i Zla, u kojoj na kraju pobijedi »dobro« u Benderu, nego o puno ambivalentnijoj borbi *dva zla*: krupnih i sitnih varalica. S konačnom *besmislenošću pobjede* obiju strana i nestankom je kapitalizma, naime, u romanu prestao važiti i prestiž bogatstva. Hrvatski Bender dakako ne može parodirati komunističko »ukidanje bogatstva« (jer kod nas naprosto nije na snazi utopija postnovčanog svijeta), ali mogao bi, među ostalim, parodirati hrvatske novobogataše — novac potrošen na luksuzne hirove i neukusne besmislice. No redatelj i njegovi dramaturzi nipošto nisu htjeli ispasti aktualni. Njihov Bender okončat će predstavu bacanjem novčanica uvis, histeričnim smijehom i vrtnjom u krug: gotovo pa gubitkom razuma (Boris Svrtan u ulozi Bendera čitavo vrijeme više igra na ciničnost i nervozu nego na smirenu, kao podmazanu snalažljivost i »sladak« šarm izvornog lika). Podvucimo kako je bagatelizacija platežnih sredstava u posljednjem prizoru naročito nepoštena u zemlji u kojoj se trećina ljudi nalazi na rubu gladi. Ali *Zlatno tele* nema sluha za probleme koji nadmašuju podrugljivost. Od opće površnosti odudara jedino glumačka minijatura Slavka Brankova u ulozi Panikovskog (liričan prizor umiranja lopova uz sanjarenje o hvatanju bijelih guskaka) te minijatura Predraga Vušovića (kao poštenjaka neshvaćenog među varalicama).

## San o pljački, java redaljki

Premijerom Berkoffljeva *Istoka* (1975) redatelj Matko Raguž još jednom je potvrdio vlastiti interes za kazalište klasnih netrpeljivosti: ovaj put posjećujemo londonski *East End* ili urbanu sirotinju koja od devet do pet radi potplaćene i teške poslove e da bi kasnije pila, tupo zurila u zid ili psihofizički zlostavljala slabije od sebe. Tako barem tvrdi Berkoff, rođeni Eastender. Zanimljivo je da hrvatski redatelj Matko Raguž gotovo doslovce preuzima Berkoffljev i kulturalno i poetološki specifičan stil *režije* (minimalistička scenografija, centralna dramska snaga pohranjena u glazbeno ritmiziran i poetiziran jezik, kompliciranа koreografija fizičke geste glumca), kao što i imena likova te njihov *dramski kontekst* ostavlja neizmijenjeno engleskim. I na samom plakatu za hrvatsku predstavu Raguž kapitalizira upravo akrobatski jaku scenu Berkoffljeve režije i njegova kazališnog prvijenca: mislim na prizor vožnje motorom u kojem jedan glumac igra *Harley Davidsona*, a drugi (posjednut prvome na leđa) vozača motora. Rečeno još jednostavnije, Raguževo oduševljenje Berkoffom, dakle karizmatičnim britanskim performerom, redateljem i dramatičarem, toliko je bezrezervno da, domaći redatelj ne usuđuje tekst *Istoka* promisliti niti do kraja, niti vlastitom glavom, niti hrvatskim socijalnim kontekstom. Nije čak siguran bi li ga vezao za zagrebačku Dubravu (taj pokušaj izvršen je prijevodom) ili bi radije govorio o nekom univerzalnom »istoku« tj. primitivizmu opće prakse uz ritam prabubnjeva. Prevagnula je druga varijanta. Zbog toga je, na žalost, zagrebačka premijera *Istoka* stvorila konfuzan, nedovršen i rascjepkan dojam; bilo je previše glumačkog ispadanja iz ritma, praznog hoda izvođača koji dramaturgijski bezrazložno stoje ili sjede na sceni, famozno neinventivnog »gašenja svjetla« među prizorima. Recimo ponešto i o radnji, komponiranoj kao nizanje kratkih ispovijedi. Les (izvrsni, melankolični Franjo Dijak) i Mike (Rakan Ruskaidat, pomalo ambivalentan oko zla koje iskazuje) zbratimljeni su prijatelji koji dijele reminiscencije na seksualna iskustva s *istom* djevojkom Sylv (Nina Violić u mnogo puta isprobanoj maniri pripite holivudske ljepotice ispranog mozga), a Mikeovi roditelji, arhetipizirani Otac (Željko Vukmirica) i Majka (Slavica Knežević), pričaju nam u prvom licu o vlastitim usamljenostima, mržnjama i životnim zgađenostima. Mimo naputaka originalnog teksta, ni Vukmirica ni Kneževićeva ne igraju opasne psihotike s društvenog dna (još k tome *poratne* generacije pedesetih godina), nego više-manje simpatične galamdžije iz susjedstva.

## Prag osvješćivanja

Spomenimo i da je tekst konceptualno lociran na razmedi grčke tragedije s obaveznim motivima incesta (Mike ima seksualni odnos s Majkom), šekspirijanske farse (Mike komentira: *Rekao sam joj da ode u samostan ili drugim riječima da odjebe*) te *henrimilerovskih* »himni pički«. Raguž blago obilježuje, ali ne istražuje ni incestuoznu, ni šekspirijansku dimenziju drame, maksimalno se bacivši na glumačku akrobatiku te na eksploatiranje registra mačističkih obreda. U vječitoj »balkanskoj« tradiciji Sylv je prikazana kao kurva, s tipičnim prizorom njezina »zavođenja« u formi silovanja, pri čemu Sylv ponavlja i ponavlja uzvike *Ne!*, sve dok ne svrši kratkim *Da.* U prijevodu, a bez daljnjeg komentiranja kriminalno pogrešne logike takvog pristupa, žene »jedva čekaju« da budu silovane. Nije mi baš sasvim jasno što se dobiva *doslovnim prijenosom* okrutnosti ulice u kazalište; čini mi se da teatar posjeduje različita oruđa *refleksije*, kojima se primitivnost može itekako detronizirati. Zamjeram Raguževoj režiji što gadosti pokazuje bez odmaka i bez komentara, kao alfu i omegu svijeta u kojem živimo. Isto me tako brine i pokušaj da se za maloljetni kriminal te bezdušnost današnje generacije jednostavno okrive roditelji. Ta neistina pada u vodu čim se sjetimo da je upravo Steven Berkoff, znači nekadašnji član iste te istočnolondonske *mitske obitelji* koju opisuje u drami, uspio izaći iz geta primitivizma, dok likovi njegovih drama to nikako nisu u stanju. Možda ipak nije stvar u *općenitostima*. Možda kultura ipak nije za dio ljudi *a priori* nedostupna, već putovi do nje vode preko bolnog raskida sa »starim društvom« i starim navikama. Kako veli Les: *Dobijemo ono kaj zaslužujemo. Mi ne znamo misliti da zaslužujemo bolje pičke pa ih onda nikad i ne dobijemo*. Nevolja je s kulturom da ona ostaje »izgubljena« samo za one ljude koji ne ulažu ogroman napor da je konstantno *iznova* pronalaze. Nesumnjivo je »lakše« opaliti šamar ili zalupiti vrata nego razgovarati, ali između prvog i drugog scenarija nalazi se poraz ili pobjeda tzv. kulture. O tome svjedoče i Sofoklov *Edip* i Berkoffljev teatar zarobljenosti u edipovsko sljepilo onih koji ne misle da »zaslužuju nešto više«. U oba slučaja, zaključimo, naglasak je na vrijednostima *borbe* s demonima samopodcjenjivanja kao i na vrijednostima *traganja*, a ne na patetičnoj žalopojki za »izgubljenom« kulturom.

kazalište

Premijere

# Život na istoku

*Istok* je otočki determiniran vezanjem uz britanski/londonski kontekst, a ujedno je svaki prizor izoliran i otočki stoji sam za sebe

**Filip Krenus**

Priča umjesto uvoda. Jednom davno u dalekoj, dalekoj galaksiji pobunjenici su ustali protiv okrutno odrvenjele kazališne tradicije i prekršili sva pomno čuvana i prenošena pravila britanskoga teatra. Tako su ulice goleme mračne metropole preplavili novi više-manje razložno buntovni likovi koji su se osvrtali gnjevno, čekali Godota te općenito svoju besciljnost uobličili u novi kazališni kanon. No uskoro se savez raspao i pobunjenici su se raspršili u neorganizirane skupine dok je britansko kazalište utonulo u opasno snenu letargiju. Tako je postalo posve nemoćno da se odupre nasrtajima zlog lorda Lloyda Webbera koji je na juriš osvojio kraljevstvo West Enda te ondje, zasipajući publiku fantomskim lirskim pjesmuljcima i zaslijepljujućim neonskim sjajem, obnovio zli imperij.

## Margina uzvraća udarac

Tek nakon nekoliko desetljeća strahovlade počele su se pojavljivati naznake nove kazališne renesanse u Britanaca. No ta je nova umjetnička struja trenutačno bitno određena potrošačkim mentalitetom i proizvodi (barem zasad) imaju strogo određen rok trajanja. Stoga bi bilo zanimljivo napraviti opširniju komparaciju (za koju ovdje nema mjesta) dvaju načina pristupa *estetici gnjeva.* Prvi je prije pola stoljeća iznio John Osborne, a drugi, u beznađu *Trainspottinga* Irvin Welsh. Kada je riječ o gnjevu u *starome kazališnom postavu*, Steven Berkoff neusporedivo je zanimljiviji od Osbornea, ali i od današnjih britanskih uzdanica poput Marka Ravenhilla, čija drama *Shopping and Fucking* (koja govori o dvjema najdražim razbibrigama nove generacije) nije ni izbliza toliko šokantna koliko je to Berkoffljev prvi dramski pokušaj *Istok*. Podnaslovljen kao *Elegija za londonski East End i njegov siloviti rasap*, Berkoffljev *Istok* odredio je autorov divlji i prenaglašeni stil od kojeg do danas nije značajnije odstupio. Njegove tipične likove kidaju stravični konflikti u kojima urlaju na publiku i pritom često izvode pantomimičarske točke svojstvene slobodnijim pornografskim slikopisima. No od njegovih četiriju tzv. *Cockney* drama (*East, West, Greek* i *Decadence*) upravo je ovaj dramski uradak najviše određen londonskim urbanim kontekstom. Elegija za *East End* zapravo je žal za beskompromisnim užitkom u muškosti *radnoga čovjeka* koji bez ironije slavi najprimitivnije porive. Ironija ne puca na šljakere, nego na mitsku predodžbu o njima.

Vladimira Špindler

## Arhipelag Berkoff

Teatar *Exit* već se okušao u drami *Dekadencija* istoga autora. No ondje se redatelj Matko Raguž s pravom nije opterećivao kontekstualizacijom te predstave kao ni kritikom tačerovske Britanije, usredotočivši se radije na važniji element društvene travestije. Međutim, Raguž se kroz privilegiranje travestije vidno suočio s dvama problemima: kako pronaći dramaturški smisao, odnosno ubličiti niz labavo povezanih prizora većinom monološkog karaktera te kako kulturno determinirane pojmove učiniti hrvatskoj publici razumljivim bez premještanja radnje u hrvatski, odnosno zagrebački urbani kontekst. U neku se ruku to može nazvati problemom dvostruke insularnosti: *Istok* je otočki determiniran vezanjem uz britanski/londonski kontekst, a ujedno je svaki prizor izoliran i *otočki* stoji sam za sebe. Raguž je stoga pokušao naći neku međustruju koja bi ga izvukla iz tjesnaca. Jasne naznake da će to rješenje ipak biti samo polovično vidljive su odmah na početku kada se predstava otvara stiliziranim uličnim ambijentom gdje otac, majka, dvojica uličnih štemera Les i Mike te uličarka Sylv ritualno udaraju o kante kao arhetipski simbol ulice. Berkoffljev je temeljni dramski postupak brutalna derealizacija radnje uz groteskno predimenzioniranje ili pak negiranje mimetičkog prostora. Pritom os radnje obilježava tek jedna scenografska naznaka. Dok je u *Dekadenciji* ta naznaka bila kauč — kao rekvizit na kojemu se odvijaju svi značajniji društveni kontakti (od poslovnih sastanaka do seksa), u *Istoku* je Berkoff kao jedinu scenografsku naznaku dao stol: središte i okupljalište *obitelji*. No Raguž kao os radnje uzima ulične kante i time čitavu radnju prebacuje u kontekst ulične, kod nas već prečesto puta viđene, smetlarske estetike.

## Ritam

Odabir snažnog ritmičnog glazbenog motiva potencira silinu početnog zamaha kojim će iskoračiti dvojica frajerčina Les (kojeg igra Franjo Dijak) i Mike (Rakan Rushaidat) u kodiranom odnosu dvaju muškarčina čije je ponašanje ritualno strogo određeno. Na taj je način izbačena potreba za kontrastnim podvlačenjem radnje nostalgičnim *starogradskim* pjesmuljcima, kako je to zamislio Berkoff. Umjesto toga, hrvatski se redatelj odlučuje povući paralelu dviju poratnih generacija: one nakon II. svjetskog rata u Engleskoj te ove nakon Domovinskog rata u Hrvatskoj. No iako je izostavljanjem simbola britanske radničke klase naizgled riješen problem nerazumljivosti, iz prvoga Lesova monologa, kao i iz cijeloga teksta, nisu izbačeni londonski toponimi kojima se on obilato služi. Takav je način odabira *onoga što bi publici moglo biti razumljivo* karakterističan za dramaturgiju cijele predstave; tekst je mjestimice nepotrebno skraćen, čime su ujedno uklonjeni i neki važni elementi poput obiteljskog odlaska u kino ili šetnje parkom.

## Konan i Barbari

Franjo Dijak u portretiranju štemera Lesa, zapanjujuće kombinacije krhke osjećajnosti i pomahnitalog mačizma, pokazuje prepoznatljiv *Exitovski* pristup fizičkom teatru: karikaturalni prenaglašeni pokret katkad podsjeća na Vilija Matulu. Rakan Rushaidat također se odlučuje na mačističku karikaturu dečka iz Dubrave. Prebacivanje *Istoka* u kontekst zagrebačke Dubrave bilo bi dramaturški smjelije i bolje (ali i bolnije) rješenje od pukog izbacivanja kulturno determiniranih dijelova. Prijevod Nicky Hewitt vjerno je slijedio Berkoffljeve igre riječima i arhaičnost jezika kao neprekidnu aluziju na Shakespearea. Berkoff je monologe učinio još artificijelnijima često se služeći arhaičnim izrazima i stihom. Rakan Rushaidat možda se najbolje snašao u *jezikolomnim* igrama riječi; primjerice, svaki je aorist izrekao uz rituално frajersko pljuvanje. Nina Violić, u svojoj interpretaciji cure oko koje frajeri lome koplja i koja bi, nakon svih *figura veneris*, konačno htjela uživati u seksu (a to je jedino moguće ako promijeni spol), često opada u intenzitetu upravo u najvažnijim dijelovima, monolozima. Narativno breme *Istoka* spašava jedino iznimno bogatstvo riječi i doskočica. Struktura monologa zahtijeva od glumca veliku brzinu. No Nina Violić često usporava tempo u pokušaju da, tobože, nalikuje na priglupu curicu tako da njezin potencijalno najzanimljiviji eksplozivni monolog o ševi na brzaka zvuči mlako. Kako radnja gotovo i ne postoji, a scene su stripovskom tehnikom građene kao zasebni skečevi, predstava ponajviše ovisi o tempu i brzini izmjene prizora. Međutim umjesto da sličice iz obiteljskog života teku filmskom brzinom, nakon svake nastupa stanka. Intenzitet slabi i zbog činjenice da dok jedan glumac izvodi monolog, ostali likovi, umjesto da budu neprekidno uključeni u radnju, makar i kao nijemi zbor, jednostavno beživotno kliznu u stranu.

Tako je jedan od središnjih *obiteljskih* prizora drame, kada ksenofobični otac (glumi ga Željko Vukmirica) drži propovijed o židovskoj opasnosti, pomaknut prema priči o neobaveznom izletu. Posve je ispuštena mučna dimenzija obiteljskog objeda, gdje su svi članovi prisiljeni klimati očevim uvjerenjima. Željko Vukmirica, umjesto na arhetipskog omraženog Engleza sklonog ugnjetavanju, više nalikuje na dobrodušnog kompanjona iz birtije. Majka, jedan od najzanimljivijih likova, u izvedbi Slavice Knežević zvuči više kao babaroga koja, eto, mora trpjeti svoga muža nego kao rezignirana sredovječna žena koja muževljevo nasilje prihvaća s jednakom ravnodušnošću kao i slučajnu seksualnu avanturu s vlastitim sinom. Kako je *Istok* prvenstveno agresivni epski teatar koji se isključivo oslanja na mim i geg, moguća je varljiva paralela s Brechtom. Tako u jednom trenutku Raguž dopušta da Dijak izađe iz lika i izjuri iz dvorane. No umjesto efekta začudnosti, publika ostaje samo dodatno zbunjena. Berkoff nimalo ne skriva artificijelnost teksta (to je najbolje vidljivo u najuspjelijoj sceni vožnje motorom gdje Mike na Lesovim leđima krstari gradom) te je dodatno upozoravanje na to kako je ovo ipak *samo kazalište* posve nepotrebno. Vitalnost ove brutalne, ali ipak nostalgične te, uvjetno rečeno, povijesne drame, gdje se sjeta nevjerojatnom brzinom izmjenjuje s mačističkim uživanjem u pseudoseksualnom zanosu, ovdje je stoga vidljiva samo u tragovima.

## Test hrabrosti

Berkoff je jednom izjavio kako je *Istok* napisao u naletu zanosa i čistog užitka. Ta slagalica obscene stvarnosti izvana i iznutra bila je, kako je rekao, njegov dramaturški test hrabrosti. Matko Raguž, iako je imao sve potrebne elemente: kvalitetan glumački postav i izvrstan tekst, ipak je *svoj* test položio s osrednjim uspjehom, čime je *Istok* postao tek mlaki nastavak velike *Exitove* uspješnice *Dekadencije.* U najbolju ruku, *Istok* također može poslužiti kao odskočna daska za nove talente poput, ovdje glumački najboljeg, Franje Dijaka. Z

kazalište

# Redukcija romana

Tek u drugom dijelu predstave scenska naracija dobiva kakav-takav zaplet i čvršću strukturiranost

**Milovan Tatarin**

**Miroslav Krleža. *Povratak Filipa Latinovicza*, Hrvatsko narodno kazalište, Osijek, premijera 28. siječnja 2000. Režija Georgij Paro**

Drugu ovosezonsku premijeru Hrvatskoga narodnog kazališta u Osijeku očekivali su znalci domaćega teatra s daleko više nestrpljenja i znatiželje nego što je to uobičajeno za naše prilike. Razloga su tome bila najmanje dva. Ponajprije, riječ je o dramatizaciji po mnogima najboljega Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza*, koji je dosad scenski zaživio dva puta — 1963. godine u Zagrebu i 1985. u Varaždinu. S druge pak strane, cijelu je atmosferu dodatno začinila činjenica da se ovaj put dramatizacije prihvatio Georgij Paro, potvrđeni kazališni krležijanac.

Vlastitu dramatizaciju Paro je nazvao redukcijom hoteći time naglasiti da u njoj nema ničega do onoga što je napisao Krleža te da je roman sveo na temeljne aktancijalne odnose kako bi u prvi plan izišla važna sastavnica Krležina svjetonazora — egzistencijalni skepticizam.

Naraciju u trećem licu Paro je prebacio u prvo, dodjeljujući svakom od likova — a ima ih ukupno osam — mogućnost samoprezentiranja, s tim što je Filip dobio dvostruku ulogu — on je djelatni agens, ali i pripovjedač koji povremeno iz autorske perspektive govori i o sebi i o onima koji ga okružuju. Prekapajući roman i tražeći u njemu one dijelove koji su mu trebali za prvi dio u kojemu se protagonisti jedan za drugim autobiografski predstavljaju, Paro je zapao u neke temporalne kontradikcije. Dogodilo se tako da su likovi u samo jednom prizoru uhvaćeni u najrazličitijim fazama vlastita života i gledatelju je veoma teško pronaći zajednički vremenski ključ. Parova zamisao da predstavi svakog od junakâ kostanjevečke tragedije pretvorila je prvi dio predstave u kompliciran vremenski *patchwork* u kojemu je uzaludno tražiti neku jedinstvenu, ili barem svim junacima približnu vremensku točku od koje bi svi više-manje istodobno krenuli prema nekom kraju.

Nadalje, trebalo je ipak povesti više računa o smislenom povezivanju prizora. U Parovoj dramatizaciji nemoguće je, naime, uočiti imanentnu narativnu logiku; raskomadano romaneskno tkivo nije sklopljeno u novu dramaturšku cjelinu, pa su prizori prikopčani jedan na drugi slabim motivacijskim vezama.

Tek u drugom dijelu predstave scenska naracija dobiva kakav-takav zaplet i čvršću strukturiranost. Međutim, u želji da što jače istakne sveopći Krležin nihilizam Paro je u drugom činu akcent stavio na Kyrialesovo vulgarno-materijalističko tumačenje svijeta. Ipak, pokazalo se da su glomazni Kyrialesovi monolozi nescenični i zamorni. Upravo je zbog njih katarzična scena u kojoj Filip konačno saznaje tko mu je otac izgubila na važnosti jer su se gledatelji prije toga jednostavno iscrpli Kyrialesovim predoziranim tiradama.

Temeljni problemi onoga što se moglo vidjeti u osječkom *Povratku Filipa Latinovicza* proistječu, dakle, iz statične, razvučene i nedorečene dramatizacije koju nije mogao ispraviti ni režijski postupak. Nedopustivo je, primjerice, rascjepkati nedvojbeno središnji prizor Kyrialesova i Filipova verbalnog duela na nekoliko manjih i posve neovisnih cjelina koje odvlače gledateljevu pažnju, pa on neprekidno šeta pogledom od Jože Podravca i Bobočke bo Baločanskoga, a najmanje je usredotočen na sadržaj Kyrialesovih i Filipovih iskaza.

O razlozima Parove glumačke podjele možemo samo nagađati, no iz viđenoga je sigurno da ona i nije najsretnija. Ni Darko Milas kao Latinovicz ni Sandra Lončarić kao Bobočka nisu uspjeli iznijeti psihološku kompleksnost povjerenih im uloga. Prvi odveć u izvanjskoj gesti, *preglumnjen* u svakom pogledu, druga odveć mlada i neiskusna, a da bi mogla razumjeti da je Ksenija Radajeva nešto više od žene »dugoljaste, hrtovske glave i zmijolika tijela«.

Navodno i fizičkim likom i glumačkim mogućnostima bogomdan za ulogu Kyrialesa, ni Zlatko Vitez nije uspio očarati. Doduše, ne može se njegovoj interpretaciji potpuno zanijekati stanovit umjetnički napor da zagospodari scenskim prostorom, no ipak nema u njoj cinične arogancije, a pogotovo nema mistične, demonske dimenzije koju Krležin Grk s Kavkaza ima u romanu.

Izuzmemo li Anu Stanojević kojoj Regina uopće nije bila jasna te Milenka Ognjenovića u ulozi Liepacha, Davora Panića kao Jožu Podravca i Nelu Kočiš kao Vandu koji su — svjesni epizodičnosti značajeva koje su trebali utjeloviti — u svoje role uspjeli unijeti i nešto života, jedini koji me se u cijeloj predstavi izvanredno dojmio bio je Velimir Čokljat. On je Baločanskoga igrao iz vlastite nutrine, pokazujući pritom visok stupanj glumačke koncentracije zbog koje su se gledatelji često okretali prema njemu čak i kad je samo ukočeno i bez glasa vegetirao na rubu scene.

*Povratak Filipa Latinovicza* najavljivan je kao nešto potpuno novo, kao predstava kojom će publika biti iznenađena, kao važan datum u povijesti hrvatskoga teatra. Ništa se od svega toga, nažalost, nije ostvarilo. Z

film

# Ulaz pod kožu

## Surova ogoljelost u percepciji realiteta i suverena analiza duševnog previranja

Marijan Krivak

**Filmovi Krzysztofa Kieślowskog u Multimedijalnom centru, Zagreb, od 9. do 19. veljače**

Netom predstavljeni ciklus od 14 dokumentarnih i 6 igranih (poljskih) filmova Krzysztofa Kieślowskog nastavak je i dio obuhvatnog projekta Multimedijalnog centra SC-a Sveučilišta u Zagrebu u kojemu se predstavljaju veliki filmski autori.

Premda je u prvoj polovici devedesetih postao najeminentnijim europskim redateljem umjetničke provenijencije — stvorivši u Francuskoj od kritike i publike izuzetno dobro primljene i cijenjene filmove *Dvostruki Veronikin život*, te poznatu trilogiju *Plavo — Bijelo — Crveno* — Kieślowski je, po vlastitu priznanju, ostao poljskim autorom. Uvijek kada se vraćao u Poljsku, vraćao se kući. Nikad takav osjećaj nije stekao ni za jednu drugu zemlju ili grad, pa ni za Pariz i Francusku u kojima je zaokružio svoj umjetnički i redateljski opus.

Stoga je i ovaj ciklus bio još jedna potvrda neobične vitalnosti fenomena poljske kinematografije, što je kao svoje najbolje predstavnike nakon Drugoga svjetskog rata iznjedrila autore poput Andrzeja Wajde, Jerzyja Kawalerowicza, Andrzeja Munka, pa do nešto mlađih, Romana Polanskog, Jerzyja Skolimowskog, Krzysztofa Zanussija, Agnieszke Holland, a ovdje svoje mjesto pronalazi i rafinirani autor kakav je Krzysztof Kieślowski.

### Kino moralne tjeskobe

Prvi dio ove retrospektive sačinjavala su tri programa dokumentarnih filmova, kroz koje se mogao uvidjeti zanatski dorađen, ali i autorski profiliran redateljski *procéde* Kieślowskog. Završivši poznatu filmsku akademiju u Łódžu, Kieślowski se isprva nametnuo kao jedan iz neformalne skupine autora dokumentaraca što je sebe nazivala *Kinom moralne tjeskobe*.

Premda sâm nije bio baš najsretniji tim nazivom, to je bio kontekst nastanka njegovih mnogobrojnih dokumentarnih ostvarenja od 1969. do 1980. godine. I kasnije će Kieślowski reći da je te filmove radio s ogromnom strašću i predanošću te da mnogo toga što je želio snimiti, iz različitih razloga,

jednostavno nije dospio. Od prvog, diplomskog rada *Iz grada Łódża* (1969) pa do zrelijih ostvarenja poput *Kolodvora* i *Glava koje govore* (1980) Kieślowski razvija prepoznatljivi čist fimski jezik kroz koji predstavljeni pojedinci sami iznose svoje životne priče, a da im se ne nameće formalni okvir autorskih komentara i moralizatorskih propovijedi, koje kao da upravo traži film poput *S gledišta noćnog čuvara* (1977) čiji protagonist ima gotovo rasističke i eksplicitno antisemitske stavove.

Redateljevi akteri sami progovaraju o sebi, čineći autentičnim sam dokumentirani filmski izraz. Tako filmovi poput *Bio sam vojnik* (1970) ili *Zidar* (1973) imaju vrijednost nepatvorenog dokumentiranja sasvim osobnog iskaza, dok *Životopis* (1975) ili *Bolnica* (1976) postavljaju prikazanu problematiku u opipljiviji širi društveno-povijesni, pa i politički kontekst. No ipak je pojedinac, kako sam Kieślowski stalno iznova naglašuje, predmet njegova interesa, pa i eventualne političke implikacije njegovih radova tek derivirano proistječu iz spomenutih filmova. To će se posebno primijetiti u drugome dijelu njegova autorskog opusa, kada isključivo prelazi na igrane filmove s već spomenutim redateljskim *tour-de-forceom* u poznatoj post-bergmanovskoj trilogiji po bojama francuske zastave.

### Očuđenje zbiljom

Krzysztof Kieślowski jedno je od onih imena u filmskome svijetu kojima neupitno pripada epitet Autora-umjetnika.

Općeniti stav filmske kritike u devedesetima prema »umjetničkom filmu« ovome je zamjerao pretencioznost, naglašenu cerebralnost i netransparentnost iščitavanja njegovih simboličkih struktura. Slavila se nesputanost žanrovskih travestija, kakvu je inkarnirao, primjerice, Quentin Tarantino. Slavio se filmski hedonizam, spektakl vizualnog, uživalo se u stiliziranom filmskom nasilju... Čak su i oni kritičari koji su oduvijek imali razumijevanja prema *autorskoj teoriji*, izrasloj na tradiciji *Cahiers du cinema* i napisima Andrewa Sarrisa, počeli drukčije vrednovati filmska ostvarenja. Naravno, u takvoj je klimi besprizornog glorificiranja metastaza žanrovskih obrazaca kao vitalnog segmenta medija što se nazivlje filmom Kieślowski postao redateljem iz neke druge galaktike. Iz galaktike *redatelja-autora*.

Sredinom sedamdesetih, nastavljajući snimati osebujne dokumentarce, Kieślowski se postupno odvažuje otisnuti se i na područje igranog filma, pa tako njegov prvi dugometražni film *Osoblje* (Personel) iz 1975. godine bilježi značajan uspjeh na festivalu u Mannheimu. Značajan je uspjeh polučio i film *Kinoamater* (1979), čiji junak (glumi ga Jerzy Stuhr, svojevrsni alter-ego Kieślowskog), nakon što kupi kameru kako bi snimao svoje dijete, prerasta u onoga koji bilježi gotovo fantazmagorične elemente stvarnosti i koji takvom stvarnošću biva progutan, nemoćan da se suoči s neuspjehom vlastita braka. Mogla bi se povući već spomenuta paralela između autora, Kieślowskog, i njegova pristupa dokumentiranju građe i lika iz ovoga filma u njegovu očuđavanju zbilje (ili očuđenja zbiljom samom!).

Možda najdojmljiviji film te faze redateljeva stvaralaštva jest djelo iz 1984. godine *Bez konca* s Grazynom Szapolowskom kao protagonistkinjom. Kieślowski je ovdje najeksplicitniji u svojemu seciranju čežnje, pa onda praznine i otuđenosti svojih likova. Kroz stanovite naznake fizičke mučnine, zatim po prvi put i upotrebe nekih nadrealnih narativnih sredstava te znatno otvorenije ekspliciranje erotike negoli i u jednom od svojih filmova, Kieślowski je ostvario možda svoje najkompletnije djelo.

»Metafizički je element sadržan u znakovima koji zrače od čovjeka kojeg više nema prema svemu onome što je za sobom ostavio.« Kieślowski tu iskazuje sve osobine svoje autorske poetike: surovu ogoljenost u percepciji realiteta oko sebe, dosljedno odustajanje od svih suvišnih začudnijih oblika filmskog zapisa, te suverenu analizu duševnog previranja svojih protagonista kojima se s fascinantnom lakoćom i ležernošću ulazi pod kožu što, kako znamo, nije jednostavno u mediju za koji se autor opredijelio.

### Autor s velikim A

No onda dolazimo do onoga što je postalo *trademarkom* Krzysztofa Kieślowskog, njegova *Dekaloga*, prvog *konceptualnog* projekta kojime iskazuje svoj *metodološki artizam* u predstavljanju sirove građe u koju zadire. Naravno, radi se o autorovoj suvremenoj viziji kulturološke paradigme o deset Božjih zapovijedi. Svakodnevica koju Kieślowski bilježi — gle čuda! — doista preuzima na sebe stanovite osobine biblijske vječnosti, a poenta i pouka svake od epizode dana je u nenametljivoj maniri iskusnog i suverenog gospodara nad svojom umjetničkom formom i sadržajem. Jednostavno, ovo je remek-djelo autorove redateljske inventivnosti; ono što je Montaigne postigao u eseju, a što Atheneum simbolizira u formi fragmenta. Dvije epizode iz ove serije proširene su u iznimno cijenjene filmove — prikazane i u ovom ciklusu. *Kratki film o ubijanju* (1988), o nesretnom i podsvjesno shizofrenom Jaceku, gruba je i surovo bolna minuciozna studija o zločinu i kazni. Raskoljnikovski motiv ogoljen je do samih kostiju, do krvi i mesa, bez suvišnog tumačenja i pedagogijsko-didaktične retorike, a djelovanje na unutrašnjost, pa i, doslovno, na utrobu doista je bilo raritetno u dvjema ključnim sekvencama dugotrajnog ubijanja. Primjerice, Wendersov simulirani realizam djeluje posve bezazleno, poput dječje igre, u odnosu prema surovoj filmskoj stvarnosti kakvu nam podastire Kieślowski! Kroz valere žutoga, tehnikom sepije, autor nam je dao fascinirajuće tmurnu i, nadasve, mučnu sliku ozračja u kojemu se njegovi likovi kreću. *Kratki film o ljubavi* (1988) priča je o opsesivnoj zaljubljenosti koja pada pred ogoljenom činjenicom seksualnosti, no istodobno je i »lirski traktat o žudnji i pogledu«, o onome što nam je često nedostižno, nedosežno. Ovaj je film svakako bio, kako će se pokazati, najpouzdanijom naznakom daljnjeg umjetničkog razvoja Kieślowskog.

Na kraju, može se reći, Kieślowski će ostati zapažen najviše po vlastitoj umjetničkoj dosljednosti u njegovanju oporosti svojega izraza i željom da bude pisac na liniji koja će osebujno literarizirati filmski iskaz. I kao što je Marguerite Duras željela svoju literarnu vokaciju pretočiti u adekvatni filmski izričaj, tako je i Kieślowski svoje filmsko djelo nastojao približiti literarnoj *pregnantnosti* narativne esejistike. Nikada ne želeći priznati riječ *uspjeh*, Kieślowski je postao uspješan redatelj. Priznat, slavljen i, k tome, Autor. Zaključimo, upravo kao Autor, Kieślowski zaslužuje da mu posvetimo svu pozornost, duhu vremena unatoč. Z

PROMETEJ

Nabavite Prometejeve knjige po najpovoljnijoj cijeni!

* 20% jeftinije knjige u pretplati
* plaćanje čekovima građana u dvije rate za iznos veći od 500 kn
* za pravne osobe plaćanje preko računa

Dostavljamo knjige pouzećem, poštarina nije uključena.

Knjige možete kupiti na Kaptolu 25 u Zagrebu i u svim većim knjižarama u Hrvatskoj.

**Dragutin Kiš: *Hrvatski perivoji i vrtovi***

* Format 24 x 28 cm, 362 str., 290 kolor reprodukcija, tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak.
* Cijena: 390 kn.
* Nagrada *Josip Juraj Strossmayer* za najuspješniji izdavački pothvat s područja prirodnih znanosti.

**Gjuro Baglivi: *De fibra motrice et morbosa (O zdravom životu...)***

* Format 17 x 24 cm, 434 str., 35 ilustracija. Dubrovački liječnik svjetske slave piše o zdravom životu, liječenju biljem, glazbom, meditacijom...
* Cijena: 200 kn.

**Dušan Kalogjera: *Korčulanska brodogradnja (Shipbuilding in Korčula)***

* Format 24 x 31 cm, 680 str., 500 fotografija, tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak. Knjiga sadrži povijest brodogradnje u Hrvata.
* Cijena: 398 kn.
* Nagrada *Josip Juraj Strossmayer* za najuspješniji izdavački pothvat s područja tehničkih znanosti.

**Stjepan Kožul: *Martirologij Crkve zagrebačke (I. svezak), Terra combusta — Spaljena zemlja (II. svezak)***

* Povijest stradanja KC i ostalih vjerskih zajednica od svih totalitarnih režima XX st.
* Format 17 x 24 cm; tvrdi uvez, šivano; kolor ovitak. *Martirologij:* 830 str., 55 fotografija i faksimila. *Terra combusta:* 424 str., 3 arka fotografija i reprodukcija.
* Cijena: Komplet (oba sveska u zaštitnoj kutiji) — 395 kn.

**Stjepan Kožul: *Sakralna umjetnost bjelovarskoga kraja***

* Format 21,5 x 27,5 cm, 868 str., tvrdi uvez, šivano, kolor ovitak.
* Cijena: 498 kn.

**Toma Kempenac: *Nasljeđuj Krista***

* poslije Biblije najčitanija i najprevođenija knjiga svih vremena.
* Format 12,5 x 19 cm; opseg 254 str., dvobojni tisak; tvrdi uvez sa zlatotiskom; šivano.

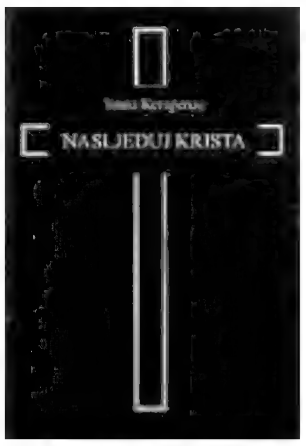


* Cijena: 100 kn.
* Proslov: mons. Josip Bozanić, zagrebački nadbiskup

**U pripremi:**

**Ivo Dragičević: *Kina***

* Povijest kineske kulture i civilizacije od prvih dinastija do naših dana.
* Format 21,5 x 27,5 cm; opseg: oko 800 str., 300 ilustracija, tablica i karata; šivano, tvrdi uvez, kolor ovitak.
* U pretplati: 400 kn.

**Hotimir Burger: *Sfere ljudskoga (Kant, Hegel i suvremene diskusije)***

* Format 17 x 24 cm.

***Mijo Mirković — Hommage uz stotu godišnjicu rođenja***

* Format 17 x 24 cm

**Papa Ivan Pavao II: *Testament za treće tisućljeće***

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 200 str.
* U pretplati: 165 kn.

**Jasper Ridley: *Tito***

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 450 str.
* U pretplati: 300 kn.

**Dara Janeković: *Susreti s poviješću***

Razgovori s najvećim državnicima XX. stoljeća

* Format 12,5 x 19 cm; opseg oko 200 str.

**Način plaćanja:**

Virmanom — pouzećem

Narudžbe slati na adresu:

Zarez
Hebrangova 21
10000 Zagreb

tel: 4855449, 4855451
fax: 4856459

kritika

# Je li moguća obnova socijalne države?

## Knjiga izlaže program reformirane socijalne demokracije britanske vlade novih laburista, ali ima pretenzije da bude artikulacija nove političke paradigme

Kiril Miladinov

**Anthony Giddens, *Treći put. Obnova socijalne demokracije*, Zagreb: Politička kultura, 1999. Prevela: Mirjana Paić-Jurinić; Pogovor: Rade Kalanj**

***Treći put* je oproštaj od socijalnodemokratske fiksacije za jednakost *rezultata*, ali zato premješta diskusiju na osiguranje jednakosti *mogućnosti***

*Treći put* Anthonyja Giddensa s punim se pravom smatra iznimnim događajem i u teorijskom i u političkom smislu. Radi se o knjizi koja u bitnome izlaže program reformirane socijalne demokracije koji je osnova politici britanske vlade novih laburista, ali koji ima pretenzije da bude i više od konkretnog vladinog programa, naime da artikulira i razradi novu političku paradigmu, primjerenu radikalno izmijenjenim društvenim, ekonomskim i tehnološkim okolnostima s kojima se politička teorija i praksa od kraja ovog stoljeća neizbježno suočavaju. I upravo je *Treći put* najreprezentativniji pokušaj obrazloženja takvih pretenzija. Nema sumnje da je ta višestruka relevantnost bila i glavni motiv za to što se knjiga relativno brzo pojavila i u hrvatskom prijevodu.

### Treći put novog smjera u Hrvatskoj?

Govoreći prvo o usko političkoj relevantnosti ovog izdanja, ne može se ignorirati upadljiva koincidencija objavljivanja prijevoda takvog programatskog teksta o britanskoj »obnovi socijalne demokracije« i izbornog obrata kojim je u Hrvatskoj vlast preuzela stranačka koalicija lijevog centra, na čelu sa socijalnim demokratima. Zato bi možda mnogi mogli pomisliti ili ponadati se da se može govoriti i o imenu *Trećeg puta* za buduću hrvatsku politiku. Ali jednostavna etiketa socijalne demokracije u naše vrijeme više ni izdaleka nije dovoljna da bi se baš svi programi koji je nose doveli makar i u labav srodnički odnos, i tek treba vidjeti kojim će putem krenuti hrvatska politika sljedećih mjeseci. I u Hrvatskoj se socijalna demokracija tek treba opredijeliti između dvaju modela, onoga koji reprezentira *new labour* i tradicionalnog modela pravednog društva. Za taj se tradicionalni model može reći da još uvijek dominira na lijevom spektru evropske politike, vjerojatno prije svega zahvaljujući i dalje virulentnim antiliberalnim resantimanima kontinentalne političke tradicije.

Ma koliko nas, recimo, čuveni Blairov i Schröderov dokument iz prošlog lipnja pokušavao uvjeriti u to da je »treći put« jedina živa socijalnodemokratska opcija modernog društva i da se on u različitim »nacionalnim kulturama« samo konkretizira i naziva na različite načine, upravo su odbojne reakcije mnogih njemačkih vodećih ideologa na taj nacrt programa te i daljnje načelno odbijanje ljevice širom kontinenta na bilo kakav pakt s ekonomijom pokazali su da su jazovi mnogo dublji i da se borba ideja unutar socijalne demokracije i dalje prije zaoštrava nego što bi se smirivala. Mnogi se nisu spremni odreći »keynesijanskog konsenzusa« koji je — kako objašnjava Giddens — počivao na danas prevladanim značajkama industrijskog društva kao što su tradicionalne socijalne strukture, homogeno i slabo kvalificirano tržište rada, dominacija masovne proizvodnje, birokratska država koja kontrolira financijsku politiku i suverenost nacionalnih ekonomija (str. 24). Doduše, godinu dana nakon što je Oskar Lafontaine, nepomirljivi lijevi tradicionalist — koji je dotada, kao ministar financija najjače kontinentalne ekonomije, bio poznat kao »najopasniji čovjek u Evropi« zbog svoje nepopustljive odbojnosti prema modernizaciji filozofije socijalne države — bio prisiljen baciti ručnik i povući se iz politike, može se reći da je lijevi tradicionalizam i u praksi izgubio dosta od nekadašnje uvjerljivosti svoje legitimacijske osnove. Ali što mu krhkijom postaje legitimacija, to se on ponekad čini sklonijim voluntarističkom relativiranju ireverzibilnosti tog procesa. Pokušaji smanjenja javnih izdataka koje poduzimaju vlade lijevog centra i dalje su na meti upravo socijalnodemokratskih tradicionalista, a težnja za strogom nacionalnom kontrolom kapitala u ime očuvanja evropskih rezervata na ljevici je sve jača. Sve to rezultira kaotičnim cikcak smjerom ekonomske politike, pa vidimo kako euru ne mogu pomoći ni brojni pozitivni razvojni pokazatelji, ni relativna stabilnost cijena, pa vjerojatno više ni politika kamata: razlog već kroničnog nepovjerenja u euro-ekonomiju upravo je u notornoj nepredvidljivosti čak i kratkoročnog odlučivanja zbog neprevladane sklonosti zemalja članica intervencionizmu.

Šanse koje se pak otvaraju Hrvatskoj uvelike su uvjetovane baš time kako će se njezina socijalnodemokratska vlada opredijeliti u toj dilemi daljnjeg programatskog razvoja. Moguće je, naravno, da će se okrenuti kontinentalnom modelu konstitucije socijalne sfere u politici, što se možda čini i najprirodnijim s obzirom na to da bi mogla tražiti svoje korijene u regionalnim demokratskim tradicijama. Ali s druge strane i ne mora biti tako, već i zato što govorimo o trenutku u kojemu je vjera u takav srednjoevropski model demokracije već ionako prilično poljuljana, s jedne strane, teškom krizom povjerenja u demokratske institucije u Njemačkoj, a s druge, još i više sudjelovanjem desnih populista u austrijskoj vladi. To bi se sve moglo razumjeti kao jasno upozorenje da karakteristična mješavina »socijalnoga« i »nacionalnoga«, u obliku u kojem se ti koncepti artikuliraju u kontekstu kontinentalne politike, i dalje sadrži latentan faktor destabilizacije demokratskih poredaka. Stoga hrvatski lijevi centar u današnjoj situaciji novog početka, nakon duge povijesti razaranja političkoga, ima dobrih razloga opredijeliti se za taktiku jakog oslonca na »treći put«, s naglaskom na imperativu individualizacije, globalizacije i socijalne modernizacije kao najuvjerljivijim jamstvima protiv opasnosti ponovnog pada u slično rasulo. U prvim je najavama Vlade dosta naznaka da bi zaista moglo biti tako, ali pravi početak tek predstoji.

### Ribolovni poučak

Sa svime je rečenim povezan i jedan kontroverzan teorijski problem, problem definicije programatske osnove »trećeg puta«. Što bi, naime, trebalo značiti kada se vizija koju izlaže Giddens naziva »obnovom socijalne demokracije«? Naravno, knjiga doista izlaže teorijske osnove temeljite redefinicije osnovnih postavki jedne po definiciji socijalnodemokratske stranke. Ali što u ovom slučaju znači socijalna demokratičnost, kada je riječ o programu koji najžešće kritike doživljava baš iz staroljevičarskog tabora?

Jedan od dvaju starih putova, put neoliberalnog koncipiranja društvenih odnosa, polazi od pretpostavke da je, da bi se neko društvo smatralo pravedno organiziranim, važno da to koliko pojedinci posjeduju ovisi o njihovu uspjehu u društvu, dakle da su u skladu s time nejednako imućni, dok se neka mjera dirigirane imovinske jednakosti treba dopustiti samo u onoj mjeri u kojoj je to zaista neophodno, prvenstveno radi očuvanja socijalnog mira. Nasuprot tome, shvaćanje tradicionalnih socijalnih demokrata u osnovi je da je pravedno organizirano ono društvo u kojemu pojedinci imaju podjednako, u kojemu za to nije presudan njihov uspjeh ili neuspjeh, a neka mjera imovinske nejednakosti treba se dopustiti samo u onoj mjeri u kojoj je to zaista neophodno, prvenstveno radi osiguranja uvjeta za ekonomski razvoj. Ma kako se ta stajališta u političkom dijalogu ograničavala i umnogome relativirala, njima su uvijek u osnovi suprotna metafizička uvjerenja o nekoj bitnoj moralnoj vezi koja se može i mora otkriti i koja bi utemeljivala odnos između ljudi i onoga što posjeduju te o tome da je društvo odgovorno za provedbu modela pravedne raspodjele koji počiva na uvidu u tu vezu. Giddensov »treći put« specifičan je po tome što ne postavlja težište ni na kakav »moralni« model raspodjele društvenih dobara, i zbog toga svakako nije kompatibilan ni s neoliberalnim ni s tradicionalnim socijalnodemokratskim uvjerenjima.

No kada se »treći put« najavljuje upravo kao obnovljena socijalna demokracija, to ipak nije posve slučajno. On doista označava oproštaj od socijalnodemokratske fiksacije za jednakost *rezultata*, ali zato premješta diskusiju na ono što prepoznaje kao teorijski i praktički mnogo produktivnije područje: on se usredotočuje na zadaću osiguranja potpunije jednakosti *mogućnosti*. U modernoj politici ne može se više raditi o projektima skupe države koja jednostavno preraspodjeljuje postojeći dohodak, nego o državi koja se trudi osigurati društvene uvjete u kojima će se smanjivati potreba za preraspodjelom, odnosno koji će pridonositi razgradnji sistemâ socijalnih ovisnosti. Pojednostavljeno rečeno, radi se o onoj principijelnoj razlici koja je prošlih tjedana u drugom kontekstu postala popularna i u Hrvatskoj u obliku poučka o ribi i pecanju.

### S preraspodjele dobara na preraspodjelu mogućnosti

U tome je smisao preformulacije socijalnodemokratskog ideala socijalne države u državu socijalnog ulaganja. Ispravnim ulaganjem u ono što Giddens zove ljudskim potencijalom, preusmjeravanjem težišta socijalne politike s preraspodjele dobara na »preraspodjelu mogućnosti« (100) može se, smatraju teoretičari novog lijevog centra, najdjelotvornije reducirati i potreba za preraspodjelom uopće, bez obzira na to obrazlaže li se ta preraspodjela zahtjevima pravednosti ili kao jamstvo za socijalni mir. A za zastupnike paradigme koja želi transcendirati tradicionalnu ljevicu i desnicu, problem pravednog društva ne može se sastojati samo u starom pitanju jesu li dobra pravedno raspodijeljena i kako ih preraspodijeliti, nego prvenstveno u tome kako organizirati društvo tako da se dobra što manje moraju preraspodjeljivati. Institucionalni okvir koji bi povećavao jednakost mogućnosti — ili, što je drugi način da se to izrazi, koji bi smanjivao stupanj socijalne isključenosti, pri čemu Giddens zajedno s Blairom kao prioritet u tom kontekstu prepoznaje »obrazovanje, obrazovanje i obrazovanje« (108) — tako bi trebao voditi okončanju sukoba između različitih shvaćanja o distributivnoj pravednosti te ograničenju redistributivne uloge države.

Na kraju i nekoliko riječi o samom hrvatskom izdanju *Trećeg puta*. Pogovor Rade Kalanja vrlo dobro prikazuje teorijski i politički kontekst Giddensove knjige, a nestrpljiviji ga čitalac može s pouzdanjem upotrijebiti i kao njezin sažetak. Prijevod Mirjane Paić-Jurinić odlikuje se očitom brigom za konsekventnost i preciznost u prijenosu smisla izvornika. S nekim bi se prevodilačkim odlukama moglo i sporiti, recimo s kontinuiranim prevođenjem tehničkog termina *welfare* s *blagostanje*, ali takvi detalji na kraju uvijek ostaju stvar slobodne procjene. U recenzijama se nažalost i previše uobičajilo iživljavanje na prevodiocima, što je dijelom samo još jedan simptom karakterističnog formalizma hrvatskog intelektualnog života, čime se valjda kompenzira žrtvovanje teorijskog *softwarea*, te to ponekad i više govori o recenzentu nego o kvaliteti prijevoda. Prigovoriti se, međutim, svakako treba tome što je tekst očito tek površno korigiran, tako da ima otvorenih navodnika koji se nigdje ne zatvaraju ili zatvorenih zagrada koje se nisu nigdje otvorile itd. Ali ti detalji vjerojatno neće previše omesti zainteresiranu publiku. Z

**U sljedećem broju *Zareza* objavljujemo autoriziranu diskusiju s tribine *Neodgovorna moć medija/Odgovorna nemoć kulture* koja je održana 17. veljače 2000. u Novinarskom domu u Zagrebu u povodu godišnjice izlaženja naših novina.**

Vladimira Spindler

kritika

# Zafrkancija o seksu i ratnoj kuhinji

**Sve što zbunjeni tinejdžer treba znati o seksu, stalo je na sedamdesetak stranica: od abortusa do pederastije, od gaća do haltera, od kontracepcije do erekcije**

Dušanka Profeta

**Nenad Veličković, *Sexpresionizam. Kratak pregled seksualnog slikarstva; Sexikon. Rječnik seksualnih termina*, Omnibus, Sarajevo, 1998.**

**Nenad Veličković, *Sarajevski gastronauti*, Zid, Sarajevo, 1999.**

Vjerujem da Nenada Veličkovića ljubiteljima dobre proze ne treba posebno predstavljati. Roman *Konačari* i zbirka priča *Đavo u Sarajevu* pokupili su listom pohvalne kritike, potpuno zasluženo. Veličkovićevu prozu, uz sve nužne pripovjedačke umješnosti, karakterizira originalan humor, koji nije ni ironija ni parodija ni humoresknost Kishonova tipa, već nešto što smo u razgovoru skloni nazvati dobrom zafrkancijom. Upravo sklonost zafrkanciji pogonsko je gorivo za nastanak knjiga *Sexpresionizam/Sexicon* i *Sarajevski gastronaut*. Krenimo od seksa.

## Seks na slici

*Sexpresionizam (Kratak pregled seksualnog slikarstva)* i *Sexikon (Rječnik seksualnih termina)* tiskani su u jednoj knjizi, tako da, s koje god strane krenuli čitati, jedna polovina stoji naopačke. Riječ je o tekstovima koji su objavljivani u tinejdžerskom časopisu FAN, časopisu kojem je Veličković glavni urednik. Pojam *seksualno slikarstvo* nećemo naći u knjigama koje se bave likovnom umjetnošću, no autor ga je za ovu knjigu izumio baš zato što će slike tumačiti više u kontekstu prikazane seksualnosti, a manje u kontekstu analize umjetničkog djela. U slučaju *Sexpresionizma* (a kasnije i *Sexikona*) ne smijemo zaboraviti da je riječ o tekstovima namijenjenima tinejdžerskoj publici, onima koji seksualnost tek otkrivaju, pa autorova tumačenja često imaju i edukativnu svrhu. Sedamnaest remek-djela, od egipatskog crteža na papirusu do Dalijeve *Mlade djevice samosodomizirane svojom čestitošću*, ne ubrajaju se uvijek u kanon erotskog slikarstva, posebno ne čedno zakopčana *Mona Lisa*. Seksualnost koju autor želi protumačiti djeci kategorija je koju, ako znamo gledati, možemo otkriti u osmijehu, u onome što je tek naznačeno, prije nego u onome što je eksplicitno. Veličković upućuje mlado čitateljstvo da misli svojom glavom i ne nasjeda mitovima kojima ga bombardiraju: *Protivno uvriježenom mišljenju i Playboyevim nastojanjima veličina grudi nije njihova najvažnija seksualna osobina. Modeli čija je glava druga stvar koja se na njima primijeti, izazivaju prije sućešće i sažaljenje nego požudu i seksualno uzbuđenje. Grudi nisu plovci, nisu baloni, nisu pernati jastuci*. Pišući o svakoj slici posebno, autor počinje kratkim uvodom o prilikama u kojima je djelo nastalo, te o recepciji — najčešće osudama koje je izazvalo. U eri posvemašnje medijske zakrčenosti raznim golotinjama ono što je nekada izazivalo sablazan, danas djeluje gotovo čedno. Veličković se trudi objasniti zašto su erotične gole grudi na slici *Sloboda predvodi narod*, što zapravo, osim gologa tijela, otkriva naga djevojka s *Doručka na travi* — subverzivnost u odnosu na važeću ideologiju, erotiku koja izvire iz bunta i želje za slobodom. Jedina zamjerka *Sexpresionizmu* odnosi se na nedostatak predstavnika *druge polovice čovječanstva* — na svim analiziranim slikama uglavnom su manje ili više odjevene *tete*. Iz čisto pedagoških razloga dobro bi im došao i poneki golišavi *čiko*.

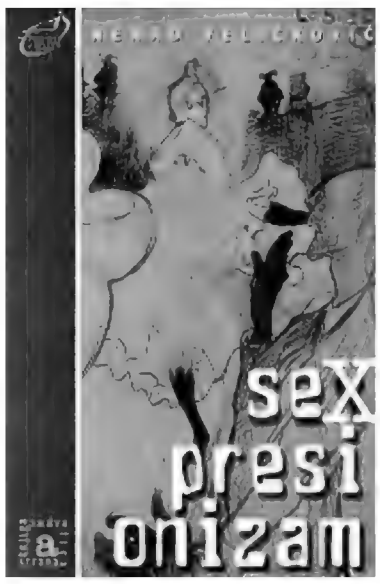

## Seks protumačen djeci

Želja za prosvjećivanjem mladeži još je očitija u *Sexikonu*. Sve što zbunjeni tinejdžer treba znati o seksu, stalo je na sedamdesetak stranica: od abortusa do pederastije, od gaća do haltera, od kontracepcije do erekcije. U *Sexikonu* je i više zafrkancije. Veličković parodira sve što se parodirati može. Ponajprije jezik. Na primjer, uz natuknicu *analno* saznajemo da analiza *nije pojam koji označava napredovanje u karijeri postignuto lizanjem, da* analitičar *nije onaj ko ima proliv, da* analgetik *nije čepić za skidanje temperature i da ući u* anale *ne znači biti homoseksualac*. Autora silno zabavljaju novokomponirani stihovi sa seksualnom tematikom, pa tako podsjeća na refrene poput *Dođi dragi, sama sam u stanu / probat ćemo gumenu membranu*. Dosta materijala nalazi i u suhoparnom, izvještajnom jeziku kojim se o seksu govori naglašeno učeno. Tako je *prirodni b.(lud) svako tiho obostrano dobrovoljno izazivanje bludnog trenja između prirodno ovlažene jedne ženske genitalije i jednog muškog spolovila normalne dužine, u glatkoj posteljini i ležećem položaju njihovih uzajamno vjenčanih i razodjenutih vlasnika, koji nisu u krvnom srodstvu, pri čemu osoba ženskog pola leži na leđima*. Pomislio bi čovjek da autor misli ozbiljno, da nije prije toga pročitao da je bide *inventarna stavka inozemnog hotelskog kupatila, u kojoj žene peru genitalije, a muškarci noge*. Definicije po kojima blud nužno vrše *vjenčana* tijela, a bide predstavlja inventarnu stavku inozemnog hotela žele razotkriti i malograđanski moral i navade, moral koji je nužna poputbina svih uputa koje se u našim sredinama ispod glasa daju mladeži. *Seks u škole*! kliče autor na početku *Sexikona* i zna negdje u dubini duše da zagovara čistu herezu. Vidi dobro da se moral mjeri više međunožjem nego onim što je u glavi pojedinca, jer je tako lakše. Osim veselog pristupa seksu, Veličković natuknicama *abortus*, *kireta*, *silovanje*, *AIDS*, *spolne bolesti* obrađuje i mračno, potpuno neveselo naličje seksa, postoji razlog zašto autor nesklon ponavljanjima do besvijesti ponavlja riječ *kondom*. Zato je *Sexikon* u prosvjetnom i publicističkom smislu koristan: tinejdžeri će moći saznati o seksu sve što ih zanima, bez nužnosti listanja časopisa s raskrečenim ženama i dvadesetcentimetarskim udovima rastegnutima preko duplerica, odrasli će se pak nasmijati do suza ili zgranuti od užasa. Kaže autor u napomeni na kraju da će većina kritičara naći ove tekstove nedovršenima, površnima i nesistematičnima, te obećaje poboljšanja u budućim izdanjima. Jedina veća uočljiva zamjerka ove kritičarke odnosi se na malobrojne natuknice koje objašnjavaju izraze na *novohrvatskome*. Pa kaže: *autoštop, (na novohrvatskom) štopati se u autu*. Moram priznati da to prvi put čujem, ili sam već dobrano oglušila od raznih zrakomlata.

## Čari ratne kuhinje

Tekstovi iz *Sarajevskih gastronauta* objavljivani su u časopisu *Dani*, od 1994-1996, a govore uglavnom o porijeklu i praktičnoj upotrebi namirnica koje su činile temelj prehrane Sarajlija u vrijeme opsade. Poglavlja koja obrađuju svaku namirnicu posebno počinju skečevima tipa Crne Guje o životu i prehrambenim navikama na dvoru kralja Tvrtka, nastavljaju se kraćim opisom podrijetla namirnice te opisom kako se ona koristi u ratnim i mirnodopskim uvjetima. Epizode iz povijesti sarajevske ratne kuhinje balansiraju između tragičnosti i komičnosti. Glavni opskrbljivač hranom bile su razne karitativne udruge, a njihova se pomoć često sastojala od konzervi starijih ili za ratne uvjete potpuno egzotičnih namirnica, poput kamiona svježeg kvasca. *Germa je u humanitarnoj pomoći stizala u ogromnim količinama. Bilo je dana kad su domaćinstva imala više kvasca nego brašna.* Kamioni kvasca kad nema brašna podsjećaju na onaj uzvik o kruhu i kolačima bahate kraljice koja je skončala pod giljotinom. U sarajevskoj priči isporučitelji kvasca nisu završili na giljotini. Funkciju njihova obezglavljivanja danas su preuzeli pisci poput Veličkovića, potpuna povijest opsade, povijest u kojoj je sve važno, tek se piše. A u tu povijest osim strahota ulazi i to što se jelo. Veličković ne piše o užasima kojima je nesumnjivo svjedočio, nego o naporima koji su se ulagali da se tijekom opsade sačuva ljudskost. *Gastro* iz *gastronauta* znači traženje gastronomskog užitka, ne pukog zadovoljenja gladi. Goli kvasac se za nuždu mogao pojesti takav kakav jest, ironično zvuči — bogat je vitaminom B. Piše Veličković kako su se iznalazili načini da se od njega napravi namaz, da se njime opere rublje, da se pokuša živjeti, a ne samo pre-živjeti. Veličkovićevi zapisi o prinudnoj ratnoj prehrani pokazuju da je svako zlo ipak za neko dobro — umješnost stvaranja nečega iz ničega naslijeđena iz razdoblja umješnosti preživljavanja u socijalizmu dovedena je u ratnim danima do savršenstva. O tome kako smo uz smijeh uspjeli preživjeti komunizam pisala je Slavenka Drakulić. Veličkovićeva knjiga bavi se golim preživljavanjem, i to u ratu, ne u komunizmu, ali humor opet ostaje komponenta nužna za preživljavanje. Karikiranje života na dvoru kralja Tvrtka nije samo duhovita dosjetka, nego služi i kao upozorenje kuda nas može odvesti pumpanje nacionalnih mitova. *Kralj Tvrtko nije zapošljavao dvorske budale, jer je na dvoru imao već previše ministara.* — tako počinje prvi tekst o hrani zvanoj konzerva (nije važno što je *u* konzervi). Do veze između Tvrtkova dvora i konzerve može se doći Ecovim naputkom iz *Foucaultova klatna*, koje kaže da se ama baš svaki pojam može povezati s drugim preko lanca od pet međupojmova. Kao primjer daje Platona i svinju (rekonstrukcija prema sjećanju: svinja-čekinja-kist-slikarstvo-manirizam-ideja-Platon), a mi ćemo zaključiti s nizom koji povezuje kralja Tvrtka i konzervu: kralj Tvrko-vođa naroda-budala-rat-preživljavanje-hrana-konzerva.

Veličkovićeva ratna (*Sarajevski gastronauti*) i mirnodopska publicistika (*Sexpresionizam/Sexikon*) tvore logičan niz. Hrana, rat i preživljavanje usko su povezani pojmovi, a nakon rata treba povesti računa o onoj *mlađariji* koja je preživljavanje dobro svladala, a sada je treba poučiti užitku, obrazovati ih u svakom pogledu tako da postanu dio svijeta. Ovaj se autor prihvatio škakljive teme — seksa i pokazao da se zna *zafrkavati* na svoj račun i račun svojih sunarodnjaka. Knjige koje potpisuje nikako nisu puka *zafrkancija*.

**Knjižara *Meandar***

Opatovina 11,
HR-10000 Zagreb
tel/fax: 01 4813323
e-mail: *meandar@zg.tel.hr*
http://*www.meandar.hr*

**najprodavanije knjige od 18. veljače do 25. veljače 2000.**

**fiction**

1. Margaret Atwood: *Modrobrada*, Znanje, Zagreb, 190,00 kn (sniženo 171,00 kn)
2. Ozren Kebo: *Sarajevo za početnike*, Feral Tribune, Split, 100,00 kn (90,00 kn)
3. José Saramago: *Ogled o sljepoći*, SysPrint, Zagreb, 145,00 kn
4. Charles Bukowski: *Tragedija lišća*, Matica hrvatska, Zagreb, 180,00 kn
5. Brane Mozetič: *Anđeli*, Meandar, Zagreb, 75,00 kn

**non fiction**

1. Igor Mandić: *Prijapov problem*, Arkzin, Zagreb, 120,00 kn
2. Petar Luković: *Godine raspada: Hronika srpske propasti*, Feral Tribune, Split, 180,00 kn (snižena cijena 155,00 kn)
3. Krešimir Bagić: *Umijeće osporavanja*: Polemički stilovi A. G. Matoša i Miroslava Krleže, Naklada MD, Zagreb, 160,00 kn (sniženo 128,00 kn)
4. Grupa autora: *Rat u hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Naklada Jesenski i Turk-Dani, Sarajevo
5. S. P. Novak: *Povijest hrvatske književnosti* 3 dio, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 490,00 kn s popustom 392,00 kn)

Knjižara *Meandar* osim na vlastita izdanja čitateljima *Zareza* omogućuje popust 10-30% na knjige, umjetničke kataloge i časopise hrvatskih i bosanskih nakladnika: BOSANSKA KNJIGA, DEMETRA, DURIEUX, DRUŠTVO POVJESNIČARA UMJETNOSTI, FERAL TRIBUNE, FIDAS, FILOLOŠKO DRUŠTVO Filozofskog fakulteta Zagreb, GALERIJE GRADA Zagreba, HRVATSKA SVEUČILIŠNA NAKLADA, IRIDA, IZDANJA ANTIBARBARUS, IZDAVAČKI CENTAR RIJEKA, KLOVIĆEVI DVORI, KONZOR, KRUZAK, LUNAPARK, MARJAN EXPRESS, Međunarodni centar ITI, MH Dubrovnik, MH Osijek, MOZAIK KNJIGA, NAKLADA CID, NAKLADA MD, NAPRIJED, NOVA STVARNOST, POLITIČKA KULTURA, SARA 93, STARI GRAD, ŠKOLSKA KNJIGA, V. B. Z., ZAVOD ZA ZNANOST O KNJIŽEVNOSTI Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ZID — Sarajevo, ZNANJE

KNJIŽARA MEANDAR — MJESTO VAŠE INTELEKTUALNE UTJEHE

kritika

# Fenomenologija logorskog života

**Ishodište priče je novinarsko istraživanje; opis središnjeg događaja — silovanja glavne junakinje — preuzet je iz autoričina intervjua sa silovanom ženom**

Gordana Crnković

**Slavenka Drakulić, *Kao da me nema*, Feral Tribune, Split, 1999.**

»Svi književni 'izmi', koji su zalutali u domaće književne krajeve, došli su izvana. Uključujući i postmodernizam. Jedini autentični, domaći, književni 'izam', koji raste prirodno kao korov i zahvaljujući kojemu mala književnost i dalje opstaje jest — sadomazohizam«. Tako piše Dubravka Ugrešić u uvodnoj napomeni za svoju, kako je sama žanrovski određuje, pedagošku poemu naslovljenu *Ministarstvo boli* (časopis Bastard, prosinac 1998), precizno određujući okolnosti koje su u bitnome odredile opus jedne druge spisateljice, Slavenke Drakulić. Upravo Slavenka Drakulić sredinom osamdesetih godina odlično je poznavala zapadne trendove i pomodne teme, koje su postale važnom inspiracijom njezine uzorne karijere feminističke spisateljice. Počela je kao novinarka, nastavila esejima o feminizmu, da bi romanima ispisala paradigmatičnu putanju ženskog diskursa, tematizirajući ženu u bolesti (*Holografi straha*, 1987), traumatičnost ženskog sazrijevanja i odnosa s majkom (*Mramorna koža*, 1988), granice seksualnosti i ljubavničke posesivnosti (*Božanska glad*, 1995). Ipak, opus Slavenke Drakulić više je od stereotipnog feminističkog diskursa, ona uspješno izbjegava zamku autobiografske samodopadnosti, uvijek problematizira žensku perspektivu, iskazujući gdjekad nešto ironije prema ograničenosti ženskog senzibiliteta. Nije li u romanu *Božanska glad* kanibalizam mišljen kao ironijsko dokinuće vladavine senzualnosti? K tome, Slavenka Drakulić doista se vješto snalazi u umijeću pripovijedanja, ostvaruje samosvojan spoj prostudirane kompozicije teksta i stilske jednostavnosti, s lakoćom vezuje pripovjedne i esejističke segmente u tekstu.

Autentičnim, domaćim, sadomazohizmima Slavenka Drakulić najviše se bavila u devedesetima, u trima knjigama eseja koje je objavila na engleskome i koje hrvatska publika poznaje iz dajdžestiranoga Feralova izdanja (*Kako smo preživjeli*, 1997). U tim esejima autorica se detaljno zabavila (ženskom) svakodnevicom na jugoistočnom rubu Europe, u socijalističkom i kasnije u ratnom i poratnom razdoblju, ostvarivši svojevrsnu fenomenologiju običnog života, kao odličnu predradnju koju je koristila i u dvama posljednjim romanima, *Božanskoj gladi* i *Kao da me nema*. Senzibilno i prožeto duhom crnog humora, razumijevanje uloge predmeta u ženskom životu spasilo je knjigu *Kao da me nema*, roman koji nije bilo moguće napisati, potaknut novinarskim istraživanjem, građom prikupljenom za knjigu svjedočanstava o masovnim ratnim silovanjima, dakako iz perspektive žrtvi.

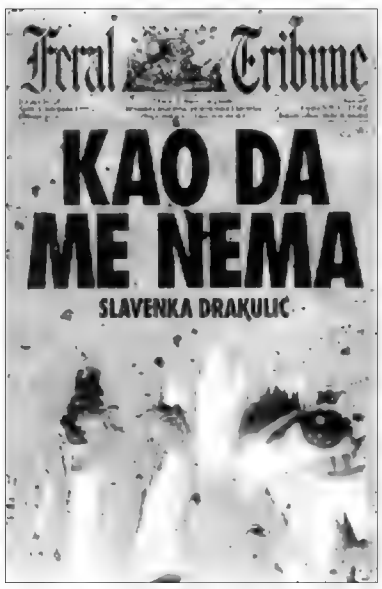


### Pripovijedanje ratnog iskustva

Roman o temi koja se, tvrdi autorica, ne da novinarski obraditi, počinje i završava u Karolinskoj bolnici u Stockholmu, u ožujku 1993: počinje mržnjom i snom o osveti, a završava u trenucima kada protagonistica odustaje od mržnje i osvete i osjeća nagovještaj zaborava. Uokvireno trenutkom samospoznaje, koji ujedno za protagonisticu otvara moguću budućnost, pripovijedanje prati junakinju od svibnja 1992. godine kada je odvode u logor, pa do sretnih okolnosti koje je upućuju prema Švedskoj. Roman je ispripovijedan u 3. licu, ali donekle iz vizure glavne protagonistice; pripovijedanje prati kronologiju njezina ratnog iskustva i ujedno pripovjednim strategijama slijedi njezinu unutrašnju kaotičnost. Vremenske razine se isprepleću, javljaju se sjećanja na djetinjstvo, pitanja i dvojbe, komentari iz kasnije, švedske perspektive, ovi potonji istaknuti su i tipom slova, dakle iz perspektive autorefleksije, kada kaotična zbivanja napokon poprimaju oblik priče i kada se dokidaju dvojbe o nemogućnosti govorenja o proživljenom užasu.

Ishodište priče je novinarsko istraživanje; opis središnjeg događaja — silovanja glavne junakinje — preuzet je iz autoričina intervjua sa silovanom ženom, autentičnog novinarskog teksta, našoj publici dostupnog u knjizi *Kako smo preživjeli*. Roman je istodobno napisan u dijalogu s piscima logoraške literature (najviše se uočava lektira Jorgea Sempruna). Treći utjecaj kao da se najviše primjećuje: u duhu suvremenog holivudskog imaginarija, ili suvremene medijske slike svijeta, gomilanjem prizora nasilja nehotice se gubi željeno djelovanje na čitatelja. Naposljetku, glavna junakinja je tipična protagonistica u opusu Slavenke Drakulić, ona je urbana djevojka, opsjednuta ženskim predmetima i svjetonazorom ženskih časopisa. U poglavljima o »ženskoj sobi«, tj. vojničkom bordelu naglašeni su nabrajanje i opis ženskih predmeta (šminke, rublja, higijenskih i drugih potrepština), što taj dio knjige približava autoričinim, uglavnom esejističkim tekstovima koji su zaokupljeni svojevrsnom fenomenologijom ženske svakodnevice. Upravo kao i junakinje drugih autoričinih romana protagonistica knjige *Kao da me nema* u jednom trenutku sanjari o ubojstvu muškarca, svojeg antagonista, što za razliku od junakinje *Božanske gladi* neće ostvariti. Pripovijedanje o logoraškom razdoblju određeno je odsutstvom dvaju važnih predmeta, ogledala i sata. Semprunovski motiv života u logoru kao života bez ogledala, dakle života bez lica, autorica će iskoristiti dvostruko: ogledalo je predmet koji određuje žensku svakodnevicu, no istodobno omogućuje prepoznavanje sebe u Švedskoj, dakle samospoznaju koja slijedi tek razrješenjem etičke dvojbe koja je okosnica romana. Sat, koji su junakinji oteli kao ratni plijen, opsesivna je tema autoričina opusa. On je uvijek zaokupljen stanjima koja protagoniste izbacuju iz uobičajene kronologije i rutine (bolest, strast, rat) i romanesknih tehnika pogodnih za tematiziranje tih bezvremenskih zona. Pripovijedanje o ratnom iskustvu bitno je određeno gubitkom sata, »neprekinuti tijek vremena za nju više ne postoji, samo izdvojeni trenuci koje je nemoguće povezati u smisaonu cjelinu«, koji ideju dosljedno slijedi i isprepletanje različitih vremenskih razina unutar teksta.

### Aktualni kontekst

Čitatelj koji svoju lektiru odabire iz aktualne hrvatske izdavačke produkcije možda je nedavno posegnuo za još jednim Feralovim izdanjem, *Velikom bilježnicom* Agote Kristof. Roman mađarske emigrantice koja od 1956. godine piše na francuskom, govori o sazrijevanju u ratno doba; roman hrvatske feminističke spisateljice pripovijeda o gorkim logorskim iskustvima mlade urbane Muslimanke. Slavenka Drakulić insistira na nemogućnosti dokumentarističke knjige o silovanju u logoru, odlučuje se zato za fikcionalizaciju, prožetu esejističkom eksplicitnošću; Agota Kristof odabire postupak pseudoizvještavanja, nastoji ostvariti istinitost, objektivnost, vjeran opis činjenica, zato što su »riječi kojima se izriču osjećaji vrlo neodređene«, ali same činjenice o kojima ona govori graniče s nadrealnim. Oba romana zaokupljena su načinom na koji rat destruira seksualnost i etička načela. *Velika bilježnica* ispripovijedana je iz perspektive dvojice dječaka blizanaca, čije sazrijevanje u urbanoj sredini naprasno zamjenjuje borba za preživljavanje u ratnim uvjetima. Za Agotu Kristof rat je doba koje ruši seksualne i druge tabue, vladajuće etičke kanone, uobičajenu podjelu na dobro i zlo; osobna priča svakog od niza upečatljivih likova u ovom romanu otvara zasebnu etičku dvojbu, nerijetko između različitih varijanti zla. U ratnim okolnostima likovi Agote Kristof i sami postaju morbidni, a trenutak dobrote najviši je etički cilj koji mogu ostvariti. Svijet jedinog ratnog romana Slavenke Drakulić bitno je siromašniji; autorica se priklanja konvencionalnoj divinizaciji žrtve, a okosnica priče je kršćanska etička dvojba između mržnje i oprosta, osvete i zaborava. Taj osnovni stereotip prate i drugi: stereotipna je priča o tome kako glavna junakinja zavodi kapetana, upravitelja logora, da bi osigurala povlašten položaj među logorašicama. Insistirajući na nemogućnosti izdvajanja osobne ratne priče, autorica ne uspijeva kreirati zanimljive likove ni epizode. Više je generalizacija, o sebičnosti, samoživosti logoraša, o strahu od nade, o nemogućnosti govorenja o ratnim iskustvima. Dojam banalnosti osobito potiče precizno vremensko-prostorno situiranje u nedavnu hrvatsko-bosansku zbilju. Neke se stranice doimaju kao novinska reportaža, i to prosječna ili informativna razglednica adresirana zapadnom čitatelju: nepotrebni su detaljni opisi života izbjeglica, izgleda logora, izgleda Zagreba u ratno doba i njegove atmosfere, nižu se općepoznate činjenice i opća mjesta, čak o televizijskom programu (»svaka je druga pjesma o Hrvatskoj«), bez originalnih zapažanja. Čak i ako pristane na simplifikacije koje proizlaze iz vezanosti romana za dnevno-publicističku sliku svijeta, domaći čitatelj teško će se oteti dojmu da je tema rata u BH u domaćoj publicistici otvorila kompleksnije dvojbe od tematiziranih u ovome romanu.

Činjenica da je poticaj za ovaj roman nastao u novinarskoj profesiji zacijelo je pogodovala autorskoj površnosti. Sličnosti osobnih priča bivših logorašica potaknule su autoricu da odustane od knjige svjedočanstava, ali pokušaj fikcionalizacije kao da je zadržao cilj novinarskog teksta: upozoriti na problem, probuditi u čitateljstvu suosjećanje za patnju žena u ratu. Taj zadatak, bukvalno shvaćen, jednostavno je nespojiv s duhom romana kao književnog žanra. Svoju priču *Ministarstvo boli* Dubravka Ugrešić je ne bez autoironije nazvala didaktičnom poemom, aludirajući na svojevrsnu autorsku nemoć u agresivnim zbiljskim okolnostima, kada pisac ne uspijeva umaknuti sklonosti da se upusti u autorski neplodonosan posao, fikcionalizaciju teza. U tu zamku upala je knjiga *Kao da me nema*, lošiji među romanima Slavenke Drakulić. Ipak, knjiga koja je pred nama čita se kao uzbudljivo i napeto štivo, ponajprije zahvaljujući autoričinu umijeću pripovijedanja i njezinu kulturnom snalaženju u svim aspektima romaneskne forme, a usprkos surovoj banalnosti ispripovijedane priče.

**U sljedećem broju *Zareza* objavljujemo autoriziranu diskusiju s tribine *Neodgovorna moć medija/Odgovorna nemoć kulture* koja je održana 17. veljače 2000. u Novinarskom domu u Zagrebu u povodu godišnjice izlaženja naših novina.**

Vladimira Spindler

kritika

# Starice kroz prozore!

## Harms je mnoge tekstove ispisao na matrici drugih književnih djela iz prošlosti i na njima uspostavljenim *smislovima*, i to redovito u parodijsko-ironičnoj maniri

Katarina Luketić

**Daniil Harms, *Sasvim obične besmislice: priče, drame, pjesme, traktati, pisma, dnevnici, bilješke i crteži*, odabir i prijevod Irena Lukšić, Šareni dućan, Koprivnica, 1999.**

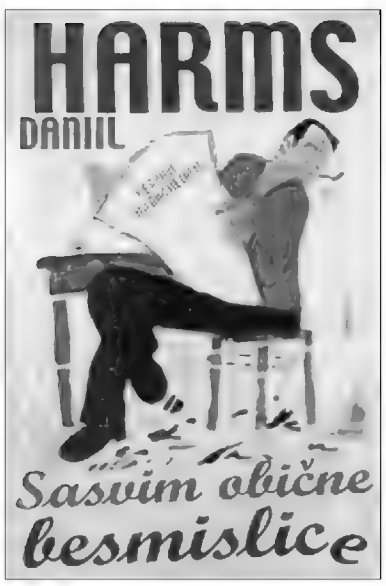


»Mene zanima samo besmislica; jedino to nema nikakvoga praktičnoga značenja. Mene zanima život samo u svome smiješnom očitovanju.« Tim gotovo manifestnim riječima napisanim 1937. godine Daniil Harms sam je možda najbolje odredio vlastitu poetiku, poetiku čije su ključne riječi upravo besmisao, nelogičnost, apsurd, negacija, destrukcija, izokretanje. Uostalom sintagma *bitka sa smislovima* — preuzeta iz stiha Harmsove pjesme *Molitva prije sna* koji glasi »Ti jedini prosvijetli me Gospodine / na putu stihova mojih / Probudi me snažnog za bitku sa smislovima« — ne samo da je njegova umjetnička parola, nego i drugih pisaca koji su dvadesetih i tridesetih godina u Sovjetskom Savezu djelovali u skupini OBERIU. Stoga je sasvim opravdano upravo navedeni citat stavljen kao svojevrstan moto na početak knjige Harmsovih tekstova pod nazivom *Sasvim obične besmislice* koje je odabrala i prevela Irena Lukšić. Riječ je o zbirci priča, drama, pjesama, traktata, pisama, dnevničkih bilješki i crteža dosada uglavnom nedostupnih na hrvatskome jeziku i za ovu priliku sakupljenih iz raznih časopisa i izdanja piščeve ostavštine, koji su se *namnožili* posljednjih godina. Unatoč takvoj žanrovskoj različitosti zastupljenih tekstova, opasnost od neujednačena izbora smanjena je na minimum, već i zato što se radi o autoru čija su djela stilski prilično koherentna i semantički isprepletana te kao takva ne pretpostavljaju čvrste klasifikacijske okvire i stroge uređivačke kriterije. Tako uistinu nije važno kojim redom čitamo te tekstove, hoćemo li nakon drama i vodvilja čitati poeziju, a nakon dnevnika priče, jer Harmsovi se radovi mogu razumjeti i kao poglavlja jedne velike knjige, kao dijelovi jedinstvena literarnog prostora koji je smješten s onu stranu uvriježenih predodžbi o fikcionalnome i zbiljskome, logičnome i iracionalnome. Svijet Harmsovih književnih djela tako je na osobit način nadređen svijetu stvarnosti i donekle je sličan realnosti u Carollovoj *Alisi u Zemlji čudesa*, pa ako tamo zec u fraku pije čaj, a igraće karte idu u vojni pohod, ovdje starice jedna za drugom *lete* kroz prozore, a da se tome nitko osobito ne čudi.

### Tolstoj s kahlicom i kontrarevolucionarna zavjera

Književna sredstva kojima se Harms služi u razobličavanju *smislova* vrlo su različita i dijelom prepoznatljiva u kontekstu tadašnjih poetičkih *izama*, osobito dadaizma. U nastavku izdvojit ćemo nekoliko dominantnih točaka te, nazovimo je, *Harmsijade* koje se jasno iščitavaju i iz knjige *Sasvim obične besmislice*. U prvom redu to je Harmsov odnos prema tradiciji i mimetičkim oblikovnim modelima kao zavjetu realizma, a zatim i određenim pojavama u društvu koje se reflektiraju na literarnu produkciju vremena. Krenemo li od posljednjega, uočavamo da je velik dio svojih tekstova Harms ispisao kao ironičko-groteskni komentar spram onih društvenih kategorija koje ponajbolje obuhvaća ruski pojam *byta* ili *pošlosti* kako je to definirao Vladimir Nabokov u svoj knjizi o Gogolju. Obje riječi označavaju specifična očitovanja svakodnevnice ruskoga društva, njegove ritualizirane, statične i tradicionalno naslijeđene oblike života. Kritičan i ironičan odnos prema tim oblicima — kod Harmsa, ali i drugih ruskih pisaca počevši od Gogolja — uspostavlja se najčešće korištenjem određena leksičkog materijala ili pak izvrtanjem ustaljenih slika svakodnevnice, dijelom preuzetih iz devetnaestostoljetne romaneskne strukture (u knjizi *Sasvim obične besmislice* ironizacija *byta*, u ovom slučaju predodžbe *obiteljskog života* i *topline doma*, vidljiva je u stihovima »Klatno amo-tamo mlati, / Na komade trga vrijeme, / Žena što zbog mene pati, / Krpa čarape i drijema«). Zapravo, čitava je Harmsova poetika besmisla iznikla upravo iz nevažnoga, beznačajnog i zanemarivoga, što je različitim literarnim postupcima ogoljenja, parodiranja i izokretanja dobilo neočekivane i pomalo fantastične razmjere (o čemu sam autor kaže »zanima me čudo kao narušavanje fizičke strukture svijeta«).

Što se tiče odnosa prema tradiciji, Harms je mnoge tekstove ispisao na matrici drugih književnih djela iz prošlosti i na njima uspostavljenim *smislovima*, i to redovito u parodijsko-ironičnoj maniri. U ovoj knjizi to dobro ilustrira pjesma *Nesad*, u cjelini ispisana kao palimpsest biblijskih tekstova, odnosno kao svojevrsna kriva *imitacija* retorike objave. Osim Biblije, u knjizi se parodiraju druga djela i autori osobito oni realistične tradicije, pa se primjerice Tolstoj — inače omiljena meta avangardista uopće — u jednoj pjesmi pojavljuje s kahlicom u ruci, a, kada ga neka profesorica upita »što mu je to«, on odgovara »Evo, tu sam svašta napravio, nosim to svima pokazati. Neka svi vide.« Od takva izravna osporavanja (a Harms je napisao i niz književnih portreta u kojima se ruga Dostojevskom, Puškinu i mnogim literarnim *besmrtnicima*) za ovog je pisca karakterističnije destruiranje zakonitosti književnog oblikovanja, što započinje već od pojma autora i izmještanja njegove pozicije. Tako mu nije dovoljno što umjesto pravog prezimena Juvačov koristi pseudonim Harms, već se često potpisuje i drugim *lažnim* imenima kao što su Čarms, Dandan, Harmonius i slično. Nadalje se destruiraju osobitosti pojedinog žanra — u proznim je djelima riječ o defikcionaliziranju, negiranju pravila narativnog oblikovanja, nepristajanju na čvrste kategorije vremena i prostora, miješanju semantičkih nizova i *simultanizmu*; u drami pak o dezintegriranju karaktera, nedostatku motivacije i logike dramskog sukoba; u poeziji o razaranju smislene organizacije pjesme i slično. Pri tome Harms se služi groteskom, satirom, crnim humorom, realiziranim metaforama, formom *skaza*, raznim oblicima *snižavanja* u tragovima naslijeđenim iz smjehovne tradicije srednjovjekovlja. Ponegdje će simulirati dječji izraz i infantilno pripovijedanje (spomenimo da je Harms prvi put uhapšen 1937. godine upravo pod optužbom za »kontrarevolucionarnu zavjeru u oblasti dječje književnosti«), uvesti namjerna ponavljanja, inzistirati na nedosljednostima i mijenjati likovima imena kako se sjeti, a umjesto izgradnje teksta na uzročno-posljedičnim principima uvesti *slučajnost* kao načelo *par exellence*.

### Balansiranje na rubovima realnoga

Sve navedene osobitosti Harmsova pisanja, zahvaljujući šarolikom izboru tekstova, čitatelj može jasno slijediti u knjizi *Sasvim obične besmislice*. Što se tiče umješnosti i točnosti prijevoda te moguće usporedbe s drugim Harmsovim djelima dostupnim na hrvatskome — kao što su *Slučajevi, Nule i ništice, Elizaveta Bam* i drugi, uglavnom u prijevodu Dubravke Ugrešić koja je, uz Aleksandra Flakera kao prvog Harmsova prevoditelja (u časopisu *Mogućnosti* 1968), najzaslužnija za popularnost toga pisca na našem prostoru — valja reći da je semantičku točnost prijevoda Irene Lukšić teško provjeriti zbog nedostupnosti originala. Moguće je tek u nekoliko slučajeva usporediti postojeće prijevode, odnosno način na koji su dvije spomenute prevoditeljice *interpretirale* identičan tekst. Tako pomalo začuđuju česta nepodudaranja u njihovim prijevodima, i to, primjerice, u glagolskim vremenima, licima (jedna Hamsunov moto na početku Harmsove priče *Starica* prevodi kao *I među nama se odvija sljedeći razgovor*, a druga *I između njih teče sljedeći razgovor)* te pojmovima (kod jedne je nešto *bajka*, a kod druge je ista stvar *basna*). Uz to D. Ugrešić preferira ekspresivnija jezična rješenja i izraženiju ritmičnost, a I. Lukšić više ujednačenu intonaciju sintakse i pojedine izraze koji nisu učestalo u upotrebi (kao recimo *komad* za kazališnu predstavu što je osobito zbunjujuće ako je ta riječ ujedno i naslov teksta, ili pak *maslenica* za posudu za maslac), previđajući ponegdje neke vrlo jednostavne stvari, kao, primjerice, to da se imenice na njemačkome pišu velikim početnim slovom.

No ostavimo te prevoditeljske nedoumice i vratimo se citatu s početka ovoga napisa, a i s početka knjige *Sasvim obične besmislice*. Naime, u *interesu za besmislice,* koji Harms u knjizi ističe, zanimljivo je na koji se način njegovo razumijevanje smislenosti i besmislenosti, te s time povezanih kategorija važno/nevažno, visoko/nisko, trajno/prolazno, odrazilo na njegovo viđenje — u književnosti temeljnog — odnosa fikcije i stvarnosti. Tako umjesto u satirično-parodijskoj literaturi česta principa zrcaljenja između tih kategorija i jasna uspostavljanja *ekvivalenata* na osi književnosti i osi života, u Harmsovim se slučajevima svaka hijerarhija izgubila, izravna suodnošenja zamutila, a mogući literarni svjetovi preklopili. To dobro ilustrira narav i žanrovski otklon njegovih dnevničkih zapisa iz knjige *Sasvim obične besmislice;* naime dnevnička forma općenito pretpostavlja jaču faktografsku utemeljenost i izravniju vezu sa stvarnošću, zbog čega se dnevnik nerijetko smatra hibridnim žanrom smještenim između literarne fikcije i gola svjedočanstva. Kod Harmsa je zanimljivo da se na formalnom planu njegove dnevničke bilješke ne razlikuju od njegovih *čisto književnih* djela — jednako nizanje događaja bez povezivanja, jednaka koncentracija na naizgled banalno i ništavno te jednako začudan efekt koji iz toga proizlazi. Stvarni život zabilježen u dnevniku tako postaje jednako besmislen kao i izmišljeni život ispisan u književnom djelu. U to Harmsovo balansiranje na rubovima realnoga dobro se uklapaju i njegove akcije u stvarnosti — odjela u stilu Sherlocka Holmesa, upadljivo ponašanje, pozdravljanje svjetiljki na ulici, polijevanje publike čajem na književnim večerima itd. — odnosno insistiranje na tome da i *osoba može postati umjetničko djelo*.

Kao što je pretpostavka književnosti dovođenje u red određena jezičnog materijala i njegovih *smislova*, tako u stvarnom životu događajima i pojavama redovito nastojimo dati neko dodatno, *dublje* objašnjenje. U oba slučaja riječ je o uspostavljanju *smislova*, veza i odnosa koji u goloj pojavnosti/*predmetnosti* možda ne postoje, odnosno o proizvodnji *viška značenja*. U svojim djelima Harms se zaustavlja upravo tamo gdje se stvari počinju tumačiti i povezivati pokazujući nam život ogoljen od *viška značenja*, *viška smislova*, i to podjednako život izmišljenih osoba, kao i vlastiti život. Z

DJELA MILANA KUNDERE

*Nepodnošljiva lakoća postojanja • Smiješne ljubavi • Šala*
*Oproštajni valcer • Život je drugdje • Knjiga smijeha i zaborava*
*Besmrtnost • Jacques i njegov gospodar • Umijeće romana*

**Milan Kundera: NEPODNOŠLJIVA LAKOĆA POSTOJANJA**
tvrdi uvez, 400 stranica, format 195x115 mm

...jedna od najljepših i najčudnijih ljubavnih priča koje smo ikada pročitali.
**Maurice Nadeau**, *La Quinzaine littéaire*

Roman univerzalne važnosti.
**Italo Calvino**

Glazba: Kunderin esencijalni element. Ne samo zato što poznaje glazbu kao rijetko tko, nego zato što svoje knjige konstruira poput glazbene partiture.
**Dominique Fernandez**, *Express*

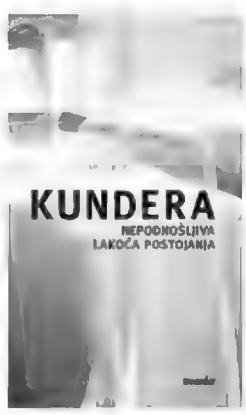


**NARUDŽBENICA**

kojom naručujem _____ primjeraka knjige *Nepodnošljiva lakoća postojanja* autora Milana Kundere po cijeni od 160,00 kn po primjerku. S popustom od 10 % uz priloženu narudžbenicu cijena je 144,00 kn po primjerku*.

**Odabirem sljedeći način plaćanja:**

☐ pouzećem prilikom preuzimanja (vrijedi samo za RH)

☐ općom uplatnicom uplatiti iznos na žiro račun Meandar d.o.o. broj 30105-603-21121; svrha doznake *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, te kopiju uplatnice zajedno s narudžbenicom poslati u kuverti na adresu: Meandar d.o.o. Opatovina 11, 10000 Zagreb

☐ predračunom (samo za pravne osobe)

IME I PREZIME I JMBG: _____

Ulica i broj: _____ Grad i poštanski broj: _____

Tel/fax: _____ potpis: _____

**poštarina uračunata u cijenu*

**Narudžbenicu izrezati i poslati na adresu:**
*Meandar - Knjižara i naklada*
Opatovina 11, 10000 Zagreb
tel/fax: 01 4666437, 01 4813323, e-mail: meandar@zg.tel.hr

kritika

# Polemično o Vihoru i generalima

**Vrijedi izraziti vjeru u to kako nekom general-glazbeniku više neće biti od presudne važnosti zabranjivati časopis koji pokušava odgovoriti na važna pitanja novije hrvatske povijesti**

Grozdana Cvitan

***Polemos* 3-4, Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.**

Nakon izlaska najnovijeg broja časopisa *Polemos* najprije vrijedi izraziti vjeru u to kako nekom general-glazbeniku više neće biti od presudne važnosti zabranjivati časopis koji pokušava odgovoriti na važna pitanja novije hrvatske povijesti. Jer suradnici *Polemosa* i ovom su se prigodom potrudili oko prikupljanja nekoliko zanimljivih tekstova koji bi mogli pobuditi pozornost javnosti šire od one uobičajene za jedan sociološki časopis.

Naslovni tekst najnovijeg broja *Polemosa* rad je Vlade Hodalja *102. brigada Hrvatske vojske u operaciji Vihor 1991. godine*. Za one manje upućene riječ je o brigadi o čijem je dijelu djelovanja u ratu u prosincu 1991. godine već bilo zabranjeno pisati (bila je to prešutna zabrana, a informacije nedostupne) pa su analize i razgovori započeti mnogo kasnije. Možda nije neuputno osvrnuti se na te davne zabrane u svjetlu činjenice kako je zapovjedništvo brigade imalo ambiciozne potrebe sazivati press-konferencije i podsjetiti na sebe i kad to nije bio običaj ili dok su drugi i dalje »gulili« po bojišnicama. Teško se oteti dojmu kako je i najnoviji tekst u *Polemosu* pisan s određenom dozom pristranosti ili bar puno većih simpatija za jednu od strana u lancu od zapovjedništva do vojne pričuve i logistike. U svakom slučaju i dalje je zamjetna nedovoljna obaviještenost koju i autor priznaje. Naime, skoro na svakoj od četrdesetak strana spominje se nedostatak izvješća, nepoznati elementi akcije, nejasni rezultati, nerazumljivi potezi koje nitko naknadno nije učinio razumnima. Možda bi slika bila donekle drukčija (u što je teško vjerovati s obzirom na rezultat) da je riječ o analizi ukupne akcije *Vihor*, ali autor je svoje istraživanje koncentrirao na ulogu 102. brigade u akciji.

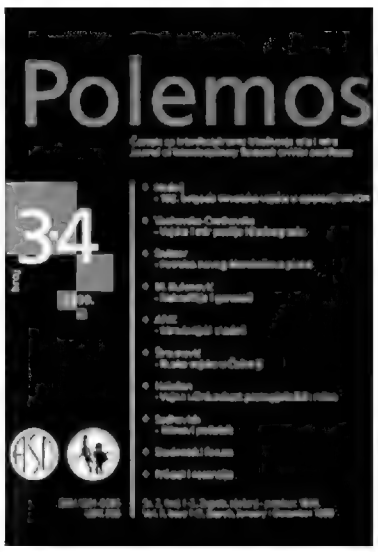


### Istina o 102. brigadi

Ono što je danas moguće javno reći to je da mnoge zadaće u cijeloj akciji nisu napravljene, da se panika dogodila (ali ne samo 102. brigadi), da osim zapovjednika 1. bojne spomenute brigade ostali uglavnom nisu bili sa svojim jedinicama (riječ je o višem zapovjednom kadru), da cijela jedna brigada (10. brigada) nije ni pokušala ući u akciju (pa je nitko nije ni ogovarao), da nitko nije donosio dobre zapovijedi tijekom akcije koje bi popravile propuste i omogućile izvršenje zadaća i spašavanje ljudi. Danas, kad više nema vrhovnika koji je navodno telefonskim pozivima generalima zabranjivao polemike, možda je moguće očekivati nova rasplamsavanja i raščišćavanja jedne tragične akcije i neuspjeha u vrijeme kad je Hrvatskoj vojsci to najmanje trebalo. Možda bi polemika konačno mogla odgovoriti i na nejasnoće za koje autor Hodalj i pored uvida u dostupnu dokumentaciju ne nalazi odgovore. Možda nije sve u nedostupnoj dokumentaciji, jer zbog brzine organiziranja (zahtjev tajnosti) on predmnijeva kako su dijelovi cijelog plana još samo u nekim glavama. Računajući na mentalitet bilo bi realno očekivati da će ovome tekstu stići i neka suprotna mišljenja. Ne stignu li, bit će to potvrda da je Hodalj na točnom putu, ali i da je stiglo vrijeme u kojem je o događenom moguće razgovarati bez tutorstva, zataškavanja, krivih navoda i glasina. Možda bi bilo dobro u sljedećim analizama govoriti o ulozi 2. brigade čiji su članovi nastojali ispuniti svoje zadaće, o onima koji se na različitim dijelovima bojišta nisu pokolebali i kad te i druge analize budu gotove, ponoviti simulaciju na vojnom učilištu. Možda bi se tada bolje zaključivalo. Uostalom, mnogi od onih momaka koji su tada u panici napustili bojišnicu ili preplivavali rijeku završili su kod psihijatara ili u osobnim dvojbama. Nije to bilo pitanje promijenjenih uvjeta života jer mnogi mladići iz Zagreba »bačeni« u rat nisu bili ni šminkeri ni trkači. Štoviše, bili su junaci (iako je to zabranjena kategorija Domovinskog rata osim u slučaju nekih mrtvih ljudi). U ime intimnih dvojbi običnih vojnika koji nisu išli u rat da bi bili dezerteri i od kojih se većina kasnije znala vratiti na bojišnice bilo bi pošteno da zbivanja u prosincu 1991. godine na Kupi i akcija *Vihor* dobiju svoje najistinitije moguće tumačenje.

### Nekrofilija i generali

Nadati se je kako tema *Vihora* i 102. brigade neće sasvim zasjeniti ostale tekstove u *Polemosu* broj 3-4, posebice onaj Muradifa Kulenovića naslovljen *Nekrofilija i generali* u kojem autor analizira određene pojavnosti nekrofilije kao psihijatrijske teme o kojoj je u Hrvatskoj vrlo malo pisano. Ovo je istraživanje bitno zbog toga što je »sve što se zbiva u području destrukcije, nasilja, agresije i svih drugih oblika međuljudskih obračuna skoro uvijek u pitanju intimne potrebe pojedinaca. Što moćniji, to su strašniji, a što slabiji, to su zlokobniji i skloniji krajnje bizarnim zločinima«. Analizirajući ratne pojavnosti u kojima je smrt dominantna Kulenović posebno upozorava na činjenicu »da zločine treba preduhitriti, a to se može ako se na vrijeme razobliče nekrofilske sklonosti vođa«.

Možda upravo spomenutu studiju podcrtava *In memoriam* kojim počinje najnoviji broj časopisa *Polemos*, a posvećen je jednom 26-godišnjaku, bivšem pripadniku HV-a, sudioniku jedne prošle ankete (*Psihička trauma i zlouporaba droga među pripadnicima hrvatskih borbenih postrojbi*) i mladiću koji je prošle godine umro od prekomjerne količine heroina!

Od ostalih tema i istraživanja u najnovijem broju *Polemosa* treba istaknuti da se nastavljaju razmatranja o protupješačkim minama, problemi povratka raseljenih i izbjeglih, problemi invalida, ali i pitanja visoke politike, stanje borbenog morala ruske vojske u Čečeniji i mnoga druga. S engleskog je prevedeno razmatranje američkog povjesničara Jamesa D. Sadkovicha *Klimavi početak: Što možemo naučiti iz disolucije Jugoslavije?* u kojem autor razmatra kako se stvarala slika o zadnjem ratu na ovim prostorima i kako su se pri tome ponašali veliki igrači (EU, OSCE, NATO...) u upravljanju krizom — tema koju se iz raznih razloga naučilo zaobilaziti. Z

Način plaćanja:
virmanom — pouzećem
*Narudžbe slati na adresu:*
*ZAREZ, Hebrangova 21,*
*10000 Zagreb*
*tel: 48.55.449, 48.55.451,*
*fax: 48.56.459*

EDUCA
Nakladno društvo, d.o.o.
Božidara Magovca 9, 10010 Zagreb

**Louise Stoll i Dean Fink: *Mijenjajmo naše škole, Kako unaprijediti djelotvornost i kvalitetu škola*, 2000, 272 str., ISBN 953-6101-36-X, meki uvez u boji, format 16x23 cm, s engleskog prevela Božica Jakovlev**

**O knjizi**

Pitanje unapređenja djelotvornosti i kvalitete škola danas se nalazi u središtu zanimanja prosvjetnih stručnjaka širom svijeta. Svi se autori slažu u tome da je prijeko potrebno unaprijediti djelotvornost i poboljšati kvalitetu škola. Ali kako to u praksi ostvariti — pitanje je na koje tek rijetki mogu primjereno odgovoriti na temelju osobnog iskustva. U knjizi *Mijenjajmo naše škole*, autori L. Stoll i D. Fink daju čitatelju vodič za planiranje, izvođenje i vrednovanje promjena ponajprije na razini pojedinačnih škola, odnosno odgojno-obrazovnih ustanova.

**O autorima**

*Louise Stoll* je ravnateljica Međunarodnog centra za unapređivanje djelotvornosti i kvalitete škola na Institutu za obrazovanje Sveučilišta u Londonu.
*Dean Fink* je suradnik Međunarodnog centra za pedagoško predvodništvo (leadership) i menadžment pri Sveučilištu Humberside, Kanada.

**Namjena knjige**

Knjiga *Mijenjajmo naše škole* namijenjena je svima koji vode odgojno-obrazovne ustanove, a najprije ravnateljicama i ravnateljima osnovnih i srednjih škola i dječjih vrtića. Knjiga će biti koristan priručnik pedagozima i drugim stručnim suradnicima koji — zajedno s učiteljima i profesorima — djeluju na unapređivanju odgojno-obrazovnog rada i poboljšanju njegove kvalitete. *Prije nego što se i sami upustite u takav pothvat, svakako pročitajte ovu knjigu*!

**Narudžbenica**

Ovime neopozivo naručujem _____ primjerak(a) knjige *Mijenjajmo naše škole* po cijeni od 140,00 kn po primjerku.

Ime i prezime, odnosno naziv ustanove _____

Adresa _____

Mjesto i datum _____

Matični broj poreznog obveznika ili JMBG kupca _____

Potpis _____

kritika

# Prolaznici koje treba zaustaviti

**Priča o jednom nestalom gradu, nestalim stanovnicima i njihovu piscu, koju Horozović ispisuje posljednjih godina, može biti zaokružena, a ovaj roman, kao njezin dio, na najbolji način shvaćen**

Igor Štiks

**Irfan Horozović: *Berlinski nepoznati prolaznik*, Ljiljan, Sarajevo, 1998.**

Irfana Horozovića ne treba posebno predstavljati domaćem čitateljstvu. Osim što je određeni broj godina, studentskih i ratnih, proživio u Zagrebu, u Hrvatskoj je objavio i šest knjiga. Među njima povlašteno mjesto u razdoblju prije pojave posljednjih djela posvećenih uglavnom ratnim temama ima prozna zbirka *Talbe*, jedna od najboljih knjiga hrvatskih fantastičara. Ta se generacija domaćih prozaika iskazala nekim važnim djelima, kao i neuobičajenom produktivnošću, uzmemo li u obzir činjenicu da su neumorni Pavličić, nešto umjereniji Tribuson i sam Horozović, ako govorimo samo o trojici najistaknutijih, napisali dosad devedesetak knjiga. No, za razliku od Pavličića koji je postao akademik i Tribusona koji među domaćim piscima zasigurno zauzima sam vrh čitanosti, Irfan Horozović je u hrvatskom književnom prostoru uglavnom bio etiketiran kao gost, unatoč tome što je taj isti prostor obogatio mnogim svojim odličnim knjigama. Kao pravi primjer odnosa prema Horozoviću, ali ne samo njemu, možemo uzeti jednu fusnotu iz jedne od antologija fantastične proze u kojoj doslovce stoji da je Horozović izostavljen iz izbora, jer se u međuvremenu preselio u susjednu republiku (?!). Takav tip argumentacije za izostavljanje ili uvrštavanje u jedan književni prostor, nažalost, čini se da je dublje ukorijenjen kod hrvatskih književnih kritičara, antologičara i kroatista, što potvrđuje i pregled posljednjeg desetljeća. Uz Horozovića tu bi mogli stajati jednako tako i Mirko Kovač, Bora Ćosić, Daša Drndić, Sead Mahmutefendić, zatim Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić, Predrag Matvejević, Slobodan Šnajder, a od mladih Viktor Ivančić i Miljenko Jergović te neki drugi pisci koje naši videniji kritičari izbjegavaju nedvosmisleno svrstati u domaći književni prostor, iako su, što bi moglo biti zanimljivo i poticajno za raspravu, po mom skromnom sudu upravo ti ljudi, uz Gorana Tribusona i Zorana Ferića, vodeća imena suvremene hrvatske književnosti, te bi svaku priču o tome kako nam eto proza nikako ne ide od ruke pripisao ili nečitanju ili najobičnijem, primitivnom nacionalizmu.

## Logika krvi i tla

Jer skanjivati se spominjati ove ljude prilikom pisanja preglednih ili znanstvenih tekstova o domaćim proznim kretanjima, prilikom organiziranja okruglih stolova te pri raznoraznim izborima, potvrđuje, čak i kod naših deklarativno kozmopolitski orijentiranih kritičara, ništa drugo nego slijeđenje te primitivne nacionalističke logike krvi i tla, imena te mjesta rođenja ili boravka. Bilo kakav korpus hrvatske proze, koji bi mogao biti ponuđen domaćem i inozemnom čitatelju kao kvalitetna roba i za koju bi se moglo jamčiti, nezamisliv je bez ovih pisaca, pa bih tako za uvid u ono što je dobro napisano u posljednjem desetljeću uputio kritičare, kao i čitatelje, na Jergovićeve zbirke priča, Kovačeve *Kristalne rešetke*, Ćosićev *Dnevnik apatrida*, Mahmutefendićevu *Kelvinovu nulu*, *Canzone di guerra* Daše Drndić, *Bilježnicu Robija K.* Viktora Ivančića i, naravno, na neke Horozovićeve knjige. Red je na onima, koji zahvaljujući domaćoj književnosti zarađuju plaću ili tome duguju ugled i važnost u hrvatskoj kulturnoj sredini, da se prihvate posla i da nam kao ipak nekakvi ozbiljni ljudi više ne nude argumente poput onih da je Jergović Bosanac, da su Kovač i Ćosić ma na kakvom jeziku pisali, ma gdje objavljivali, ipak samo srpski pisci, Ugrešićka, Drakulićka i Matvejević oni koji ne stanuju ovdje, Daša Drndić ona koja je živjela u Beogradu, a Radaković, Horozović i Mahmutefendić ljudi s krivim imenima. Kada pišem o ovakvim stvarima, pada mi na pamet da bi se moglo zamisliti kako bi izgledala dvadesetostoljetna francuska književnost, teorija i filozofija da su se Francuzi koristili sličnim argumentima ili razlozima poput

hrvatskih kritičara, te da su one koji su dolazili s Kariba, iz Rusije, Bugarske, Rumunjske, Alžira i tko zna odakle, otpremili s vlastite književne granice, jer eto nisu pravi Francuzi, nisu rođeni u Francuskoj, nisu bijeli, nisu katolici i nemaju mjesto boravka u Francuskoj, pa ih se kao takve ni ne treba čitati iako dobro pišu i to na jeziku koji svaki prosječan Francuz može u potpunosti razumjeti. Tko zna, ako bi se tako nešto uopće moglo dogoditi, možda se ne bi zaustavili na tome, možda bi izbacili i homoseksualce, što bi tek bio pravi darmar, a onim što bi ostalo kao »provjereno francusko« mogla bi se izgleda samo plašiti mala djeca, kao što i naše klince plaše s Milom Budakom i *Četveroredom*, ili im se, možemo i to zamisliti, prijeti da će, ako ne pročitaju u zadanom roku *Anu Karenjinu*, morati saznati još i to kako Vronski umire kao četnik.

## *Bosanski pisac* i hrvatska kultura

Ovo skretanje s teme te iznevjeravanje okvira književne kritike napravio sam jer sam naprosto naišao na dobar primjer i najnovija knjiga Irfana Horozovića *Berlinski nepoznati prolaznik* samo je povod da bi više pisao o tom zanimljivom autoru i njegovu mjestu u hrvatskoj i bosanskoj književnosti. Danas Horozović živi u Sarajevu i nedvojbeno pripada samom vrhu današnje bosanske intelektualne elite. Radi u izdavačkom poduzeću, uređuje časopise, piše nove knjige, dok mu se stare ponovno tiskaju i, ukratko, barem djelomično ima sve ono što bi netko tko je napisao skoro dvadeset knjiga i stotine stranica kvalitetne proze trebao imati. Odredivši ga jednostavno kao bosanskog pisca, hrvatska kulturna sredina zaobišla je ono što joj je svojim knjigama i prisutnošću ostavio Irfan Horozović, pa se tako njegovo ime rijetko spominjalo ratnih godina, unatoč tome što su mu najnovije knjige (osim romana *Sličan čovjek*, Sarajevo, 1995) također objavljene u Zagrebu, a njih je, za prosječnog hrvatskog pisca, bilo i previše. Četiri u četiri godine. Kada smišljaju seminare tih se knjiga rijetko sjete, iako su skoro sve daleko bolje od onih u kojima se opisuju ratovanja po Velebitu, spomenuto umiranje Vronskog ili onih u kojima nam se, često bez obzira na elementarna pravila književnog zanata, objašnjava kako je to kod nas zapravo bilo zadnjih godina. Što polaznik takvog seminara može misliti o suvremenoj hrvatskoj prozi to je doista veliki upitnik, ali da na policu s hrvatskom prozom neće svraćati tako često, to mi se čini sasvim sigurnim.

*Berlinski nepoznati prolaznik* roman je u kojem se autor, uz zbirke priča *Prognani grad* (1994) i *Bosanski palimpsest* (1995), *Sličan čovjek* te *Knjiga mrtvog pjesnika* (Zagreb, 1997; prošireno izdanje Sarajevo, 1998), upušta u još jedno književno ispitivanje svega onoga što se s Bosnom i njezinim ljudima događalo u domovini i svijetu svih ovih godina. Ovog puta pripovjedač se u romanu otkriva kao izbjeglica iz Bosne, koji se privremeno našao u Berlinu i u njega donosi svoje progonstvo, svoj nestali grad (Banja Luku), svoje košmarne snove, svoja priviđenja i ludilo te debatu s vlastitim krvnicima. Berlin postaje dobra pozadina (»Berlin — raskomadani čovjek koji se ponovno uspravlja«) za vlastito uspravljanje i dijalog te se grad nudi kao pozornica koja će se ispuniti osobnim demonima.

## Šetnje i snovi

Šetnje kroz Berlin, posjeti muzejima, vožnja metroom, čine samo temelj pokušaja da se kroz snove i prividenja posjeti vlastiti grad, sačuvaju sudbine ljudi kojih više nema, zadrži prošlost ostavljena bez materijalnih dokaza. Roman je strukturiran kao niz fragmenata nejednake duljine, ponekad i od samo jedne riječi ili, na primjer, od nekoliko koncizних rečenica, sve do dužih opisa snova i umišljaja, koji zastaju na pragu novelističkog oblikovanja. To je struktura slična dnevniku nekoga za koga snovi, mašta i vlastito pamćenje predstavljaju jedinu realnost, realnost koja je u strašnom raskoraku sa svakodnevicom grada kojim junak nepoznato prolazi. Na taj način, bez mogućnosti da se uskoči u neke osnovne oblike fantastične književnosti, bića koja pripovjedač proizvodi za svoje sugovornike ili oponente ostaju činjenice samo unutarnjeg doživljaja. Njegov je glavni berlinski sugovornik netko prozvan *Nepoznatim prolaznikom*, drugo ja pripovjedača i vjerni pratitelj, koji se pojavljuje u ogledalu, na ulici, s kojim se vozi u podzemnoj željeznici, s kojim se probija kroz masu u kojoj je izgubljen. On je pravi stanovnik njegovih snova na javi, pokazatelj duševnog stanja i tumač misli te naposljetku jedini poznanik (»Ja sam čovjek izgubljenog pojedinca u gomili«). San je postavljen kao nadmoćna sila, kao nužnost čovjeka koji nema doma i zapravo je nevidljiv (»Ne možeš sanjati ono što želiš. San je iznad tebe. I izvan.«). Još jedan lik pokazuje se važnim u ovom snovitom berlinskom lutanju, a to je lik čije ime u sebi sadrži sam Berlin, lik Beroline Brandenburg, utisnut svuda kuda prolazi i na predmetima koje dotiče onaj koji priča: imaginarna žena, predmet žudnje, kao Beatrice koja vodi bosanskog prognanika kroz vlastiti zemaljski pakao.

Horozović je lik pripovjedača zacrtao već na razini forme, izabravši fragment bez jasne koherencije, nizanje kaotičnih odlomaka i fabulu bez putanje te izbjegavši svaku poentiranost, jer se roman iznenada bliži završetku rečenicama »Noć se prepolovila. Posljednja moja noć u Berlinu«, koje nam tek na kraju daju okvir pripovjedačeva boravka u tom gradu, bez prethodne najave, bez približavanja logičnom kraju bilo kakve priče jer se priča nije niti uspjela jasnije uobličiti, što držim i najvećim nedostatkom romana. Tako je čitatelj doveden u situaciju da nužno postavlja mnoga pitanja ili, na nekim mjestima, čak zbunjeno vrti glavom. Djelomično i zbog toga *Berlinski nepoznati prolaznik* poziva na čitanje cjelokupnog Horozovićeva ratnog ciklusa. Samo na taj način priča o jednom nestalom gradu, nestalim stanovnicima i njihovu piscu, koju Horozović ispisuje posljednjih godina, može biti zaokružena, a ovaj roman, kao njezin dio, na najbolji način shvaćen.

Što se samog Irfana Horozovića tiče i njegova mjesta u suvremenoj hrvatskoj književnosti, u kontekstu onoga o čemu sam govorio na početku, vrijedi još jedino dodati da sam uvjeren da svaki čitatelj koji se vrati nekim ranijim djelima ovog pisca, kao i pojedinim prozama iz devedesetih, neće imati suviše dvojbi: dosadašnjeg prolaznika svakako treba zadržati.

reagiranja

# Priopćenje za tisak

Republika Hrvatska
Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu
10000 Zagreb, Amruševa 4,
Tel. ++385-01-45 94 185,
Fax. ++385-01-45 94 189

Na svojoj 21. (izvanrednoj) sjednici od 14. veljače 2000. g. u prisustvu 16 od 19 njegovih članova, Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu (NVVN) je upoznato s izjavama o radu tog tijela i njegovih predsjednika, koje je ministar znanosti i tehnologije, prof. dr. sc. Hrvoje Kraljević dao u javnosti, te drži da te izjave i popratni novinski komentari nisu činjenično utemeljeni.

NVVM je ocijenilo da je radilo u skladu s najboljim hrvatskim akademskim tradicijama i s preporukama Vijeća Europe, kojeg je Hrvatska članica, držeći se slova i duha zakona. O prekoračenju zakonskog roka za vrednovanje visokih učilišta zbog njegove neusklađenosti sa stvarnim opsegom i uvjetima za provođenje posla, NVVN je uredno izvijestilo Hrvatski državni sabor.

Početkom 1999. g., djelomično su osigurani kadrovski i materijalni uvjeti za vrednovanje postojećih visokih učilišta. NVVN je tada pristupilo složenom poslu vrednovanja, koji u pravilu traje pet godina, pa je uz posebni napor do sada vrednovalo oko polovice hrvatskog sustava visokog školstva. Zato napose ne odgovara činjenicama ministrova izjava da NVVN nije ništa napravilo na vrednovanju visokih učilišta i predlaganju njihove nove mreže.

NVVN se odlučilo odmah obratiti Hrvatskom državnom saboru i Vladi Republike Hrvatske pismom u kojem se iscrpno, stručno i s pozivom na dokumentirane činjenice otklanjaju javno izrečeni prigovori Ministra znanosti i tehnologije i neki novinski komentari. Visoko cijeneći izjavu Ministra na sjednici NVVN-a, da će se upoznati s detaljnom argumentacijom NVVN-a, Vijeće je zadužilo svog Predsjednika da Ministru podastre dokumentaciju potrebnu za razjašnjenje nastale situacije. Ujedno je odlučeno da se pismo Vladi RH i Hrvatskom državnom saboru stavi na uvid svakom hrvatskom građaninu, zainteresiranom za detaljna, prvenstveno stručna objašnjenja. Pismo je dostupno u sjedištu NVVM-a, Zagreb, Amruševa 4.

Konačno, odlučeno je da se Hrvatskom državnom saboru u najkraćem roku dostave iscrpni podaci o radu NVVN-a na svim problemima kojima se to tijelo bavilo, kako bi se u argumentiranoj i dokumentiranoj raspravi uklonile i posljednje nedoumice javnosti o radu NVVN-a.

Zagreb, 17.02.2000.

**Akademik Slaven Barišić, predsjednik Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu**

reagiranja

# Mastodontsko sveučilište — monopol

**Uz intervju ministra znanosti Hrvoja Kraljevića objavljen u *Vjesniku* 19. veljače**

**Kruno Zakarija**

Nakon adrenalinskog udara koji je kod mene izazvao intervju Ministra znanosti dr. Hrvoja Kraljevića (*Vjesnik*, subota 19. veljače), kineska mudrost o odgodenoj reakciji navela me da odustanem od oštrijih kritičkih ispada (poštovat ću dakle načelo 100-dnevnog uzdržavanja od javnog suda o djelovanju Vlade), ali ne mogu se suzdržati da ostanem tek pri šutljivome očekivanju raspleta rašomonske situacije u sferi sveučilišta i znanosti.

Ovom prilikom htio bih samo ukazati na nešto što je već davno trebalo uočiti. Ministra Kraljevića, kako pokazuje u intervjuu, smeta da se filozofija može studirati na tri fakulteta. On naime očito misli da je tolika množina studija nešto itekako previše. Prisjetimo se mjesta gdje se filozofija može studirati: Filozofski fakultet Družbe Isusove, Filozofski fakultet, Hrvatski studiji, a ona se također u nezanemarivoj količini može upoznati i na Fakultetu političkih znanosti, a izvan Zagrebačkog sveučilišta postoji još, premda bitno zapušteniji od ostalih u zemlji, studij u Zadru, a sada se, nadajmo se, otvara i studij filozofije u Rijeci.

Ispada tako da je tu previše istih katedri (kao da je tu riječ o studijskim disciplinama i katedrama poput matematike ili fizike, kojih zapravo ima na gotovo svakom fakultetu, a ni na jednoj katedri to nisu sasvim identični programi jer je svaka katedra za sebe ustanovila potrebnu razinu znanja i ipak se tu može govoriti o različitom shvaćanju predmetâ) te Ministar tvrdi da je to presedan, tj. da nečega takvoga u svijetu nema.

Mislim ipak da se g. Ministar malo zaletio, ili se nije baš sasvim dobro informirao, a i poznavanje problematike filozofije u Hrvata i u svijetu nije mu baš osobito jaka osobina.

No kad bi sve što g. Ministar kaže i bilo točno, mislim da problemi množine studija filozofije uopće nisu glavni problemi na Zagrebačkom sveučilištu kao ni na drugim hrvatskim sveučilištima, bez obzira na tektonsku buku koju su još davno proizvele izvjesne jogurt-metode u provođenju nekih zamisli na Sveučilištu. Izgleda mi, pak, da je previše onih koji se ponovno hoće poslužiti nedopuštenom brzinom baš sada — u razdoblju naglih političkih promjena. Tako sama činjenica da je jedan studij nezakonito pokrenut navodi njegove protivnike da ga na brzinu (opet nezakonito, ali i nepravedno) ugase. Sa studijem filozofije u Hrvata zapravo nigdje stvari nisu u najboljem redu, točnije, na svim učilištima filozofije stanje studija je nedopustivo ispod dopuštene i, što je važnije, moguće razine. U svakom slučaju, mislim da za Hrvatsku i nije baš nikakvo veliko rasipanje novaca ako bude imala pet malih, ali konceptualno različitih studija filozofije. Nakon izvjesnog vremena političkog neupletanja u ustrojavanje svih tih studija na spomenutim fakultetima proizašla bi i potrebna kvaliteta. Dakako, na fakultetima naših sveučilišta studiji filozofije svugdje su tako jedan segment u ukupnoj lepezi studijâ. Kako god situacija sa studijima filozofije nije baš bajna, druge studijske grupe pokazuju još slabiju razinu, tako da među njima filozofija još ostavlja dojam patinastog sjaja.

No s druge strane, htio bih istaknuti nešto što mi se čini kudikamo većim i težim problemom. Pogledajmo malo, ne bi li nas zapravo daleko više trebale zabrinuti činjenice da se npr. pravo i ekonomija, pa i neki drugi studiji, mogu tobože studirati, a da studenti nemaju nikakva osobnog kontakta s ljudima koji bi ih trebali obrazovati, te su, prema tome, takvi studiji potpuno depersonalizirani, tako da studenti imaju osjećaj da se nalaze na psihijatrijskoj ustanovi, a ne na fakultetu ili sveučilištu te da se taj osjećaj stječe već kod polaganja prijemnih ispita i ostaje sve do diplomiranja.

Pitam se, poštovani čitatelji, jeste li ikad čuli o tome priču studenata spomenutih fakulteta? Pitam se, nadalje, kako to da nas ta priča nikad nije zabrinula te navela na razmišljanje i, konačno, na javnu reakciju? Nije li već toliko očito da su npr. studiji prava u Rijeci, Osijeku, pa možda i u Splitu, višestruko bolji od onoga u Zagrebu, a da to ne vide samo ideološki slijepci ili monopolisti koji zagovaraju jedinstvenost Zagrebačkog sveučilišta?

Učinimo sada još i malu digresiju te pogledajmo npr. razinu javnih relacija u upravi i pravosudu i u privrednoj sferi. Pored takve količine birokratske nadmenosti i kafkijanskog odnosa prema poslu i javnosti, izgleda nam da bahatosti pravničkoga ceha nema kraja. Njihove minimalne plaće od šest tisuća kuna tek su im neuljudni bakšiš dok, nasuprot njima, prosvjetni djelatnici, ljudi koji su studirali humanističke ili prirodnjačke discipline, dakle ljudi iste razine obrazovanja, takve plaće ne mogu sanjati ni u najljepšim snovima. Za usporedbu, od bahatih i neuljudnih u prosvjeti vidjet ćete tek pokojeg ravnatelja ili ravnateljicu (nemojte ih pitati za stranačku pripadnost jer to znate) i jednu sindikalnu aktivisticu. Ili, pak, pogledajte naš menadžment i njihove tajkunske ugovore i poslove. Ne navodi li vas to na zaključak kako je razina, tj. standard sadašnjih studijâ na Zagrebačkom sveučilištu zapravo istodobno razina, tj. mjera naše javne komunikacije u upravi, pravosudu, privredi, zdravstvu i medijima?

S druge strane, što je jednako tako zabrinjavajuće, a pred čime se, otkad znamo za sebe, nojevski gurala glava u pijesak, monopol u *vrednovanju znanstvenog rada* i monopol u *odlučivanju o napredovanju* znanstvenika ne samo na provincijskim fakultetima nego, u prvom redu, na Zagrebačkom sveučilištu — takav je da je to, prema mojem uvjerenju, zapravo glavni razlog za odlazak perspektivnih znanstvenika u inozemstvo, tj. za odljev mozgova. Ne čini li vam se, dragi čitatelji, da se o tome rječito birokratski šuti i da je zapravo pitanje — želi li itko u tome vidjeti problem? S druge strane, naša intelektualna javnost za zabavu stalno dobiva kukavičje jaje s filozofima kao glavnim akterima u igri kulturnih nepodopština.

Otvarajući ovu raspravu (kojoj je iznošenje Ministrovih misli bilo tek povodom) o stanju na Sveučilištu, zaključio bih da mi se čini kako je herojsko doba Zagrebačkog sveučilišta konačno iza nas (Bogu hvala i na tome daru) i kako nove okolnosti navode na ozbiljno razmišljanje i otvaranje mogućnosti za osnutak barem još jednog zagrebačkog sveučilišta. A zapravo se postavlja i pitanje bi li to novo sveučilište uopće bilo dostatno za zadovoljavanje potreba. Naravno, pri tome ne mislim da bi postojeće Sveučilište trebalo ostati sveta krava. Za to bi, kako uče neki ekolozi, bio primjeren izraz: »maleno je lijepo«. Mastodontsko sveučilište, jednako kao nekadašnji Šuvarovi mastodontski srednjoškolski centri, sigurno nije previše usrećilo narod u kojemu se formiralo. Z

# Sumnja u vjerodostojnost iskaza

**Uz razgovor Ive Maroevića pod nazivom *Ništa nije nepovratno uništeno*, *Zarez*, br. 25, 17. veljače**

**Nada Vrkljan Križić, muzejski savjetnik (voditelj priprema izrade muzeološke koncepcije MSU-a) i Tihomir Milovac, viši kustos (urednik muzeološke koncepcije MSU-a)**

U svrhu objektivnog izvještavanja javnosti odgovaramo na dijelove teksta iz razgovora dr. Ive Maroevića i vaše novinarke Katarine Luketić u *Zarezu* br. 25 od 17. veljače 2000. objavljen pod nazivom *Ništa nije nepovratno uništeno*.

Nije istina da je kolega dr. Ivo Maroević upoznat s muzeološkom koncepcijom *Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu* tek kada je završena njegova izrada, kako je izjavio u razgovoru (citat: »Ljudi iz Muzeja suvremene umjetnosti kontaktirali su me kada je napravljen muzeološki program«).

Istina je da je kao *konzultant* na izradi muzeološke koncepcije *MSU*-a dr. Maroević bio uključen znatno prije i da je sudjelovao gotovo u svim fazama njegove izrade o čemu postoji iscrpna dokumentacija.

Gospodin Ivo Maroević je pozivan i sudjelovao je na više pripremnih sastanaka zajedno s drugim konzultantima. Uz njegovu dozvolu korišteni su dijelovi njegove studije načinjene kao muzeološki program *Centralne čuvaonice* svih zagrebačkih muzeja. Tijekom priprema u više je navrata konzultiran telefonom, kao i na neformalnim susretima.

Kao vodeći dio autorskog tima koji je pripremio muzeološku koncepciju *MSU*-a žalimo što je gospodin Maroević, možda nenamjerno iznoseći neistinu kod nas unio zabunu i sumnju u ozbiljnost svog profesionalnog angažmana na poslovima *konzultanta* na tom važnom projektu.

Jednako tako iznoseći ovu netočnost unio je ozbiljnu sumnju u vjerodostojnost drugih iskaza u objavljenom razgovoru, koji su, ovako iskazani, velikim dijelom u koliziji s općepoznatim stavom struke u konkretnim slučajevima (Cvjetni trg, Medvedgrad, Marulićev trg, Tudmanova grobnica). Z

# Haideru, sram te bilo!

## Što će se sutra dogoditi meni ako slučajno dam svoj glas *nepodobnoj* političkoj opciji?

**Višeslav Kirinić**

**Uz *Slučaj Haider*, *Zarez* br. 25.**

Slučaj Jörga Haidera postao je nova politička sapunica. Taman kada se čovjeku učini da je na političkom prostoru koji nas okružuje nastupila makar minimalna doza ozbiljnosti, pojavi se novi debakl, nova farsa i novi napadaj sveopćeg kretenizma. Europa me ovog trena podsjeća na čovjeka koji je *pustio goluba* pa si onda s gotovo akademskom ozbiljnošću postavlja pitanje što to smrdi? Pozicija što ju je službena Europa zauzela prema Haideru oličenje je paradoksalnosti demokracije, a samim time i apsurdnosti prevladavajućih političkih silnica. Demokracija volji naroda osigurava sveto mjesto u procesu političkog odlučivanja, a pravo glasa i volju većine uzdiže iznad svih ostalih vrijednosti. Austrijanci su iskoristili svoje pravo, izrazili svoju volju i napravili izbor koji se zove Jörg Haider, a što je učinila Europa? Što je učinila braniteljica demokratskih načela? Ona ne samo da je skočila Haideru za vrat, nego je presudila čitavom narodu i sankcionirala temeljni postulat demokracije — slobodu izbora. Ali najviše od svega začuđuje neobična neinteligentnost političkih poteza prema Haideru. Haidera se optužuje za nemoral, netrpeljivost prema svima koji su različiti od njega te za neprihvaćanje demokratskih modusa političkog ponašanja. No nije li ta ista tužiteljica Europa provela u djelo sve navodne Haiderove grijehe. Nije li Europa potpuno nemoralna kada krši svete i neosporive kodekse demokracije koju sama zagovara? Nije li Europa pokazala gotovo adolescentsku netrpeljivost prema različitom od sebe? Nije li Europa prekršila sva moguća prava demokratski orijentiranih Austrijanaca i uvrijedila sve one Austrijance koje je do sada isticala kao primjer, a sada ih odjednom prikazuje kao nenormalne i nemoralne fašiste? Dakako da jest! Ona sada trpi posljedice miješanja politike i morala.

Lijevo orijentirana politička struja koja trenutno prevladava u Europi preuzela je od desnice ono najgore što je mogla — ona sada nastoji diskreditirati i osporiti Haidera na osnovi moralnih kategorija dobra i zla. Isto su radili desničari i platili za to visoku cijenu. Haider nije ni dobar ni zao. On je politički izbor. Haider nije ni bliže ni dalje od istine, nego što su to socijaldemokrati. On je odraz trenutnih političkih stremljenja naroda. Pa dobro, uzmimo kao mogućnost da su Austrijanci svi redom poremećeni. Ali njihova navodna poremećenost ni u kom slučaju ne može konkurirati poremećenosti europskih moćnika koji silom, tim sredstvom tiranije, pokušavaju izmijeniti nešto što se mijenja samo po sebi. Haider nije izabran jer je svetac. On je izabran jer nudi određeni politički, naglašavam politički program. Europski socijaldemokrati koji su se oduvijek grozili uplitanja crkve u politiku sada odjednom odgovaraju svojevrsnim evanđeoskim diskursom. Oni se pozivaju na moralnu podobnost, na političko pravovjerje te u maniri inkvizitora slažu lomaču za austrijske heretike. Ali Europa nije ni svjesna da bi je vatra koju pali mogla opeći po prstima. Ona je pretrpila sveopće stapanje, fuziju političkih opcija koja je krajnje eksplozivna i koja nužno rezultira ovakvim priglupim greškama u koracima. Haider može samo profitirati od nastale situacije, a mnogi će se učvrstiti u uvjerenju da je demokratsko lice Europe porozno poput švicarskog sira (Švicarska je dobar primjer jer je perfidnim političkim igrama osigurala sadašnji status i *besprijekorni* ugled). Bilo kako bilo, možemo konstatirati da Europa svojim moralističkim diskursom na neobično naivan način budi duhove iz prošlosti i vraća u život mrtve ideološke konstrukte.

Jörg Haider nije prijetnja demokratskom poretku, nego je on rijetka prilika (koju treba obje-ručke pozdraviti i cijeniti iznad svega) demokraciji da pokaže ono malo vrijednosti što je ima i da ukaže svakome na svoj samoregulativni ustroj. Haider je najveća prijetnja sam sebi i umjesto da ga se pusti da političkim sredstvima sam ukaže na vlastitu bezvrijednost i sam otpili trulu granu na kojoj sjedi, Europa mu, anatemizirajući ga, pridaje vrijednost i važnost koju on uopće nema. Drugačije rečeno, Europa stvara Haidera (pri čemu nije isključeno da ga stvara na svoju sliku). Jer politika je odavno prestala funkcionirati na način na koji to danas čini Europa. Onog časa kada su ideologije bačene u ropotarnicu povijesti, politika je ustupila mjesto ekonomiji i pravu. No postavlja se pitanje nije li to na pomolu neka nova ideologija ili možda *prodemokratska tiranija*. Pa možda demokratska tiranija i nije oksimoron budući da je formalni karakter demokracije pao na ispitu kod profesora Haidera. Europa nije intervenirala kad je gorilo, kad je šikljala krv i kada su se na sve strane kršili pravni i moralni kodeksi, a sada odjednom svim silama nastoji ugasiti umišljeni požar, pri čemu valja istaknuti da je ta intervencija latentno raspirivanje neželjenih događaja.

Europa je pokazala dva zabrinjavajuća momenta: prije svega pokazala je neobičnu neinteligenciju u rješavanju problema (čija je zbiljnost u najmanju ruku upitna), dok je, s druge strane, nesvjesno ili svjesno nasrnula na ostatke demokracije i dovela time u pitanje temelje na kojima je i sama sazdana. Svatko tko ima imalo soli u glavi zapitat će se: Što će se sutra dogoditi meni ako slučajno dam svoj glas *nepodobnoj* političkoj opciji? Hoću li i ja trpiti sankcije zbog svojeg demokratskog prava izbora? Da li se prostor političkog izbora i odlučivanja uistinu proširio stupanjem demokracije na tron ili se on zapravo maksimalno suzio? To su ključna pitanja što ih je iznjedrila europska politika od kad su poduzeti koraci prema Haideru i ta će pitanja ostati visiti poput klatna nad demokratskim kapitelom Europe. Europski politički krugovi prave se da ne znaju da je politika u osnovi amoralna. Ona ne treba biti ni moralna ni nemoralna, nego samo i jedino ekonomski plodonosna i pravno utemeljena, i to je sve. Z

reagiranja

# Otvoreno pismo Josifu Brodskom

**Povodom »sovjetsko-ruskih« polemika u proteklih osam brojeva *Zareza***

Dragi prijatelju,

Pišem Ti, naravno, *nikamo s ljubavlju* ili na posve nepoznatu adresu, ali znajući da ćeš poruku dobiti u onom ludom zrcalu u kojemu ja još uvijek jasno čujem Tvoj glas te u kojemu iz međusobne igre odraza nije izbrisiva ni jedna jedina ikada izgovorena riječ. Tema je provjereno kafkijanska: zašto u slobodi izbora i slobodi izgovaranja pitanja prepoznajem slobodu dragovoljnog izgnanstva iz konvencija kulturne zajednice u kojoj živim; zašto mi je *stanica u pustinji* egzila neusporedivo draža od toplog licemjerja Zone Neupitnog Pripadanja trenutnim autoritetima. Ista zona, Tvojim riječima: *Draga, pa nema nikakvih / nesretnika! Nema ni mrtvih, a ni živih. / Sve je samo pir suglasnika / na nožicama krivim.* // Pišem Ti, nadalje, iz zemlje u kojoj još uvijek nisi postao dio sveučilišnih ni istraživačkih programa (posve si nevin od kontradikcija interpretacije), a takav status, naslućuješ, nije mogla promijeniti ni dodijeljena Ti Nobelova nagrada, ni, recimo, konkretna leksikografska obrada Tvog opusa unutar »Enciklopedije Britannice«, gdje si, kako sigurno znaš, karakteriziran kao jedan od najznačajnijih ruskih pisaca druge polovice dvadesetog stoljeća. Buñuel se nadao da prostori besmrtnosti čuvaju pristup barem dnevnim novinama, ali meni se Borgesov pristup »zagrobne knjižnice« čini mnogo realniji: mogu se, dakle, nadati da enciklopedijama ne oskudijevaš. U Hrvatskoj, međutim, još uvijek diskurzivno ne postojiš, jer te ovdje poznaju samo čitatelji *Vodenog žiga* te stihova u prijevodu Irene Lukšić, dok je neizbježno utjecajna *akademska zajednica* znatno sklonija govoriti o autorima literarne generacije Tvojih očeva. I to »herojskom terminologijom« tzv. književnosti *avangarde*. Kao što si jednom napisao Havelu: iza velikih kategorija (čiji je naziv obično preuzet iz stranog jezika; ovdje: iz *vojne* terminologije stranog jezika) obično se krije mnogo sitnih poslušnika, sretnih što ne moraju razmišljati o nijansama i iznimkama, već se mogu orijentirati prema paroli dana. Moram Te odmah upozoriti da je grandioznu ideju razdoblja *ruske avangarde* u nas razvio Aleksandar Flaker, objasnivši avangardizam ovako: *Središnji datum u tom razdoblju nedvojbeno je dan oktobarske revolucije 1917. godine, pa je ovim zbivanjem od svjetsko-povijesnoga značenja i cijelo povijesno razdoblje označeno — kao* revolucionarno razdoblje *u povijesti Rusije i čovječanstva* (cit. prema *Ruska avangarda*, 1984: 15). Princip ideologijske revolucionarnosti s Flakerom je tako preslikan na umjetničko stvaralaštvo, zbog čega su u isti koš »dehijerarhiziranja« i »antiformalizma« tzv. »avangarde« svrstani i Majakovski i Jesenjin i Mandeljštam — bez obzira na to što su se Jesenjin i Mandeljštam poetološki oslanjali na *religioznu*, antirevolucionarnu tradiciju ruskog devetnaestog stoljeća (Mandeljštam: *Tko podigne riječ i pokaže je vremenu, kao svećenik euharistiju, bit će drugi Isus Navin*; Jesenjin: *Žao im je tih glupih mladića / što ubiše sebe ne misleći. / Žao im je što Oktobru ovom / dopustiše da ih sve obmane, / i oštri se već sa snagom novom / nož u čizmi skriven cijele dane*); bez obzira isto tako i na činjenicu da su Majakovski i Jesenjin počinili samoubojstvo zbog razočaranja u revolucionarni Lijevi marš, a Mandeljštama je revolucionarni Lijevi marš usmrtio u još revolucionarnijem staljinističkom konclogoru. Kako možeš pretpostaviti, naš vrhunski i neprijeporni autoritet po pitanjima ruske književnosti, Aleksandar Flaker, nije se dospio baviti takvim sitnicama kao što je postojana povijesna matrica *sakralnosti* ruske književnosti ili kao što su uzroci smrti »avangardnih« pjesnika ili kao što su odluke mnogih među njima da *revolucionarni kôd* napuste zajedno s napuštanjem zemlje, koja se, eto, baš te značajne 1917. godine iz Rusije preimenovala u Sovjetski Savez. Uskoro je i čitava jedna generacija pisaca zaključila da nema što tražiti u kulturi koja je (da citiramo Cvetajevu) *riječ* prestala držati *svetom*: ruski književnici — svi koje danas pamtimo po kvaliteti — stoga su otišli u privremeni ili trajni, psihički ili mnogo češće fizički egzil. Ono malo preostalih u SSSR-u uskoro je ili umrlo ili bilo ubijeno (spisak uključuje Harmsa, Pilnjaka, Babelja, Hljebnikova). Nitko se, dakle, nije osjećao ni malo »avangardno«; za pisca nema goreg ultimatuma negoli je: *ili* stvarati po »socijalnoj narudžbi« *ili* emigrirati iz zemlje i tako se rastati i s vlastitim jezikom. Da Ti panorama bude još jasnija: Flaker dakako o ovoj dilemi nije pisao, ali zato je »hrabro« apsolvirao književne pojave poput ludizma Majakovskog ili humora apsurda Harmsa (sve dok se radilo o piscima koji državne grijehe ne prozivaju *izravno*), no nije se upuštao u ubojito tamne strane i posljedice odustajanja pisaca od »revolucionarnih« književnih eksperimenata. O poimeničnim autorima Flakerove famozne »avangarde« zato je jedan od najutjecajnijih svjetskih književnojezičnih teoretičara, Roman Jakobson, još 1931. godine u berlinskom egzilu dospio zamijetiti: *Streljanje Gumiljova, dugotrajna duhovna agonija, nepodnošljiva tjelesna mučenja, svršetak Bloka, surova lišavanja i smrt Hljebnikova i Majakovskog u neljudskim stradanjima. Tako tijekom dvadesetih godina ovog stoljeća ginu, u uzrastu od trideset do četrdeset godina, inspiratori generacije, i u svakog je spoznaja prokletstva neizdrživa u svojoj dugotrajnosti i odmjerenosti. I ne samo ovi, koji su ubijeni ili su se ubili, nego su bolešću prikovani uz postelju upravo nastradali i Blok i Hljebnikov.* No Roman Jakobson je, za razliku od Flakera, i tada i kasnije IMAO izbora; MOGAO je glasno priznati da Lenjinova epoha nije samo poletni raj »dehijerarhizacije« starog režima. Tome nasuprot, u svojoj antologijskoj knjizi *Ruska avangarda* (1984), naš teoretičar Aleksandar Flaker, ni mnogo godina nakon prestanka socrealističke ere, neće prestati nježno naslanjati glavu na Lenjinovo poprsje. Flaker: *Iz vlastitog neshvaćanja avangardnih ostvarenja Lenjin nije izvodio organizacione zaključke, pa njegovo suprotstavljanje većoj nakladi spjeva Majakovskoga »150,000.000« u jednoj bilješci Lunačarskom u vrijeme akutne nestašice papira, toliko potrebnog za tiskanje početnica i literature za mase, ne možemo smatrati administrativnom intervencijom u živo tkivo mlađe sovjetske književnosti, nego izrazom duboke brige za opće kretanje sovjetske kulture* (str. 171). Sada znaš, prijatelju, da cenzura u zemlji iz koje ti se javljam biva opravdavana i tako maštovitim hendikepima kao što je »nestašica papira«.

## II.

Muči me još jedna retrogradna sitničica. Što misliš, kako je moguće da u isto vrijeme na istom mjestu, osim Aleksandra Flakera, temu tzv. »avangardizma« u književnosti načinje još jedan hrvatski intelektualac, Milivoj Solar, ali tretirajući je mnogo bliže Tvom shvaćanju avangarde kao *vojne prethodnice* (dakle doslovnog prijevoda pojma), to jest kao militantnog MITA. Prepričat ću Ti stoga i Solarov pristup (usp. *Mit o avangardi i mit o dekadenciji*, 1985): pojmovi »avangarde« i »dekadencije« nisu nastali kao rezultat znanstvenog proučavanja književnosti, jer se nikakvom analizom umjetničkom djelu ne može dokazati izraz »novih vrijednosti budućnosti« niti »unutarnji raspad starih«. Književnost ne može »propadati«, jer nikada nije bila »zdrava« niti književnost može dekadentno »umrijeti«, pa se ponovno roditi kao »avangarda«. U osnovi je ovih mitoloških opreka arhetip religioznog *pada* (dekadencija) i *uskrsnuća* (avangarda). Moram Ti priznati da me tješi Solarova analitička trezvenost, u istoj mjeri u kojoj mi je pojmovnik monumentalnosti lomnjave pa dogmatičnog preslagivanja svijeta industrijskim alatima tzv. sovjetske »avangarde« oduvijek izazivao grčenje trbušnog mišića. Možda zato jer sam osim lijeve propagande SSSR-a čitala i dnevnike Andreja Tarkovskog — s naglaskom na stranice u kojima Tarkovski objašnjava vlastitu mučninu s obzirom na etikete »bespotrebnosti« i »parazitizma« koje su umjetnosti prilijepili partijski funkcionari. Fascinantne tragove iste logike nalazimo i dan-danas u Hrvatskoj: primjerice, u intervjuu Gordani Igrec za *Slobodnu Dalmaciju* 1999. godine, Aleksandar Flaker će o ruskoj književnosti koja se »cijeni na Zapadu« (dakle emigrantskoj književnosti) izjaviti: *Traži se književnost koja ima odbačeni socijalistički znak — sprda se s prošlim vremenom. To ima proći na Zapadu! A tu je generacija koja je stupila na pozornicu: Jevgenij Popov, Sorovkin. Popov — sibirski dečko, seljak sa svojim oporim jezikom — piše male kratke novelice. Doista uspješan. Ali, to je sprdačina sa prošlošću, ne sa sadašnjošću! Tu je i Jerofejev* — Ruska ljepotica — *malo seksa, malo erosa, što ruska književnost nije poznavala. I eto prodora na Zapad!* Odmah se vidi da je jedini kriterij uspješnosti i Istoka i Zapada u nas (a naročito pred samim sobom) bio i ostao jedino Aleksandar Flaker; on je nekoć, baš kao i danas, TOČNO, pače i preskriptivno, znao što vrijedi, a što ne valja. Po Flakeru, »zapadna književnost« jednostavno je još u posljednjoj godini XX. stoljeća stigla biti karakterizirana kao smetlište gdje bogati paraziti pišu o seksu; Jerofejev čak (mrcina!) i o opijanju. Stvarno odvratno. No optimistično je što se, izgleda, i u našim krajevima, pod podjednako totalitarnim i jednostranačkim uvjetima marksističkog socijalizma, poneko usudio misliti i mimo diktata »avangardističke« podobnosti: predrasude o »dekadentnom« Zapadu sasvim je učinkovito raskrinkala spomenuta Solarova studija. Time je svakako još jednom načeta naša tema *slobode izbora*, ali izbora koji ponovno vodi usamljenosti; unutarnjem egzilu. Ne smijem Ti zaboraviti spomenuti opus pjesnika Slavka Mihalića, koji je, u punom jeku socijalističkog kolektivizma, 1956. godine zapisao: *Kakva svečanost / Jedan po jedan svi su me napustili / Najteže je bilo onima zadnjima / Toliko su patili zbog sebe.* //

## III.

Ali što zapravo čini *znanstvenog poltrona*? Očito ne radikalnost. Poltroni doista nisu ničiji apologeti; ne zanimaju ih ekstremi. Poltron nije zaokupljen strašnim posljedicama moralnog izbora te kategoričkim imperativom Imanuela Kanta, već sračunatim ekvilibriranjem oko političkog centra: kako pokazuje primjer Flakerova opusa, plodan i »pravovjeran« autor može *istodobno* svoju poslušnost ideologijskoj matrici pred vlastitom savješću opravdavati povremenim »šverc anjem« pokojeg nepoželjnog autora ili prijevoda, ali nikada *toliko* rizičnog da u pitanje bude doveden visoki akademski ili politički položaj dotičnog poltrona. Zato će ispod jednog od podnaslova Flakerove studije iz 1988. godine, konkretno: *Na književnoj i umjetničkoj ljevici* (usp. knjigu *Nomadi ljepote*), biti bez kritičkog komentara obznanjeno mišljenje Riste Ratkovića: »ni jedna objektivna akcija, makar i ne bila politička, ne može više postojati van terena klasne borbe« (str. 195), a par stranica kasnije i Flakerovo mišljenje o »nezdravim odnosima na ljevici« (str. 203). U oba slučaja, ljevica *nije* dovedena u pitanje — samo su sugerirane njezine amplitude. Ako to i nije poltronstvo, svakako je kronični nedostatak oporbenjaštva; igranje na sigurno. O rušenju državotvorne paradigme nema niti govora. Stoga ću ponovno posegnuti za Tvojim riječima: *Samo nesigurnost čini individualca opreznim, bivajući pri tom i općenito lišena krvožednosti. Naravno, nesigurnost nas povremeno baca i u očaj. Ali bolje je makar i agonizirati nego organizirati.* Posebno ako su u pitanju organiziranja čitavih katedri nekog fakulteta. Ne bi vjerovao, dragi prijatelju, ali organizirati se može i akademski *nerad*: Flakerovi sveučilišni nasljednici, prema internacionalnim standardima objavljivanja, zasigurno spadaju u najmanje produktivne akademske rukavce svijeta. Opet u skladu s Tvojom netom izrečenom mišlju: pritom su isti toliko dobro *organizirani* da ih ništa ne može natjerati na *agoniziranje*, pa onda ni na povećavanje produktivnosti.

## IV.

Na vratima mog zubara izvješen je natpis: *Ako nešto radite trideset godina, pa samim time u tome imate poprilično iskustvo, to još uvijek ne znači da to radite i ispravno.* Poenta: moguće je da imate *ogromno*, ali *pogrešno* iskustvo. Ovom jednostavnom i točnom objašnjenju sklona sam dodati i perspektivu Edwarda Saida, dakle tečevine kritičke škole pod nazivom »postkolonijalizam«. Moraš shvatiti da su u nas ljudi dakako čuli za postkolonijalizam, ali misle da su ga i apsolvirali citiranjem Saida, Georgea Lamminga, Frantza Fanona, Hommi Bhabhe et comp. Opće je mišljenje kako se postkolonijalizam u nas nema *na koga/što* primijeniti: hrvatsku kulturu navodno u posljednjih par stoljeća nitko nije ideologijski kolonizirao. Naši autori bijahu *dragovoljni* ljevičari do 1991. godine, a potom *dragovoljni* desničari, pri čemu se ni jedna od ovih ideologijskih orijentacija u njihovim radovima »nije vidjela«. Recimo, u Sedlarovu *Četveroredu* nitko živ ni za milijun godina »ne bi mogao« naslutiti da ga je radio HDZ-ovski aparatčik, baš kao što se ni *Bitka na Sutjesci* ni po čemu »ne može« prepoznati kao komunistička propaganda. U svjetlu iste činjenice, zanimljivo je promotriti i danas utjecajan opus već spomenutog rusističkog autoriteta Aleksandra Flakera: od najranijih članaka do recentnih izdanja devedesetih godina, Flaker pokušava Tvoju književnost, dakle književnost u opsegu od Gogolja do Limonova ili od Puškina do Boimove, protumačiti *prešućivanjem* značajnijeg dijela emigrantskog opusa ruskih književnika (dakle i Limonova i Boimove). Iskorijenjenost ruske kulture s ruskog tla, transkulturaciju autora najvećih imena svjetske književnosti XX. stoljeća — koji na Zapad dospiješe vrlo bolnim napuštanjem *sovjetske* Rusije — poput Nabokova ili Aksjonova, Flakerova škola nije se usudivala komentirati s obzirom na raskid s lijevim poetikama SSSR-a, dakle na rez nesumnjivo *i etički i estetički* vrlo bitan po spomenute autore (tematiziran na razini opusa), već isključivo kao tobože izolirane »stilističke činjenice«. To je otprilike kao da zaboravite prokomentirati činjenicu egzila Salmana Rushdija, ali marljivo pišete o njegovu »baroknom stilu«. Ili, kao da se dosjetite spomenuti Krležin manirizam, ali zaboravite spomenuti da je Krleža u značajnom dijelu svog opusa nastupao i kao agitatorski ljevičar, potom pak kao ljevičarski disident. Flaker, doduše, nikada nije zaboravio spomenuti da je Krleža odani jugoslavenski ljevičar (o Fritzovu disidentstvu nema ni govora); jedino je zaboravio spomenuti da

je tekst Krležina *Izleta u Rusiju* (1926) u SSSR-u bio do 1998. godine *zabranjeno* i neobjavljeno štivo: pogadate, zbog nemilosrdne kritike Lenjinova mita. Dok Krleža piše o Lenjinovoj *grimasi državnog mrtvaca* koji se piscu naočigled pretvara u posve antirevolucionarnog sveca/mučenika, Flaker (1984: 438) isti tekst ovako komentira: *Jer svijest o tome »da je čovjek kompleks vedrine, modrih perspektiva u proljetno popodne i gibanja u vremenu, što ne znači drugo nego neprekidni slikopad i survavanje boja i mirisa i glasova«, projicirana u budućnost, Krležina je sadašnjost i njegov oblikovni postupak u impresiji o revolucionarnom gradu koja i jest napisana kao »neprekidni slikopad i survavanje boja i mirisa i glasova«, ali ne u »ništavilo«, nego u trajnost jednog od Krležinih tekstova. [...] Distopija je tako zapravo prevladana estetizacijom s pučkim izvorištima.* Poltron uvijek nalazi razloga za zatvaranje očiju pred »odveć kritičkim«, da ne velimo previše »distopičnim« mišljenjima i tekstovima. U dobroj staroj tradiciji sofizma, poltron odlično zna kako *ne talasati* poredak, već mu služiti i eventualno ga ogovarati iz sigurnog prikrajka. Poltron je »dobro prilagođen«. U novoj i promijenjenoj političkoj situaciji, on se poziva na »kritičke« mrvice u kojima je nekoć *dao naslutiti* i nepodobnija viđenja, ali pritom svjesno ignorira zamašnu *glavninu* svoje podobne bibliografije. Stoga je baš prilikom poltronova »okretanja kaputa« najjasnije kako se radi o odjeći *podjednako sivoj* s obje strane.

## V.

Odlučila sam Te malo i nasmijati; vidim da ovo pismo poprima sve sumorniji ton. Zapravo je velika sreća što Te hrvatska rusistika još nije stigla književnoanalitički opisati; zamisli samo što se dogodilo Marini Cvetajevoj: Flaker je za nju iskovao sintagmu *pobunjenog erosa* (1984: 319-329), pa ju je dalje motrio kao protofeminističku »ekspresiju ženske strasti«. Umjesto vrlo komplicirane metafizičke palete ove bezdomne egzilantice i više nego rječite protivnice sovjetskog režima, hrvatski je autor radije govorio o njezinoj »aktivnoj ulozi« u erotskoj igri! Po istoj bi logici vesele *misinterpretacije* tragove Tvog stihopisa zacijelo motrio kao »pritajenu homoseksualnost«: em si se dopisivao s Horacijem, pa s Ovidijem, pa si izmjenjivao nježnosti s Johnom Donneom, pa si noći provodio raspravljajući o poeziji s Derekom Walcottom, za moto knjiga preuzimao si Audenove stihove. Moraš znati da je u nas književna reputacija tako često rezultat nesporazumâ što frojdističke, što lakanovske amateristike. Dakle osobnih ukusa i *ad hoc* procjena, a ne profesionalnih kriterija. Jedna od stvari koje me ozbiljno nerviraju (oprosti na emocionalnosti), tiče se baš te nepodnošljive lakoće i paušalnosti uvriježenog stava kako je književnost neka vrsta konfesionalne neuroze, dokolice ili prigodničarstva. Ako još makar i *deset* generacija hrvatskih studenata rusistike o Cvetajevoj na Fakultetu sazna kako se u njezinim djelima tobože radi o »pobunjenom erosu«, jamčim Ti da se nitko među poodraslijim intelektualcima hrvatskog kulturnog kruga oko toga neće previše nervirati. Ti si pisao kako književnost uči ljude *suptilnosti i moralu*; no ovdje bi bilo točnije reći da se književnost naprosto NE uči. Uči se strukovni konformizam. Ako ga netko i odbaci, ostaje mu tek metoda preživljavanja po uzoru na Vladimira Nabokova: *Svaki autor emigrira u svoju vlastitu umjetnost i ondje ostaje za vijeke vjekova.* Ovaj izbor barem isključuje usamljenost: bavljenje umjetnošću neminovno vodi na prometna područja upoznavanja kolega.

## VI.

Glavni razlog zbog koga Ti se obraćam tiče se ipak potrebe da, govoreći u nekoliko nastavaka *Zareza* o hiperideologiziranoj epohi hrvatske rusistike, također i o načinima na koje je sustavno podcjenjivan i minoriziran glas Irene Lukšić (zato jer u svojim radovima nije priznavala Flakerov prosovjetski pojam »avangardizma«), kao sugovornike nemam samo ljude koji dobro uvježbanom autoritarnom retorikom pozivaju na moje *cenzuriranje*, nego i nekoga tko je svoj nepristanak na kulturalnu korupciju bio spreman platiti i *samizdat* tekstovima i radnim logorom i emigracijom, ali nije bio spreman na poltronstvo. Tvojim riječima: *Najvažnije od svega jest vježbati kako reći NE sramotnoj realnosti.* Riječima Edwarda Saida: *Egzil bi trebao biti uzor baš onom intelektualcu koji bi mnogo radije pao u iskušenje dobrog položaja, potvrdnog klimanja glave autoritetima, ubljeblјenja.* Po tvorcu koncepta »otvorenog društva« te vatrenom zagovorniku znanstvenog integriteta, Karlu Popperu, prirodoznanstveni kao i humanistički intelektualac morao bi se držati barem ovih elementarnih principa: stava da *autoriteti ne postoje*, zatim spoznaje da je *nemoguće izbjeći znanstvene pogreške*, ali ih je svakako dužnost *priznati* (kada ih postanemo svjesni), potom i iz njih sa zahvalnošću *učiti*. Ne bi nam smjelo biti »normalno« zažmiriti pred nepravdom za koju *znamo*. Zamisli samo totalnu profesionalnu trulež stanja u kojem nitko od hrvatskih književnih slavista nije sklon javno priznati ikakve svoje pogreške (pa čak ni tridesetak godina monokromatski »avangardističke« teorijske orijentacije — kao da rusko devetnaesto stoljeće nije ni postojalo, baš kao što nije postojao ni Tvoj rad u dvadesetom stoljeću), ali zato svi složno i apsolutno *vjeruju u autoritet* Aleksandra Flakera i njegov interpretativni artefakt: tzv. stilsku formaciju »avangarde« — na čelu s mitski i zauvijek mladim, dehijerarhizirajuće nasmijanim Majakovskim. Pada mi na pamet argumentacija Hannah Arendt: oni koji se osjećaju »posve nevinima« (oni koji su »samo« izvršavali zapovijedi), sigurno su strahovito krivi, jer *ako* posjedujete makar i minimalni tračak savjesti, onda jako dobro znate da ste u mnogo situacija mogli učiniti *i bolje*; dakle nipošto niste »posve nevini«. Ne misliš li da »posvemašnja nevinost« hrvatskih slavista u kombinaciji s trajno poslušničkom orijentacijom prema sada već arhaičnoj, ali svejedno neupitnoj ideologijskoj *misinterpretaciji čitave jedne kulture*, ruši demokratski kredibilitet svih nas koji u ovoj sredini išta čitamo i pišemo?! Što je s onim glasovima koji u svijetu, ali ne i u Hrvatskoj, već dekadama svjedoče o izmještenosti *ruske* književnosti iz *sovjetskih* literarnih tekovina Oktobarske revolucije? Čujmo još jednog uglednog ruskog emigranta. Vladislav Hodasevič (1938), o sovjetskoj književnosti: *Ako je danas, dvadeset jednu godinu nakon Listopadske revolucije, narod sačuvao još dosta starih pojmova, to se nikako ne može reći za književnost: ona je potpuno boljševizirana, i ne treba misliti da je to samo zbog straha: ne, i zbog savjesti. Naravno, dio »neprikladnog« elementa u njoj je ili uništen (ubijen, umro) ili je potisnut u emigraciju, ili je prisiljen na šutnju. A drugi se, mnogobrojniji dio, podvrgao dubokom preodgoju. Na kraju, treba se sjetiti da su se književni kadrovi u ta dva desetljeća uspjeli popuniti mladeži koja još nije imala nikakvu jasniju predodžbu ni o kakvu pogledu na svijet osim sovjetskog.* A u hrvatskoj znanosti o sovjetskoj književnosti stvar se nije promijenila ni osamdesetak godina nakon Oktobarske revolucije. I to ne zato jer znanstvenici »nisu imali izbora«, nego zato jer su posve hotimice i pri punoj svijesti *odabirali pogrešno*. U pogovoru romana *Majstor i Margarita*, Aleksandar Flaker usputnom frazom spominje »borbu za puki opstanak« Mihaila Bulgakova, jedino ne spominje *tko* je to i *kako* ugrožavao goli život pisca: prevedeni roman radije je protumačen politički više oportunom optikom »književne fantastike«, bez ulaska u probleme sovjetske represije, sovjetske birokracije i lijevog mitotvorstva, koje maestralno kritizira sâm — ubijeni — Bulgakov. Time dolazimo do zaključka kako je i Bulgakov *imao izbora*, a čuvenu rečenicu »kukavičluk je najgori grijeh« autor *Majstora i Margarite* možda je čak napisao kako bismo bili slobodni primijeniti je na sva vremena i na sve njihove protagoniste — naročito one s pravom tumačenja svijeta. Za njih bi, ako za nikoga drugoga, riječ koja svjedoči o nepravdi doista trebala biti sveta. Tu riječ o sovjetskoj književnosti u zemlji iz koje Ti pišem još uvijek nismo čuli. Flakerova demagogija »avangarde« progutala je gotovo pola stoljeća domaće slavistike. Tek 1988. godine, u novom predgovoru ponovljenog izdanja *Heretika i sanjara*, u koje i dalje nisu uključeni ni »kontroverzni« sovjetski, a ni »nepodobni« emigrantski tekstovi (na primjer, umjesto izvatka iz orvelovskog Zamjatinova romana *Mi*, uvrštena je Zamjatinova himna revoluciji, odakle citiram: *Revolucija je svugdje, u svemu; ona je beskrajna, posljednje revolucije nema, nema posljednjeg broja*), Flaker priznaje da je sovjetska faza ruske književnosti uzrokovala »krizu« i »stagnaciju« umjetnosti, ali još uvijek se — do danas — nije spreman odreći pojma »avangarde« niti emigrantske tekstove ruskih autora smatrati ruskom književnošću. Zanimaju ga prvenstveno sovjetski i postsovjetski autori. No usporedimo li djela te status *ruskih* emigranata s djelima i statusom primjerice *kubanskih* književnih emigranata, vidjet ćemo da postkolonijalna kritika oba literarna korpusa tretira kao *virtualno mjesto* na kojem je nastavljena i tradicija ruske i tradicija kubanske književnosti (nasilno prekinuta u matičnim zemljama). Egzil je postao istinska domovina očuvanja umjetničkih kriterija. Još jedan egzilant, Samuel Beckett, tu je virtualnu zonu smatrao jedinim mogućim načinom preživljavanja: *Ja zovem svetištem ono što psihijatri zovu egzilom.* Misliš da bi ovo neprestano i do danas prisutno forsiranje sovjetske paradigme u nas naprosto trebalo prepustiti zaboravu? Ne; podsjećaš me na Cicerona: *Ne znati ništa o onome što se dogodilo prije no što si se rodio znači zauvijek ostati djetetom.* Pred mojim, pak, očima iskrsava nedavna izjava Aleksandra Flakera (za *Vijenac* 25. 2. 1999): *Ne želim se vraćati u vlastitu prošlost.* Da; prošlost onih koji nemaju izbora doista je kompromitirajuća. I na to imaš odgovor: *Ruševine su ubitačno uporan stil arhitekture.*

## VII.

Znam da je samosažaljenje jedna od stvari koje do kraja prezireš. Ako ikako možete, rekao si, sjetite se da samoproglašenje statusa »žrtve« uvelike pojačava i moć i neodgovornost demagoga čija vas je tiranija u biti i povrijedila. Ništa nije u toj mjeri destruktivno i paralizirajuće kao pristanak na status žrtve. Posebno žrtve koja se od silnog straha navikla na poslušnost autoritetima. Kako reče Vjeran Katunarić, prepričavajući Adorna: *Autoritarna osoba boji se vlasti i zato je podržava, a izražava agresivnost prema slabijima i nezaštićenima. Da bi opravdala takvo svoje držanje, autoritarna osoba naginje cinizmu i potcjenjivanju drugih ljudi.* Autoritarna osoba ili *žrtva* u svim je režimima čvrsto uvjerena kako nikakvog izbora NEMA i NEĆE ga ni biti. Ne znam zašto je Aleksandru Flakeru desetljeće za desetljećem bilo toliko stalo formirati sliku ruske kulture mjerilima sovjetske avangarde, ali znam da je slika koju većina mojih kolega (zahvaljujući plodnom Flakerovu radu) ima o ruskoj umjetnosti užasno uska i ideologijski iskrivljena. Slažem se s Tobom da to još uvijek ne znači da je za sve interpretativne manipulacije sovjetskom književnošću (dakako neizbježne) odgovoran jedino i samo Aleksandar Flaker, ali mislim da moja generacija nema apsolutno nikakvu namjeru zaustaviti se na statusu »žrtve« svojih učitelja. Još jednom ću Te citirati: *Bez obzira na to kako vas jadno stanje zateklo, nemojte za to kriviti ama baš nikoga i ništa: ni povijest ni državu ni svoje nadređene ni rasu ni roditelje ni mjesečeve faze ni djetinjstvo ni način na koji su vas privikavali na tvrdu stolicu. Jelovnik mogućih krivaca toliko je obiman i jednoličan da bi već i sama ta obimnost i jednoličnost bila dostatna za uvredu ma čije inteligencije. Onog trena kad smjestite krivnju negdje drugdje, podrovali ste svoju odlučnost da sami nešto promijenite.* Aleksandar Flaker, zaključimo, nije kriv ni za što, ali svatko tko nekritički preuzima njegove (ili bilo čije) teze kriv je za žrtvovanje profesionalnosti; za strukovnu plitkost i površnost — dakle za dosta ozbiljne i dugoročne kognitivne orijentacije.

## VIII.

Književnost je, tvrdi postkolonijalni kritičar Echevarría, naličje pisanja i zakona i zapovijedi. Dok se vlast i crkva podjednako služe jezikom, pretvarajući se da njime obuhvaćaju i sistematiziraju čitavu stvarnost, književnost je svjesno antitotalitarna. Nju zanima zapisati složenost iznimke. Zanima je posebna vrsta mimetičkog ugovora, prema kojem Don Quijote raskrinkava jedan po jedan klišej svog vremena: od onih političkih i vjerskih, do onih ljubavnih i putopisnih. Književnost se dakle može okrenuti i protiv *sebe same* (kada je književnici upregnu u opća mjesta i zapovijedne forme). Ruska emigrantska književnost na isti se način okrenula protiv sovjetske mitologije. Trenutak je da se tom okretu (lat. *versus*) konačno posvetimo i ovdje; pod *Zastavama* Krleže. Ali bez straha od autoriteta. Pamtim Tvoje stihove: *Slamanje jaja čini me ogorčenim, ali od pravitelja omleta upravo mi se povraća.* Možda neka druga kuhinja? Preporučam zvijeri pripravljene *ala vild*.

Uvijek Tvoja,

Nataša Govedić

# Mogu se stidjeti mnogi

**Uz razgovor Dušanke Profete s Nenadom Popovićem (*Zarez*, br. 22, 3. siječnja 2000)**

Neven Lončarić

U *Zarezu* od 3. siječnja 2000. godine objavljen je razgovor D. Profeta s Nenadom Popovićem (*Važno je zvati se Ljubomir*) iz kojeg razabiremo da gospodin Popović nije posve upućen u događaje o kojima govori, pa vas i vaše čitatelje želim upoznati sa sljedećim: novinar I. Lasić pisao je u *Tjedniku* o uništavanju knjiga, ali je te postupke problematizirao, oštro kritizirao i osudio filozof Milan Kangrga. Vodio je i polemiku s akademikom D. Brozovićem, jer je i Leksikografski zavod sudjelovao u toj prljavoj raboti i u rezalištu uništavao brojne primjerke enciklopedija. Zbog tih kritika tužen je profesor Kangrga i *Feral Tribune* koji je kritike objavio. Općinski sud u Zagrebu, sudac Zoran Kaleb, osudio je Kangrgu. Na Županijskom sudu, kome se Kangrga žalio, nije poništena sramna presuda, već je spor vraćen na ponovnu raspravu Općinskom sudu. Iako je nepobitno dokazano da je profesor Kangrga iznosio istinu, sudi mu se već dvije godine za klevetu i »navlači« ga se i »razvlači« po sudovima kao kriminalca. I tko zna do kada?

Ni vaš tjednik, kao niti bilo koji književnik, izdavač, kulturni radnik, umjetnik, novinar, nije javno stao u obranu M. Kangrge, što vama i njima ne služi na čast. Zbog te »hrvatske šutnje« (koja, međutim, u slučaju V. Makovića nije bila na djelu) mogu se stidjeti mnogi, a ne služi na čast ni gospodinu Popoviću da o tome ništa ne zna. Ili možda zna, ali prešućuje iz samo njemu znanih razloga. Jer, veli da je o uništavanju i spaljivanju knjiga pisao, eto, samo I. Lasić. Z

u k r a t k o

# Poezija

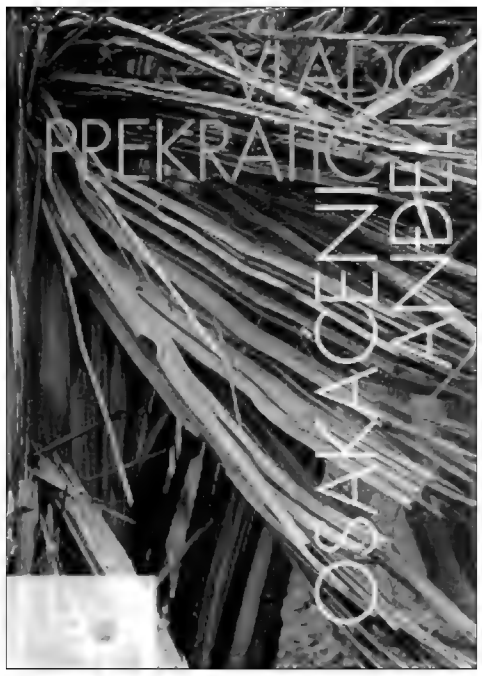


**Vlado Prekratić, *Osakaćeni anđeli*, Biblioteka INA, INA, KUD INA, Zagreb 1999.**

## Rade Jarak

Vlado Prekratić, pjesnik i pripovjedač, objavio je već nekoliko djela, a ova je poduža poema nastala u devedesetima i vidljivo je da ju je autor pisao potresen užasom rata. Riječ je o prilično rizičnome postupku koji želi dotaći srž dokumentarnoga kako bi posvjedočio o jadima i strahotama koje su nas pogodile. Taj je postupak, paradoksalno, vrlo blizu onome koji mu važi za — nametnutog ili ne — ideološkog neprijatelja: socrealizmu.

Riječ je o pismu koje nastoji opisati rat, nudeći nam sve njegove strahote. To pismo *melje* bez milosti, mazohistički ustrajno. U svijetu koji gradi, iluziju kojeg stvara, ne postoji ni najmanji djelić nade u bolje. Međutim, to se pismo razlikuje od hladne racionalnosti orvelovskog tipa. Ono ne pronalazi nikakve formule koje bi objasnile razlog rata, već prilično iracionalno, metaforički, tumači uzroke nesreće. Primjerice, krivo je *divlje kopito s istoka* itd. Stoga rezultat nije orvelovski racionalizirani pakao na zemlji, nego određena neogotička iracionalna vizija pakla.

Autor unutar djela isprepleće nekoliko priča, nekoliko narativnih struja, prelomljenih u formu stiha, koje montira u složenu romanesknu strukturu. Ta je struktura smjela i ambiciozna s primjesom postmodernističkog ludizma, jer autor nastoji posegnuti u povijest i uspostaviti stanovite povijesne paralele. Pisac se solidno uspijeva održati u tako zamršenoj i slojevitoj strukturi. Ipak on kao da ne nudi nikakva rješenja, osim beskrajnog kruga patnji i svojevrsnog »magičnog realizma« koji iz toga očaja proizlazi.

Možda sam ipak malo prestrogo ocijenio Prekratićev uradak, ali ovaj će pisac još sigurno morati poraditi na stilu. Kritika tim više stoji jer je Prekratić prilično ambiciozno *zagrabio* unutar hrvatske svakodnevnice devedesetih. Trebao bi svakako zauzeti oštriji stav prema kolektivnoj mitologiji, *kolektivnoj semantici*, jer znamo da pisce uglavnom karakteriziraju usamljene pozicije koje vlastitom *ekscentričnošću* privlače čitatelje i nude specifična, autorska viđenja.

# Zbornici

***Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj*, II dio, priredio Hans-Georg Fleck, uredila Grozdana Cvitan, Friedrich-Naumann-Stiftung, Zagreb, 1999.**

## Dušanka Profeta

U organizaciji Zaklade Friedrich Naumann u dva se navrata raspravljalo na temu liberalizma i katolicizma u Hrvatskoj, prvi put u Splitu 1998. godine, a potom u Brezovici u ožujku prošle godine. U drugom dijelu zbornika objavljeni su radovi sa skupa u Brezovici zajedno s raspravama koje su uslijedile nakon izlaganja. O pitanju odnosa liberalizma i katolicizma razgovaralo se iz očišta teologije, pravnih znanosti, ekonomije, povijesti, sociologije, politologije i filozofije, često u kontekstu širem od stanja u Hrvatskoj. Autori objavljenih rasprava su: Zlatko Matijević, Mario Strecha, Jure Krišto, Elvio Baccarini, Anne Marie Grünfleder, Tihomil Radja, Darko Polšek, Ivan Padjen, Alan Uzelac, Stjepan Kušar, Franjo Zenko, Žarko Puhovski, Dinka Marinović Jerolimov, Ankica Marinović Bobinac, Branko Sbutega, Miomir Matulović, Nikola Skledar i Željko Mardešić. Liberalna politika i katolicizam u svakodnevnim se raspravama oko nekih pitanja (zabrana pobačaja, vjeronauk u školama) čine potpuno oprečnim sustavima mišljenja, pa je zanimljivo

pročitati i argumentirani sukob mišljenja. Prostor sličnosti, vidi se iz radova objavljenih u ovom zborniku, formira se na sjecištu nauka koji u svom temelju nudi *ljubav prema bližnjemu*, te političkoj orijentaciji koja zagovara *prihvaćanje svake Drugosti*; prostor razlika nastaje interpretacijom tih u osnovi prilično sličnih polazišta. Tisuću kartica prvoga i drugoga dijela zbornika *Liberalizam i katolicizam* opsežan su i koristan materijal svakome tko se želi detaljnije pozabaviti ovom tematikom.

# Ekologija

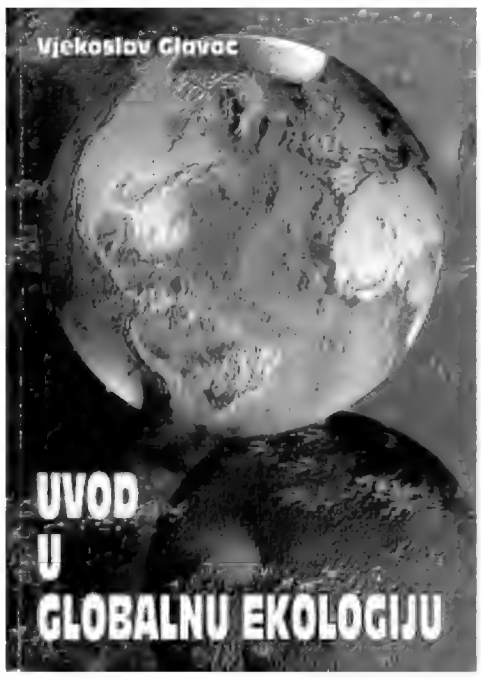


**Vjekoslav Glavač, *Uvod u globalnu ekologiju*, Državna uprava za zaštitu prirode i okoliša, Zagreb, 1999.**

## Tonči Valentić

Nedavno je u izdanju Državne uprave za zaštitu prirode i okoliša izašla knjiga koja se bavi ekološkom problematikom na globalnoj razini. S obzirom da je napisana pretežno za stručniju publiku, donosi mnoštvo stručnih grafikona, tablica, preglednih karata i fotografija, međutim, može biti zanimljiva i onima koje zanima ekološka tematika obrađena s prirodoznanstvenog gledišta. Bogato opremljena i većim dijelom u boji ova knjiga uz faktografske podatke donosi najnovija istraživanja iz globalne ekologije, zaključke s važnijih svjetskih konferencija o toj temi te predlaže neka rješenja *trajno održivog razvoja* (*sustainable development*) koji je zapravo okosnica nove globalne ekološke politike. Sve očiglednija promjena klimatskih prilika, onečišćenje zraka, razgradnja stratosferskog ozona, brz rast svjetskog stanovništva i sve manja raspoloživost prirodnih dobara neki su od problema koji se više ne mogu rješavati lokalno, već jedino uz tijesnu međunarodnu suradnju. Prvi je važniji poticaj za takvu suradnju Konferencija za okoliš i razvoj Ujedinjenih naroda održana 1992. godine u Rio de Janeiru, i na njoj je donesena *Agenda 21* (supotpisnica je i Hrvatska) u kojoj su postavljene smjernice za redukciju štetnih djelatnosti u zemljama koje opterećuju okoliš.

Kao glavne uzroke globalnih promjena autor knjige navodi rast svjetskog stanovništva (do 2050. godine planet će imati gotovo deset milijardi stanovnika), nekontroliranu urbanizaciju (u idućih dvadesetak godina u gradovima će živjeti čak pet milijardi ljudi, a Mexico City će imati čak 40 milijuna stanovnika), te onečišćavanje atmosfere i zagađenje hrane (konzervansi, pesticidi, genetički inženjering). Štete na okolišu koje treba ukloniti ili sanirati mogu se podijeliti na lokalne, regionalne i globalne i stoga se trebaju rješavati na tri odvojene razine. Prva je razina domena svakog pojedinca u kojem on može (i treba) razviti ekološku svijest; na regionalnoj razini mogući su vidljiviji pomaci, ali i oni ovise o državnim institucijama i volji dotičnih da se upuste u rješavanje tih problema. Najteže je donijeti obvezujuće odluke i propise na globalnoj razini, upravo zbog trajnih interesnih sukoba u nacionalnim i globalnim razmjerima — interesi multinacionalnih koncerna i svjetski tokovi kapitala umnogome koče i blokiraju međunarodnu suradnju. Stoga je smisao ovakvih konferencija kao i *Agende 21* (lat. *to što treba učiniti*) ne samo u donošenju zaključaka i postavljanju etičkih principa, već i u otvaranju prostora za konkretno djelovanje i za pravnu prinudu kojom bi se utjecalo na protivnike procesa.

Takav novi pristup, tj. svjetonazor trebao bi ujediniti gospodarske, socijalne i ekološke potrebe, uskladiti interese kapitala sa zaštitom okoliša i ekosustava, a kako nijedan narod to ne može postići sam, trajno održivi razvitak moguće je postići samo u zajedničkoj suradnji. Globalna je ekologija multidisciplinarna znanost koja ukazuje na međusobnu ovisnost žive i nežive prirode, ljudskog društva i njegova okoliša, te je polazišna točka svake politike istinskoga društvenog napretka. Stoga su smanjenje rasta svjetskog stanovništva, zaštita okoliša, kvalitetno gospodarenje prirodnim dobrima, korištenje solarne energije, smanjenje društvenih razlika te poboljšanje životnih uvjeta u nerazvijenim zemljama ne samo središnji projekti u 21. stoljeću, već i globalni imperativi koje treba ostvariti zajedničkom suradnjom.

# Eseji

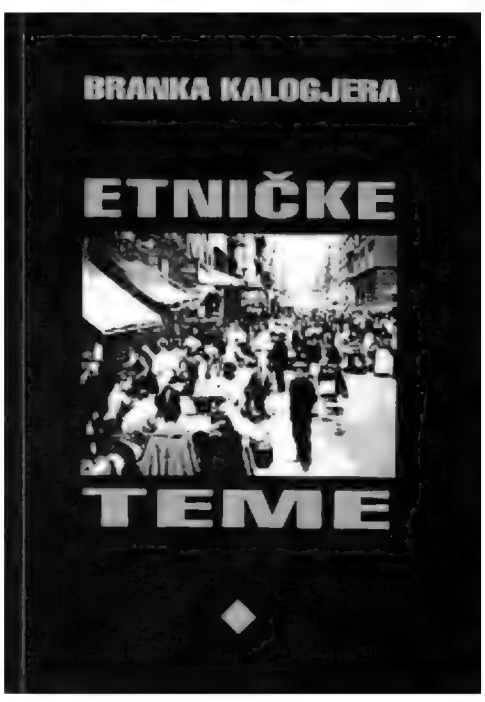


**Branka Kalogjera, *Etničke teme*, Hrvatsko filološko društvo, Rijeka, 1999.**

## Mirna Šolić

*Etničke teme* zbirka su eseja prvotno objavljenih ponajviše u časopisu *Riječ* s namjerom da se prikaže na koji su način autori različitih etničkih zajednica svojim specifičnostima formirali sliku američkog multikulturalnog društva, odnosno na koji način te zajednice funkcioniraju s obzirom na razapetost između amerikanizacije te vlastitih povijesnih i kulturalnih osobitosti. Okosnica koja povezuje eseje principi su po kojima se određuju osobine etničke književnosti, na koji način ona prikazuje iskustva, tko su njeni autori i recipijenti te, na kraju, na kojem je jeziku pisana. Poticaj za njeno iščitavanje je i poziv da se neki od najvećih autora američke književnosti počnu sagledavati i s etničke strane, kao što je to Philip Roth koji je dao iscrpnu analizu života unutar raznolike židovske zajednice, ironično se osvrćući ne samo na problematiku odnosa između Amerikanaca i Židova, već i između Židova samih, iskustava jednih koji su preživjeli holokaust i drugih koji su već generacijski prisutni u Americi (*Odgovor Philipa Rotha konzervatizmu multietničke Amerike*). Važnost etničke književnosti često je i njezina dokumentarnost i povijesnost, opis nastojanja da se očuva *identitet*, pa makar i lažni, kakvu je tendenciju u svojih zemljaka — koji su svi dolaskom u Ameriku postajali plemići burne prošlosti — sarkastično pokazao ruski pisac Jeleznov (*Etničke teme ruskoameričkih pisaca*). Da taj identitet nije nešto stabilno i zatvoreno, već prije proces urastanja u homogeno američko društvo i istodobna autonomija, pokazuje povijest književnosti pojedinih etničkih skupina, a tematske mijene potiču i *mijene žanrova*, kao što je to u slučaju ruske, slovenske i hrvatske književnosti, kada se od kalendara, almanaha, memoarske sentimentalne proze i nostalgičarskih članaka počinje profilirati istinska umjetnička književnost, kao što je to slučaj Edwarda Ifkovića ili Viktora Vojvodića, koji se ipak nužno ne definiraju samo kao pisci etničke problematike, već i prelaze granice takvog identiteta (*Književno stvaralaštvo Hrvata u Sjedinjenim Američkim Državama*). Etničke teme mogu tako poslužiti kao pregled povijesti »malih priča« o nastanku moderne Amerike, o otkrivanju njenih granica, ne samo u smislu kakav daje jedan od Hrvata Antun Mazzanovich pišući romaniziranu biografiju o lovu na legendarnog poglavicu Geronima, već i u otkrivanju granica tolerancije i pitanju koliko je američko društvo u biti »amerikanizirano«.

# Časopisi

***FAMA*, zajedničko izdanje magazina za izvedbene umjetnosti hrvatske *Frakcije*, glavni urednik Goran Sergej Pristaš i slovenske *Maske*, glavni urednik Aldo Milohnić, Akademija dramske umjetnosti i Centar za dramsku umjetnost, broj 1, veljača 2000.**

## Filip Krenus

Prvi zajednički broj *Frakcije* i *Maske* objavljen je u suradnji sa 7. međunarodnim festivalom suvremenog plesa u Münchenu *DANCE*. Tekstovi ovog dvojezičnog izdanja na engleskom i njemačkom jeziku usredotočuju se na problem interkulturalnosti, odnosno, kako se navodi u uvodniku, na različite aspekte *razlike* iz *lokalnih* perspektiva i njihove globalne implikacije.

Pored tekstova Milohnića, Nataše Hrastnik i Marine Gržinić, koji se bave etnološkim i antropološkim pitanjima, ovdje možete pročitati i intervju s organizatoricom festivala *DANCE* 2000, Gabriele Naumann te tekstove Andréa Lepeckog, Hansa-Thiesa Lehmanna, Yacouba Konate, Trinh T. Minh-haa, Ong Keng Sena, Rustoma Bharuche, Olua Oguibea i Guillerma Gomeza-Peñe. Na kraju valja izdvojiti tekst Mary Duffy *Stories of a Body* koji progovara iz perspektive hendikepirane osobe čime se zaokružuje cjelina prvog broja *FAME* u cijelosti posvećenog tjelesnom i *nadtjelesnom* kulturnom izričaju.

film

# Nelagoda savršenosti

## Profesionalni pristup, stilska dosljednost i autorska mizantropija hladna kao frižider

Tonči Valentić

***Eyes Wide Shut*, V. Britanija, 1999, red. Stanley Kubrick, gl. uloge Tom Cruise i Nicole Kidman**

Dobrostojeći liječnik Bill Harford (Tom Cruise) i njegova žena (Nicole Kidman) spremaju se za božićnu zabavu koju organizira netko od njihovih prijatelja iz visokog njujorškog društva. Oboje se dobro zabavljaju, ali ne sa svojim bračnim partnerom; nakon što mu sutradan žena prizna da i nije bila posve vjerna, te ispriča svoje seksualne fantazije, ugledni se liječnik umalo uplete u vezu s kćeri svog pacijenta, a zatim besciljno luta gradom tražeći bilo kakvu zabavu i prostitutke. U noćnom klubu nailazi na svojeg prijatelja Nicka Nightingalea (Todd Field) od kojeg doznaje za privatnu kostimiranu zabavu velegradskog jet-seta i moli ga da mu da adresu. Od tajanstvenog prodavača Milića (Rade Šerbedžija) unajmljuje kostim i ubrzo shvaća da je zabava poput nekog tajnog masonskog obreda (lozinka — *fidelio*!) u kojem sudionici u čudnovatom ritualu iživljavaju svoje seksualne fantazije. Postaje svjestan da se, onako nepozvan, uvalio u velike nevolje — brak mu se raspada, a stižu i tajanstvene prijetnje njegovoj obitelji...

Intrigantno, ali ne i spektakularno; stoga je glavno pitanje — zbog čega je posljednji film glasovitog Stanleyja Kubricka izazvao toliko kontroverzi i dezinformacija, zbog čega je dotični sve informacije o filmu brižljivo skrivao kao da se radi o državnoj tajni (javnosti je bio dostupan samo jednominutni isječak), te zašto je glumce i čitavu ekipu kinjio i terorizirao kao da su na specijalističkoj vojnoj obuci? Dakako da je legendarni Stanley, jedan od posljednjih diktatora režisera i autohtoni mizantrop, i prije bio poznat po eskapadama perfekcionizma (no ipak nije svoje glumce gađao nožem kao Peckinpah), ali je ovdje bilo mnogo toga u igri, ponajviše zato što je ovo trebao biti redateljev *testament*, posljednje djelo o kojem je godinama razmišljao. Ako potencijalne gledatelje zanima je li ova obrada (prema djelu Arthura Schnitzlera) zaista uspjela, odmah ćemo reći: radi se o filmu kojem malo nedostaje pa da bude remek-djelo! Osnovni je problem scenarij (koscenarist je sam Kubrick) koji je prilično zbrkan i skrojen zbrda-zdola, previše se pažnje poklanja nepotrebnim dijelovima, neki likovi nisu dobro razrađeni, a neki naprosto nestaju, radnja se zadržava na nekim manje bitnim epizodama i sl. Osim toga premalo je toga rečeno u 160 minuta — sam završetak je iznenadan i prilično čudan, a dijalozi su izrazito razvučeni.

### Nemogućnost komunikacije

Međutim, stvar je upravo u tome — Kubrick je uvijek bio majstor u stvaranju atmosfere, a ovdje je ona naglašena savršenom montažom, koncentriranim dijalozima u kojima dominira zaista perfekcionistička gluma (neke su scene ponavljane i pedesetak puta!) te, nadasve, iznimno stiliziranom fotografijom koja nikoga ne ostavlja ravnodušnim. Upravo je takva *perfekcionistička fotografija* (koja u nekim scenama izgleda kao da je rađena *tehnikom visokog ključa*) glavno obilježje filma — unatoč kristalnoj vizualnoj jasnoći, ostavlja dojam neke mračne hladnoće i nelagode. Sve seksualne scene (ipak nema niti jedne eksplicitne) doimaju se nevjerojatno hladne, gotovo sterilne, a u prizorima para Cruise/Kidman pokazuju koliko zapravo Kubrick prezire svoje likove — u scenarij u se njima poigrava poput velikog kombinatora i psihoanalitičkog *meštra* koji je u stanju i najintimnije dijaloge i prizore prikazati zastrašujuće hladno i odbojno. Ono što fascinira ponajprije je dosljednost u tehnikama što rabi: scenarij mu nije bitan, već gluma i atmosfera koju postiže fotografijom, do savršenstva razrađenim i krajnje funkcionalnim pokretima kamere, kao i muzikom koja varira od Šostakoviča i Mozarta do Ligetija.

Jednom su Kubrickovo vjerojatno najbolje ostvarenje *Paklenu naranču* pokušali interpretirati uvodeći u analizu Waltera Benjamina i *Dijalektiku prosvjetiteljstva*, a teza je bila jednostavna — ondje je riječ o svojevrsnoj *estetizaciji nasilja* koje se postiže kontrapunktnom koreografijom, gotovo hiperrealnom scenografijom uz vrlo efektno korištenje muzike. U ovom se filmu pak radi o hiper-estetizaciji seksualnih prizora i dijaloga; Kubrick, kao i uvijek, prikazuje svoje likove s distance, pa se rijetko koji gledatelj može uživjeti u role uvijek obljubljenog Cruisea ili zaobljene Kidmanice. U najboljoj sekvenci filma — čudesnom i uistinu fascinantnom prizoru tajnog obreda kojem prisustvuje glavni junak — kamera kruži oko dvorane pokazujući svu maštovitost kostima i dotjeranost redateljskog postupka što u gledatelja unosi ne samo strah, već i jezu; estetska stilizacija ne samo ovog, već i ostalih prizora u filmu doista je srž Kubrickova opusa u cjelini — film ne pokazuje bračnu svadu ili kostimiranu melodramu sa zamjenama identiteta, kao što nam se čini na početku, već samu temeljnu nemogućnost međuljudske komunikacije uopće. Pojedine su sekvence doslovce jezovite, iako u njima nema nikakvih elemenata horrora — čak i bezazlena vožnja kamere unatrag (kad prati Cruisea u hodu), ona izrazito sugestivna jednominutna sekvenca (s muzikom Chrisa Isaaka) ili razgovor Cruisea i razodjevene Kidmanice o njihovim fantazijama nose u sebi neku nelagodu i naporno se gledaju, a zbog spore i gotovo artificijelne dijaloške postave nalikuju na sekvence kod Lyncha ili Atoma Egoyana — normalne situacije prikazane na začudan način. Sve je savršeno, improvizacijama ovdje nije mjesto.

### High-tech proizvod

Iako *Eyes wide shut* nije art-film, nalikuje na neke artističke filmove, a u Kubrickovu opusu ne predstavlja neki značajniji pomak — sve smo to i očekivali. Pa ako su najzanimljiviji filmovi upravo oni oko kojih se spore gledatelji i kritika te unutar obiju kategorija postoje mišljenja različita kao nebo i zemlja, sigurno se radi o djelcu koje ne treba propustiti. Naravno da široke *narodne mase* neće pokazati neki osobiti interes za dvoipolsatno estetsko mrcvarenje s *učitanim* etičkim implikacijama, ali za ponekog pažljivijeg gledatelja ovaj filmić itekako može biti zanimljiv (ne samo zbog zaista odličnog Šerbedžije). Tim više zbog toga što je Kubrick, u eri slatkastih komedijica u kojima sve vrvi od topline, publici ponudio *high-tech* proizvod kojim bi uz svoj profesionalni pristup, stilsku dotjeranost i autorsku mizantropiju hladnu kao frižider, mogao konkurirati na natječaju za istinit prikaz i presjek jednog društva i njegovih vrednota. A upravo je tom društvu i tim lažnim vrijednostima jeftinog optimizma, hinjene topline i normativirajuće *političke korektnosti* Kubrick i ne znajući pljunuo u lice. Sudeći prema reakcijama publike u krcatom milanskom kinu *Odeon*, gdje je autor ovih redaka pogledao film, *Eyes wide shut* mogao bi u konačnici imati velik broj gledatelja. Samo da još nekako dođe i do Hrvatske.

kritika

# Gradski vodič kroz povijest

## U nastojanju da se oblikuje *lijepa slika* o Zagrebu ipak je izbjegnut dojam *zagrebocentričnosti* i nekritičkog *patriotskog ponosa metropolom*

Katarina Luketić

**Ivo Maroević, *Zagreb njim samim*, Durieux, Zagreb, 1999.**

Prostorne i graditeljske osobitosti Zagreba posljednjih su godina bile predmetom više knjiga, bilo da je riječ o istraživanjima pojedinih segmenata arhitektonske ostavštine, bilo o sociološko-povijesnim analizama zagrebačkog urbaniteta. Tako je Željka Čorak objavila vrlo hvaljenu zbirku eseja *Zagreb, pisani prostor* posvećenu raznim graditeljskim i prostornim zahvatima u 19. i 20. stoljeću, pri čemu je posebno nastojala reinterpretirati važnost Izidora Kršnjavog i Hermanna Bolléa kao jednih od najistaknutijih *kreatora grada.* Snježka Knežević napisala je detaljnu studiju pod naslovom *Zagrebačka zelena potkova* u kojoj je gotovo svaka kuća na tom povijesnom gradskom potezu dobila svoju *biografiju,* a Ivan Rogić Nehajev u knjizi *Tko je Zagreb* dao je, više-manje korektnu, sociološku analizu identiteta grada kroz povijest. Popis literature o Zagrebu time nije završen i premda se već iz navedenoga može činiti da je zagrebački urbani prostor sasvim dobro *opisan,* nova knjiga Ive Maroevića *Zagreb njim samim* čini prilično novinu. Naime riječ je o knjizi koja sintetizira sve najvažnije transformacije gradskog prostora u povijesti — od prvotno nastalih dvaju srednjovjekovnih gradova do (post)socijalističkoga urbanog širenja — pri čemu je znanstveni pristup zamijenjen onim esejističkim, s ponegdje vrlo izraženim subjektivnim i emotivno obojenim stavovima. Izostavljajući sav uobičajeni repertoar fusnota, citata i uskostručnih termina te *zanemarujući* detaljnu argumentaciju i jezičnu preciznost, Maroević je ispisao lako prohodno i zanimljivo štivo koje se čita *u dahu,* a čini se da je upravo tako i nastalo (jer, riječima autora, knjiga je napisana u četrdesetak dana bez korištenja ikakve druge literature o Zagrebu).

Polazeći od postavke da »Zagreb kao rijetko koji grad ima cjelovitu fizionomiju«, autor homogenu urbanu strukturu u knjizi razgrađuje na njezine povijesno konstituirane dijelove. Tako svakome, uvjetno rečeno, *povijesnom razdoblju* grada pridružuje određeni naziv, pa će srednjovjekovnu gradsku strukturu Gradeca i Kaptola nazvati *dvojni grad,* zbog njihove fizičke odvojenosti i različitosti funkcija (jedan je slobodni kraljevski, a drugi biskupski grad). Donji grad koji se pak razvio u podnožju tih brežuljaka svoju pravu fizionomiju dobiva tek u 19. stoljeću, u vrijeme, riječima Maroevića, »u kome se hrvatska nacija utemeljila kao moderna, a Zagreb kao njezina metropola u prostornom smislu«, pa će stoga on i dobiti ime *utemeljiteljski grad.* Daljnje širenje prema jugu na neko je vrijeme odgodila zapreka željezničke pruge (do danas sasvim neprijeđena u urbanističkom smislu), pa se grad u prvoj polovini 20. stoljeća prvenstveno razvijao u širinu (*izduženi grad*), a tek kasnije *prešavši* prugu i prema Trnju. Hibridnu urbanu strukturu Trnja Maroević definira kao *nedovršen grad,* upravo zbog nepostojanja jasna plana razvoja i uopće nedovoljne integriranosti tog prostora u okolinu. Preko Save nastaje pak *socijalistički grad* kojemu — premda »nije imao u svome oblikovanju ideoloških određenja« — ubuduće valja »izbrisati onu ideološku suhoću koju je tijekom desetljeća skupljao«. Sjeverno od povijesnih gradskih jezgri nastali su pak prostori *visokog urbaniteta*, odnosno nizovi vila među kojima i nekoliko vrhunskih ostvarenja arhitekture moderne.

U tom praćenju graditeljsko-prostornog razvoja kroz povijest autor se zaustavlja na pojedinim problemima zagrebačkog urbaniteta, kao primjerice na *zagušenosti* prostora oko katedrala i uopće temi sakralne arhitekture grada ili pak posljedicama koje je izgradnja pojedinih objekata imala na neki gradski prostor (drastičan je primjer hotel *Interkontinental*). No pomalo iznenađuje autorova suzdržanost u komentiranju devastacija grada posljednjih godina kao što su primjerice izgradnje trgovačkih mastodonata u gradskom središtu, uređivanje središnjih trgova kojima je izbrisan dio identiteta, intervencije u povijesnu jezgru itd. Od aktualnih skandala Maroević spominje tek načelno devastaciju unutarnjih dvorišta centra grada, neprimjerenost oblika i smještaja HTV-ove utvrde na Savi i slučaj Marulićeva spomenika pišući pritom samo o figuri koja je pjesnika prikazala kao *sumo borca*, a ne i o njezinoj prostornoj smještenosti i uklopljenosti u potez *Zelene potkove*. Uz spomenuto neotkrivanje gradskog naličja i pozitivno intoniranje cijeloga teksta (da li zato što autor vjeruje da je devastirane gradske prostore još moguće *spasiti*?), uočljiva je i mjestimična *sentimentalizacija* jezika, vjerojatno proizašla iz osjećaja pripadnosti gradu u kojemu se boravi cijeli život. No valja istaknuti da je u tom nastojanju da se oblikuje *lijepa slika* o Zagrebu ipak izbjegnut dojam *zagrebocentričnosti* i nekritičkog *patriotskog ponosa metropolom*, prije svega zbog visoke stručnosti, iznimne sposobnosti sintetiziranja građe i sugestivnosti pisanja autora. Zanemarimo li tako mjestimične nedostatke, u cjelini gledano *Zagreb njim samim* uistinu je vrijedna i preporučljiva knjiga koja se čita i kao stručna analiza, kao zbirka eseja i kao svojevrstan, obiman i poetiziran gradski vodič kroz povijest.

reagiranja

# Treba li u pluralnom društvu mistificirati nastavu vjeronauka?

**Uz tekstove *Država i vjerske zajednice*, Zarez 25**

Davor Banović

U knjizi Douglasa Adamsa *Vodič kroz galaksiju za autostopere* glavnom junaku jednog dana pokuca ekipa koja ima nalog za rušenje njegove kuće. Junak se stane buniti smatrajući ove ideje suludima i neutemeljenima, no ekipa mu uruči papir na kojem jasno stoji kako je nalog za rušenje njegove kuće *izvješen* pred nekoliko mjeseci. Junak naravno nije imao pojma o toj *izvješenosti*...

Ovaj fenomenalni kritičar ljudskog društva zbija u svome popularnome romanu šale na račun ljudske gluposti. Junak je mogao imati uvida u nalog o rušenju njegove kuće nekoliko mjeseci prije njegova izvršenja. Mogao je uložiti žalbu i možda bi spasio kuću. No kako junak nije imao pojma što mu se sprema, nije stigao reagirati.

Za dokumente o uvođenju predmeta vjeronauka u hrvatske škole ne može se baš reći da su bili objavljeni u tajnim i teško dostupnim publikacijama. Objavljeni su, ako nigdje drugdje, kao dodatak *Planu i programu katoličkog vjeronauka u osnovnoj školi* (izdavači: Nacionalni katehetski ured Hrvatske biskupske konferencije i Ministarstvo prosvjete i sporta Republike Hrvatske, 1998). U tome se dodatku može iščitati geneza uvođenja vjeronauka u školski sustav početkom devedesetih.

Stvari su se počele kretati s *Promemorijom o religioznoj kulturi u školi i društvenim medijima* koju su lipnja 1990. godine uputili Komisija katehetskog vijeća Biskupske konferencije Jugoslavije i Katehetski institut Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. Promemorija je upućena Republičkom komitetu za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu Republike Hrvatske (objavljena je u *Glasu koncila* 29 (1990), br. 33 i u još nekim publikacijama). U toj se promemoriji ističe potreba da se u novoj koncepciji cjelokupnog odgojno-obrazovnog sustava treba omogućiti učenicima stjecanje dostatne religiozne kulture. Također, odmah na početku, navodi se, a iz razloga multikulturalnosti i multikonfesionalnosti našega društva, potreba da pripadnici svih vjeroispovijesti dobiju priliku čuvati i njegovati vlastiti vjerski identitet sustavno u sklopu školskog programa. Ova je promemorija, uz niz katoličkih ustanova, upućena na uvid većim vjerskim zajednicama u Hrvatskoj.

Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Hrvatske u siječnju 1991. godine upućuje dopis svim vjerskim zajednicama u Hrvatskoj (katoličkoj, pravoslavnim, islamskoj, evangelističkoj, adventističkoj, pentekostnoj, židovskoj...) u kojem se donosi odluka Ministarstva da se u školskoj godini 1991/92. u sve osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj uvede nastava vjerske pouke kao vjerski predmet. Od zajednica se u ovom dopisu tražilo mišljenje o nazivu ovoga predmeta, nacrtu okvirnog nastavnog programa, opisu stručnog profila učitelja koji bi taj predmet predavao.

U lipnju iste 1991. godine Ministarstvo, koje je tada nosilo od prosvjetnih djelatnika nikad prežaljeni naziv Ministarstvo prosvjete i kulture, donosi Upute o uvođenju vjeronauka kao izbornog predmeta u osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj. Govori se i o uspostavi suradnje s pojedinim vjerskim zajednicama. Ovaj predmet je izborni, a postaje obavezan onim učenicima koji ga izaberu (u osnovnoj školi izbor moraju potpisati roditelji). Uz dopis priložen je i anketni list roditeljima koji omogućuje roditeljima izbor između katoličkog, pravoslavnog i muslimanskog vjeronauka, ili izbor nepohađanja nastave vjeronauka.

Godine 1996. Republika Hrvatska i Sveta Stolica (odn. Msgr. Giulio Einaudi i dr. Jure Radić) potpisuju famozni ugovor o suradnji na području odgoja.

Katolička crkva, dobro je poznato, poučavala je u svojoj vjeri zainteresirane od samog svog nastanka. Državno uređenje nikad katolike nije ometalo u provođenju ove zadaće. Ove godine je, uzmimo samo kao primjer, održana 27. zimska katehetska škola. Počeci joj dakle sežu u nezgodna vremena za mnoge vjeroispovijesti. Treba li Katoličkoj crkvi zamjerati što je, pozivajući se na svoju vjersku dužnost, temeljno ljudsko pravo na vjeru i demokratske tekovine prva ponudila konkretan školski program konfesionalnog vjeronauka, konrektne udžbenike i već imala brojne školovane učitelje koji su godinama poučavali po sakristijama i crkvama i koji su sa novim zakonima počeli predavati i u školi?

Treba li Crkvi zamjeriti što je s državom regulirala pravo na odgoj u vjeri svojih vjernika? Ukoliko zastupamo princip odvojenosti vjerskih zajednica i države, ne možemo se protiviti reguliranju položaja vjerskih zajednica.

U tekstovima Ivane Vukelić navodi se da je katolički vjeronauk jedini u Hrvatskoj i još k tome obvezatan. Međutim, to nije istina. Nije jedini, a nije ni obvezatan. Neke zajednice, od kojih sigurno pravoslavna i islamska, poučavaju svoj konfesionalni vjeronauk. Da država i s tim zajednicama želi regulirati odnose (program vjeronaučne nastave, stručni profil vjeroučitelja, udžbenici...), jasno je iz mog dosadašnjeg govora kao i iz intervjua s Muftijom Šefkom efendijom Omerbašićem koji je vodila spomenuta novinarka. Roditelji osnovnoškolaca, odnosno srednjoškolci sami, imaju priliku izabrati ili ne izabrati ovaj predmet u anketi koja im se nudi na početku školske godine. Školski vjeronauk tako jest obvezatan školski predmet, ali samo za one koji ga izaberu.

Ne može se Crkvi uzeti za zlo ni postojanje teološkog fakulteta. To je valjda samo po sebi razumljivo. Teološki fakultet u malom gradu Đakovu stariji je od cijelog Osječkog sveučilišta (koje usput, ne slučajno, nosi ime katoličkog biskupa). Z

## NAGRADNA KRIŽALJKA

| KOMA | KRINKA, KRABULJA | IZDUŽENI DIO SLONOVA NOSA | KOMA | ŠEBASTIAN ODMILA | GLASOVITA MARKA JUHA | "AMPER" | KOMA | MIKA HAKKINEN I TOMMI MAKKINEN | NAŠ MINISTAR VANJSKIH POSLOVA | "INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION" | BAZGA | SREDNJOAMERIČKA BILJKA IZ PORODICE SUNOVRATA | KOMA | SLAVKO JURAGA | AMERIČKA SAVEZNA DRŽAVA (TOPEKA) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| "MAGISTAR" | | | RITAM S JAMAJKE | | | | PLUĆNA TUBERKULOZA | | | | | | SISAK | | |
| | | | ? | | | | CRNAČKI NAROD | | | | | | MITSKI LETAČ | | |
| AMERIČKI KNJIŽEVNIK, CONRAD POTTER | | | | | | SKUPNA ZNANOST O SVEMU ŽIVOM | | | | | | | | | |
| | | | | | | DOHVAT | | | | | | | | | |
| ? | | | | | | | | | | | | | | DUŠIK | |
| | | | | | | | | | | | | | | PELIKAN | |
| PJEVAČKI ZBOR | | | MOČVARNE PTICE | | | | | | | PREDUJAM | | | | | |
| | | | CIKA | | | | | | | MALA ARIJA | | | | | |
| AUSTRIJA | | ČVRSTOĆA | | | | | | | | | RAVNICA, RAVNINA (LAT.) | | | | |
| | | ? | | | | | | | | | VRH SRCA (BIOL.) | | | | |
| ŽIG, PEČAT (TURC.) | | | | | EUROPIJ | | | ORESTA ODMILA | | | | PRIPOJENJE TERITORIJA JEDNE DRŽAVE DRUGOJ | SHARON STONE | | |
| PIJESAK ZA POSIPANJE ILI POSUŠIVANJE TINTE | | | | | "NATIONAL IRANIAN OIL" | | | OTOKAR LEVAJ | | | | | STARI FENIČKI GRAD | | |
| KOZMETIČKI POSTUPAK | | | | | | | SAZNATI DODIROM | | | | | | | | PJEVAČ AMULIĆ |
| | | | | | | | NBA LEGENDA, ROBERT | | | | | | | | |
| "SIROVINA" ZA ORAHNJAČU | | | | | | ROBITI, PLJAČKATI | | | | | | | | | |
| | | | | | | ČAMAC IZDUBEN U DRVETU | | | | | | | | | |
| IZOSTAVLJANJE SLOGA U SREDINI RIJEČI | | | | | | | | TORBA ZA NOŠENJE NAMIRNICA | | | | | | VANADIJ | |
| | | | | | | | | KREŠO GOLIK | | | | | | JUŽNO VOĆE; BLOKADA U KOŠARCI | |
| ANTIKNO IME VISA | | | | | GRAD U SIBIRU | | | | | | | | GLUMICA DEREK | | |
| | | | | | SVINUTI, ZAKRIVLJENI | | | | | | | | ? | | |
| BOJA IGRAĆIH KARATA | | | VRĆ IZ KOJEGA SE PIJE PIVO | | | | | | | | SLOVENSKA *HINA* | | | | STANOVNICI OMANA |
| | | | AM. GLUMAC, SCOTT | | | | | | | | KNJIŽEVNIK ZILAHY | | | | |
| PLANINSKI LANAC U IRANSKOM VISOČJU (..G..S) | | | | | | | | "ALT" | | GRAD U LIVANJSKOM POLJU | | | | | |
| OBARKA | | | | | | | | SVIRAČ NA TAMBURI | | ŽRTVA U KORIDI | | | | | |
| AMERIČKA DRŽAVNA TAJNICA, MADELEINE | | | | | | | | | NAJVEĆI ISLAMSKI BLAGDAN | | | | | | |
| | | | | | | | | | MADRIDSKI NOG. KLUB | | | | | | |
| KUHANO POVRĆE (MN.) | | | | | | | MINOSOVA KĆER (NIT!) | | | | | | | | |
| | | | | | | | "OTOCI" | | | | | | | | |
| NAJSITNIJI DIJELOVI TVARI | | | | | | PRILIČNO MEKO | | | | | | PLIVAČ THORPE | | | |
| | | | | | | *DIVLJA MAČKA* | | | | | | ORAO IZ GERMANSKOG MITA | | | |
| NAVODNO DONOSE DJECU | | | | ŠKUŠA ILI ORADA | | | | | | TEPIH | | | | UGLJIK | |
| | | | | POVIŠEN TON "C" | | | | | | AMERIČKI KNJIŽEVNIK, ISAAC | | | | AMERIČKA PJEVAČICA (*BELIEVE*) | |
| ULIČNE KUĆICE ZA PRODAJU NOVINA I DR. | | | | | | | ULRIKA ODMILA | | | | MJERA ZA PAPIR (MN.) | | | | |
| | | | | | | | NAŠ JEZIKOSLOVAC, VLADIMIR | | | | ? | | | | |
| "ARMY TECHNICAL GROUP" | | | RIJEKA U BAVARSKOJ | | | | | | BOJAZAN | | | | | | NAŠ POK. GLUMAC I REDATELJ, ANDRIJA |
| | | | DIVOVSKO BIBLIJSKO PLEME | | | | | | HOTEL NA PROMETNICI | | | | | | |
| STAROGRČKI BOG RATA | | | | | | SLOJEVI GORNJEG KARBONA | | | | | | DAIRE | | | |
| DUGOTRAJNA DUBOKA NESVJESTICA | | | | | | KATOLIČKO BOGOSLUŽJE | | | | | | RIJETKOSTI (LAT.) | | | |
| PREDIO SPLITA | | | | OTROV ZA MIŠEVE | | | | | | | | | RIJEKA | | |
| | | | | JUŽNO VOĆE, MOGRANJ | | | | | | | | | TRAPIST ILI GAUDA | | |
| NAŠA GLUMICA, ECIJA | | | | | | | | TURSKI KOŠ. KLUB (SLAVEN RIMAC!) | | | | | | JAPAN | |
| | | | | | | | | SELEN | | | | | | RJEČCA NUTKANJA | |
| UREDNIK HRT-ovog INFORMAT. PROGRAMA, MILJENKO | | | | | | | PJEVAČICA VUČKOVIĆ | | | | | | | | |
| | | | | | | | "VOLT" | | | | | | | | |
| GLUMICA KARIĆ | | | SKLADATELJ *BOLERA*, MAURICE | | | | | | | PREDIO ZAGREBA (JEZERO!) | | | | | |

ODGOVORI :
AUGUST ŠENOA
STARINA
BRANKA
BARUN IVICA
ČUVAJ SE SENJSKE RUKE
PROSJAK LUKA
KUGINA KUĆA

Kupon 5

ŠALJE :
IRA MARDEŠIĆ
RENDIĆEVA 3
10000 ZAGREB

Rješenja s nagradnim kuponom poslati u redakciju do 10. ožujka 2000, a ime dobitnika bit će objavljeno u sljedećem broju 16. ožujka 2000. Restoran Starina daruje pobjednika večerom za dvoje.

Kupon 6

euro zarez

Srđan Rahelić/Gioia-Ana Ulrich

# Austrija

### Umro Hundertwasser

Austrijski umjetnik Friedensreich Hundertwasser umro je 19. veljače na brodu *Queen Elisabeth II* na putu iz Novoga Zelanda u rodnu Austriju. Sedamdesetjednogodišnji Hundertwasser, pravim imenom Friedrich Stowasser, proslavio se

kao grafičar i slikar. Njegove šarene i ornamentalne slike na kojima dominiraju vijugave linije doživjele su brojne reprodukcije. Umjetnik se također bavio ekološkom arhitekturom: planirao je i gradio stambene zgrade, postrojenja za spaljivanje smeća i dječje vrtiće. Šareni stupovi, zlatne kupole i krovovi nalik na lukovice, neravni podovi i nepravilni hodnici postali su obilježjem njegova stvaralaštva. Njegov poznati projekt *Das Hundertwasser-Haus* jedna je od najposjećenijih građevina u Beču. U njemačkome gradu Wittenbergu prema njegovim je nacrtima preuređena gimnazija *Martin Luther*, na kojoj je osvanula bizarna, razigrana fasada s uglastim prozorima i pozlaćenim tornjevima i kupolama te krov na kojemu raste trava i drveće. Sredinom sedamdesetih bavio se oblikovanjem poštanskih maraka, zastava, aviona, svilenih marama i drugog, što su mu na umjetničkoj sceni veoma zamjerili. Još za njegova života bečki mu je *Kunsthaus* na raspolaganje stavio cijelu etažu koja je rezervirana isključivo za njegovo stvaralaštvo. Poznati će umjetnik biti pokopan na svojem seoskom imanju u Novome Zelandu, u »Parku sretnih mrtvaca«. (G.-A. U.)

### Umjetnici ogorčeni dolaskom krajnje desnice na vlast — Haider ukinuo književnu nagradu Ingeborg Bachmann

Umjetnički direktor festivala u Salzburgu Gérard Mortier podnio je 7. veljače neopozivu ostavku kako bi iskazao zabrinutost umjetnika zbog dolaska na vlast krajnje desnice u Austriji. Mortier, inače Belgijanac, tu je godišnju manifestaciju trebao voditi do 2001. godine. Ipak je izjavio da će u Austriji nastaviti djelovati na polju kulturne politike, a u suradnji sa svim demokratskim snagama u toj zemlji. Gérard nije jedini umjetnik koji je iskazao svoje ogorčenje dolaskom na vlast koalicije konzervativaca i krajnje desnice optužene za ksenofobiju i netoleranciju. Slikarica Valie Export odbila je primiti austrijsku nagradu Kokoschka ocjenjujući da je ne može nagraditi vlada koja po njezinu mišljenju tolerira »diskriminaciju drugoga«. Dirigent Zubin Mehta, jedan od najvećih svjetskih dirigenata i ravnatelj Bečke filharmonije, izjavio je da će Austriju napustiti na najmanji »znak rasizma«, a dramaturginja Elfriede Jelinek također je najavila mogući odlazak, ali je i zabranila svako izvođenje svojih djela u Austriji. Nasljednici austrijske spisateljice Ingeborg Bachmann, po kojoj je dobila ime i austrijska najpoznatija književna nagrada, zabranili su korištenje njezina imena za tu nagradu, koja se inače dodjeljivala svake godine u Koruškoj, zemlji čiji je guverner upravo Jörg Haider. Zauzvrat, Haider je nagradu ukinuo s obrazloženjem da se pretvorila u dosadnu i nepotrebnu priredbu. (S. R.)

# Francuska

### Pariški *Salon du livre* od 17. do 22. ožujka 2000.

Dvadeseti pariški književni sajam *Salon du livre* ove će godine biti u znaku portugalske književnosti. Očekuje se oko 220.000 posjetilaca, od čega oko 35.000 onih koji se profesionalno bave knjigom i izdavaštvom, između 1.500 i 2.000 autora, a na sajmu će sudjelovati 41 zemlja. Otvorit će ga francuski i portugalski predsjednik, Jacques Chirac i Jorge Sampaio. Središnje mjesto zauzimat će portugalski paviljon, a unutar njega José Saramago, dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1998. godine. Predstavnik Francuskog sindikata nakladnika izjavio je da se uspjeh ove manifestacije potvrđuje iz godine u godinu, a jedna će od osobitih atrakcija ovogodišnjeg sajma biti prostor posvećen »elektronskoj knjizi«. Publika će tako moći otkriti elektronsku podršku knjiga budućnosti koje se razvojem Interneta, informatike i elektronike sve više dematerijaliziraju, a tekstovi se mogu čitati na mnoštvu elektronskih uređaja. Potpun sadržaj i uvid u ovogodišnji *Salon*, na kojem će se kao i uvijek održati brojni susreti, rasprave, okrugli stolovi i izložbe, možete dobiti na Internet-adresi www.salondulivreparis.com. U usporedbi s Frankfurtskim sajmom knjiga, pariški je *Salon* puno manje poznat, no za razliku od frankfurtskog nije toliko rezerviran za profesionalce i otvoreniji je javnosti. (S. R.)

# Italija

### Godina Giotta u Padovi

U Padovi će čitava 2000. godina biti u znaku slavnoga Giotta (1266-1337). Prije točno sedamsto godina trgovac Enrico Scrovegni u Padovu je doveo firentinskoga umjetnika kako bi mu ocrtao obiteljsku kapelu. Grad će ovaj jubilej obilježiti nizom svečanosti, a u jesen će se održati međunarodni simpozij koji će se pozabaviti »zdravstvenim stanjem« Giottova zidnog slikarstva. Dobro očuvane freske u kapeli Arena već se restauriraju. Stoga se posjetitelji u predstojećim mjesecima moraju

pripremiti na dulja čekanja. Za vrijeme restauratorskih radova kapelu će odjednom moći posjetiti maksimalno dvadeset pet osoba, a razgledavanje će biti ograničeno na petnaest minuta. Osim toga, prije ulaska u kapelu posjetitelji će se morati zaustaviti u zasebnoj prostoriji u kojoj će im s odjeće biti odstranjena prašina i prljavština. (G.-A. U.)

### Mornar star dvije tisuće godina

Arheološki muzej u Firenci na izložbi otvorenoj od 20. veljače do 14. svibnja 2000. predstavlja šesnaest brodova koji su u 1. stoljeću prije Krista potopljeni ispred Pise i koji su iskopani tijekom prošle godine. Vrhunac izložbe rekonstrukcija je jednoga mornara, čiji je potpuno neoštećen kostur pronađen prošloga ljeta ispod natovarenih amfora koje su se nalazile na brodu. Gipsana rekonstrukcija njegova tijela nastala je tehnikom koja se primjenjuje u sudskoj medicini, izjavio je voditelj projekta Francesco Mallegni. (G.-A. U.)

# Velika Britanija

### Lennonov glasovir na Internetu

Glasovir koji je bio u vlasništvu Johna Lennona mogao bi postati jedan od najskupljih eksponata s područja pop-glazbe ikad prodanih na dražbi. Dražbovatelji se nadaju da će trideset godina stari steinway postići cijenu od milijun funti. Do dražbe koja će se održati 9. listopada, na dan Lenonnova šezdesetog rođendana, glasovir će ostati izlo-

žen u Beatles-muzeju u Liverpoolu. Iza aukcijske kuće eOffer.com koja će prodati glasovir kriju se dražbovatelj Ted Owen i glazbenik Mick Fleetwood. Lennonov glasovir izrađen je 1970. godine, a slavni ga je pjevač kupio godinu dana kasnije. (G.-A. U.)

### Beckettovo ufilmljenje

Britanski umjetnik Damien Hirst, koji se uz ostalo proslavio izlažući životinjske leševe u formalinu, snimit će film prema komadu Samuela Becketta, irskoga književnika i dobitnika Nobelove nagrade. Novine *London Telegraph* objavile su da će Hirst preuzeti režiju filma *Breath* — to Beckettovo djelo sastoji se samo iz jednoga vriska u trajanju od četrdeset pet sekundi. Planira se sveukupno devetnaest televizijskih produkcija Beckettovih drama. (G.-A. U.)

impressum

zarez

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja

adresa uredništva: **Hebrangova 21, Zagreb**
telefon: **4855 449, 4855 451**
fax: **4856 459**
e-mail: **zarez@zg.tel.hr**
uredništvo prima: **radnim danom od 12 do 15 sati**
nakladnik: **Druga strana d.o.o.**
za nakladnika: **Boris Maruna**
poslovna direktorica: **Marcela Ivančić**
glavna i odgovorna urednica: **Andrea Zlatar**
zamjenik glavne urednice: **Dean Duda**
redaktori: **Boris Beck, Dragutin Lučić – Luce**
redakcijski kolegij:
**Grozdana Cvitan, Nikica Gilić, Nataša Govedić, Giga Gračan, Agata Juniku, Pavle Kalinić, Višeslav Kirinić, Gioia-Ana Ulrich, Branimira Lazarin, Katarina Luketić, Jurica Pavičić, Iva Pleše, Dušanka Profeta, Dina Puhovski, Srđan Rahelić, Sabina Sabolović, Ana Schmidtbauer, David Šporer, Igor Štiks, Davorka Vukov Colić**
grafički urednik: **Željko Zorica**
lektura: **Marko Plavić**
tajnik redakcije: **Srđan Rahelić**
priprema: **Kolumna d.o.o.**, Zagreb
tisak: **Novi list**, Rijeka, Zvonimirova 20a

Tiskanje ovog broja omogućili su
**Institut Otvoreno društvo Hrvatska**
**Ministarstvo kulture Republike Hrvatske**

zarez

## Cijene oglasnog prostora

| | |
|---|---|
| 1/1 stranica | 4500 kn |
| 1/2 stranice | 2500 kn |
| 1/4 stranice | 1600 kn |
| 1/8 stranice | 900 kn |

## PRETPLATNI LISTIĆ

izrezati i poslati na adresu:

zarez

dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja
10000 Zagreb, Hebrangova 21

Želim se pretplatiti na *zarez*:
• 6 mjeseci 120,00 kn **s popustom 100,00 kn**
• 12 mjeseci 240,00 kn **s popustom 200,00 kn**
Kulturne, znanstvene i obrazovne ustanove te studenti i učenici mogu koristiti popust:
• 6 mjeseci **85,00 kn**
• 12 mjeseci **170,00 kn**
Za Europu godišnja pretplata 100.- DEM, za ostale kontinente 100,00 USD.

**PODACI O NARUČITELJU**

ime i prezime: _____

adresa: _____

telefon/fax: _____

vlastoručni potpis: _____

Uplate na žiro-račun kod Zagrebačke banke:
30101-601-741985. Kopiju uplatnice priložiti listiću.

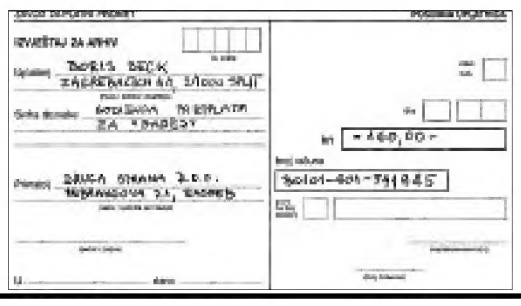

**Maloprodaja** **Veleprodaja**

# BICIKLIST

Zagreb, Ratarska 12, tel: 01 3860 904, 3861 686, fax: 01 3860 905

BICIKLIST

Zagreb, Siječanjska 1 (Vrbani), tel: 01 3872 422 ● I. B. Mažuranić 9 (Malešnica), tel: 01 3792 746 ● Bukovačka 25 (Maksimir), tel: 01 2304 418

**Jedinstvena ponuda u Hrvatskoj u prodavaonicama BICIKLIST: preko 100 modela bicikala od 200,00 kn do 20.000,00 kn.**

**ŠIROK IZBOR dječjih bicikala, tricikala, autića i dječje opreme**

**beskamatna kreditna prodaja na čekove i kartice**